

મહાવર-પાલન

સં.પં.ભેચરદાસ જીવરાજ દોશી

મહાવીર વાણી

: સંપાદક :

બેચરદાસ જીવરાજ દોશી

: Publisher :

Jain Institute of North America

812, Charles James Circle

Timber Point, MD. 21043 (USA)

● મહાવીર વાણી

સં. બેચરદાસ જીવરાજ દોશી

● ગ્રંથ આયોજન :

શારદાબેન ચિમનભાઈ એજ્યુકેશનલ રિસર્ચ સેન્ટર
'દર્શન', શાહીબાગ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૪.

● પ્રકાશન વર્ષ : ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૭

● કિંમત : \$8

● પ્રાપ્તિસ્થાન :

Jain Institute of North America

812, Charles James Circle

Timber Point, MD. 21043 (USA)

स्व. श्री द्वितीयलार्थ मयालार्थ महेताना
स्मरणार्थे

પ્રકાશકીય

ભગવાન મહાવીરનો ઉપદેશ આગમ ગ્રંથોમાં ગણધર ભગવંતો દ્વારા ગૂંથવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથો પ્રાકૃત ભાષામાં હોવાથી તથા સૂત્રાત્મક શૈલીમાં રચાયેલા હોવાથી સર્વ માટે સુગમ નથી. આજના યુગમાં તો તે વિશેષ દુર્ગમ બન્યા છે. વર્તમાનયુગમાં સૌ કોઈને ભગવાન મહાવીરનો ઉપદેશ જાણવાની અને સમજવાની ભાવના થાય ત્યારે તેમના ઉપદેશનો સાર ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડે. ભગવાન મહાવીર સ્વામીના ઉપદેશના સારસ્વરૂપ મહાવીરવાણી ગ્રંથમાં વર્ષો પૂર્વે (સ્વૉ) પંડિત શ્રી બેચરદાસ દોશીએ આગમ ગ્રંથોનું દોહન કરી તેમાંથી ઉપયોગી ગાથાઓનો સંગ્રહ કરેલો અને અનુવાદ સાથે વર્ષો પૂર્વે પ્રકાશિત કર્યો હતો, પરંતુ વર્તમાનમાં સુલભ ન હોવાને કારણે તેનું પુનર્મુદ્રણ કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથમાં જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોનો અન્ય ધર્મોના સિદ્ધાંતો સાથે તુલનાત્મક અભ્યાસ ટીપ્પણોમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે તે પણ ખૂબ જ મનનીય છે. અમને આશા છે કે, પ્રસ્તુત ગ્રંથ જૈનધર્મના મૌલિક સિદ્ધાંતો જાણવાની જિજ્ઞાસા રાખનાર સૌ કોઈને ઉપયોગી થશે.

અમદાવાદ, ૧૯૯૭

જિતેન્દ્ર શાહ

વિષયસૂચી

વિવેચનમાં વાપરેલાં પુસ્તકો	૭
સંકેતોની સમજણ	૮
સંપાદકીય : મહાવીર વાણીનો પરિચય	૯
ક્રુણાનું અમૃત	૧૪
આગમપ્રભાકર મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજીનો હાર્દિક સદ્ભાવ	૨૨
પૂ. વિનોબાજીનું પુરોવચન	૨૪
પ્રસ્તાવના	૨૬
વીતકોની રાત વીતી	૩૪
૧. મંગલ-સૂત્ર	૧
૨. ધર્મ-સૂત્ર	૧૧
૩. અહિંસા-સૂત્ર	૨૫
૪. સત્ય-સૂત્ર	૩૬
૫. અસ્તેનક-સૂત્ર	૪૧
૬. બ્રહ્મચર્ય-સૂત્ર	૪૪
૭. અપરિગ્રહ-સૂત્ર	૫૧
૮. અરાત્રિભોજન-સૂત્ર	૫૬
૯. વિનય-સૂત્ર	૫૯
૧૦. ચાતુરંગીય-સૂત્ર	૬૫
૧૧-૧. અપ્રમાદ-સૂત્ર	૬૯

૧૧-૨. અપ્રમાદ-સૂત્ર	૮૦
૧૨. પ્રમાદસ્થાન-સૂત્ર	૮૭
૧૩. કષાય-સૂત્ર	૯૩
૧૪. કામ-સૂત્ર	૧૦૩
૧૫. અશરણ-સૂત્ર	૧૦૯
૧૬. બાલ-સૂત્ર	૧૧૮
૧૭. પંડિત-સૂત્ર	૧૨૮
૧૮. આત્મ-સૂત્ર	૧૩૫
૧૯. લોકતત્ત્વ-સૂત્ર	૧૪૨
૨૦. પૂજ્ય-સૂત્ર	૧૬૭
૨૧. બ્રાહ્મણ-સૂત્ર	૧૭૩
૨૨. ભિક્ષુ-સૂત્ર	૧૮૨
૨૩. મોક્ષમાર્ગ-સૂત્ર	૧૯૧
૨૪. જાતિમદનિવારણ સૂત્ર	૨૦૧
૨૫. ક્ષામણા-સૂત્ર	૨૦૫
પ્રથમ પરિશિષ્ટ : અકારાદિ અનુક્રમણિકા	૨૦૯
દ્વિતીય પરિશિષ્ટ : છંદ અને અલંકાર	૨૧૭

પુસ્તકના વિવેચનમાં વાપરેલાં પુસ્તકો

આવશ્યક સૂત્ર

ગીતા

આશ્રમભજનાવલી

લઘુપાઠ (પાલી ભાષા)

ધમ્મપદ (પાલી ભાષા)

મહાભારત

મનુસ્મૃતિ

ઈશુખ્રિસ્ત, પર્વત પરનો ઉપદેશ

હજરત મહમદ અને ઇસ્લામ

કલ્પસૂત્ર

વસુદેવલિંડી

કલ્પસૂત્રકિરણાવલી ટીકા

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

પંચતંત્ર-અપરીક્ષિતકારક મંત્ર

દેશીનામમાલા

હૈમ અનેકાર્થસંગ્રહ

દિવ્યાવદાન

વિષ્ણુપુરાણ

ખોરદેહ અવસ્તા (પારસી ધર્મનો ગ્રંથ)

સંકેતોની સમજાણ

સં. - સંસ્કૃત

પ્રા. - પ્રાકૃત

શ્લો. - શ્લોક

અ. - અધ્યયન

દશ. - દશવૈકાલિક સૂત્ર

ગા. - ગાથા

ઉત્તરા. - ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

સૂ. શ્રુ. - સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર, શ્રુત સ્કંધ

ઉ. - ઉદ્દેશક

ઈ. પ્રિ. પ. ઉ. - ઈશુ ખ્રિસ્ત પર્વત પરનો ઉપદેશ

હ. મ. ઈ. - હજરત મહમદ અને ઇસ્લામ

ગી. અ. - ગીતા અધ્યાય

ધમ્મ. - ધમ્મપદ

આચા. શ્રુ. - આચારાંગ શ્રુત, શ્રુત સ્કંધ

મહાભા. - મહાભારત

દ્વિ. - દ્વિતીય

પૃ. - પૃષ્ઠ

સંપાદકીય

‘મહાવીર વાણી’નો પરિચય

મહાવીર વાણીની આ પાંચમી આવૃત્તિ, આગલી ચારે આવૃત્તિઓ કરતાં જે ખાસ વિશેષતા ધરાવે છે તે આ છે :

૧. સમગ્ર મૂળનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ
૨. અનુવાદ સાથે જ ટિપ્પણો પણ ગુજરાતીમાં
૩. તુલનાત્મક અને વિવેચનાત્મક એમ બે પ્રકારનાં ટિપ્પણો
૪. માનનીય શ્રી વિનોબા ભાવેનું પુરોવચન
૫. માનનીય શ્રી સ્વામી આનંદની પ્રસ્તાવના
૬. મહાવીર વાણીમાં આવેલાં પદોના છંદોનો અને અલંકારનો પરિચય

સર્વધર્મસમભાવની વૃત્તિ મનુષ્યમાત્રના જીવનને ઉન્નતિના માર્ગ ભણી દોરી જાય છે. જેમ જેમ એ વૃત્તિ આપણા જીવનમાં વધારે સ્થિર થાય, જામે અને પરિપક્વ થાય, તેમ તેમ આપણા જીવનમાં વિશેષ શાંતિ પ્રગટે છે, માણસમાત્ર સાથે-પછી ભલે તે ગમે તે ધર્મને પાળતો હોય — સહાનુભૂતિ અનુભવી શકાય છે, માણસમાત્ર તરફ આપણું નિર્મળ પ્રેમઝરણું વહેવા લાગે છે. ચિત્ત અને ભાવના વિશાળ થતાં જાય છે અને સત્યગ્રહણ માટે, સારગ્રહણ માટે જિજ્ઞાસા વધતી જાય છે. એથી એ રીતે આપણે વધુ ને વધુ અહિંસાના — તેજસ્વી અહિંસાના — ધર્મને મન, વચન અને શરીરે આચરતાં થઈ શકીએ છીએ,

જેને પરિણામે વ્યક્તિ, સમાજ, રાષ્ટ્ર કે વિશ્વમાં શાંતિ સ્થાપવામાં આપણે પણ નિમિત્તરૂપ બનીએ છીએ.

સર્વધર્મસમભાવની વૃત્તિનો આવો અદ્ભુત પ્રભાવ છે, એમ સમજીને જ આ આવૃત્તિમાં આપેલાં ટિપ્પણો બધાં એ દષ્ટિએ પ્રધાનપણે લખેલાં છે એટલે વિદ્યાર્થીઓ તથા બીજા અભ્યાસીઓ પણ એ તરફ વિશેષ લક્ષ્ય આપે એવી નમ્ર ભલામણ છે.

આભાર :

૧. તુલનાત્મક ટિપ્પણો આપતી વખતે બ્રાહ્મણધર્મનાં પવિત્ર વચનોનો અને બૌદ્ધધર્મનાં પવિત્ર વચનોનો ઉપયોગ કરવાનો ખ્યાલ મનમાં આવેલો પરંતુ કરુણાથી ભરપૂર વંદનીય શ્રી ઈસુ ખ્રિસ્તનાં અને પયગંબર મહમદ સાહેબનાં વચનોનો ઉપયોગ કરવાનો ખ્યાલ તત્કાળ નહીં આવેલો. માનનીય પંડિત શ્રી સુખલાલજી સાથે આ તુલનાત્મક ટિપ્પણોની વાત કરતો હતો અને તેમને એ ટિપ્પણોનો નમૂનો સંભળાવતો હતો ત્યારે તેમણે તરત જ કહ્યું કે આની સાથે બાઇબલ અને કુરાનનાં વચનોને મૂકીને સરખામણી કરો તો ઘણું વધારે સારું થશે. આ સૂચના મનમાં એકદમ સોંસરવી ઊતરી ગઈ અને તરત જ અહીંના માગુેકલાલ જોઠાભાઈ પુસ્તકાલયમાં પહોંચ્યો, ત્યાંથી ‘ઈસુ ખ્રિસ્ત અને તેમનો ઉપદેશ’ એ નામનું તથા ‘હજરત મહમ્મદ અને ઈસ્લામ’ એ નામનું એમ બન્ને પુસ્તક લઈ આવ્યો. તે બન્નેને તત્કાળ વાંચી તેમાંથી ‘મહાવીર-વાણી’માં આવેલાં વચનો સાથે અને ભાવ સાથે સરખાવવાં જેવાં વચનો વીણી કાઢ્યાં અને તે તમામ વચનોનો અહીં યથાસ્થાન ઉપયોગ કરેલ છે. આવી મહામૂલી સૂઝ આપવા બદલ અહીં માનનીય પંડિત શ્રી સુખલાલજીના નામનું ઉપકાર સાથે સંકીર્તન કરવું એ મારી

ખાસ ફરજ સમજું છું.

૨. ટિપ્પણોમાં અને મૂળમાં અહીં જે જે પુસ્તકોનો મેં ઉપયોગ કરેલ છે તે તમામ પુસ્તકોના સંપાદકોનો, પ્રકાશકોનો અને પુસ્તક આપનાર ઉક્ત પુસ્તકાલયનો પણ વિશેષ આભાર માનું છું.

૩. ભારતવર્ષની પ્રજાની ગરીબીનું ભારે દુઃખ અનુભવી જેમનામાં કરુણાનું પ્રેમનું અહિંસાવૃત્તિનું પૂર ઊછળ્યું છે એવા વંદનીય વિનોબાજીએ - પોતે અસાધારણ પ્રવૃત્તિના બોજ નીચે હમણાં હમણાં નિરંતર દબાયેલા રહે છે, આરોગ્ય પણ બરાબર નથી તેમ છતાં - મારી નમ્ર વિનંતિના ધ્યાનમાં લઈ જે પુરોવચન લખી મોકલાવેલ છે તે માટે તેમનો સવિશેષ ઋણી છું એમ કહેવું પૂરતું નથી છતાં તે માટે બીજા કયા શબ્દો લખવા એ જ સૂઝતું નથી.

૪. ગુજરાતથી ઘણે દૂર કૌસાની (જિ. અલમોડા) જેવા તદ્દન એકાંતમાં આવેલા નાના ગામડામાં વસતા અને પોતાની ઉગ્ર સાધનામાં તથા કર્તવ્યનિષ્ઠામાં રહેતા સ્વામી આનંદે આ પુસ્તકની જે પ્રસ્તાવના લખી મોકલેલ છે તે અર્થે તેમનો પણ સવિશેષ આભાર માનવાનું ચૂંકું તો નયોં નાલાયક જ ગણાઉં.

વિશ્વવંદ્ય મહાત્મા ગાંધીજીના વારસાને મેળવી પોતાના જીવનમાં યથાર્થ ઉતારનારા એવા શ્રી ભાવેજી અને શ્રી સ્વામી આનંદનો આ પ્રવૃત્તિમાં મને જે સહકાર મળ્યો છે તેથી મારી જાતને પણ હું ધન્ય ધન્ય માનું છું.

પૂજ્ય સ્વામી આનંદ સાથે પ્રસ્તાવના લખવા બાબત લાંબો પત્રવ્યવહાર ચાલેલ, તેમણે તો પોતાની જાતને 'દ' કહી આ કામ કરવાનો

સાફ ઇન્કાર ફરમાવેલ; પરંતુ મેં મારું લખાવવાનું પૂંછડું એવું મજબૂત પકડી રાખેલું, જેથી તેમણે અકળાઈને પણ સ્વીકારવાની હા પાડી અને જે માનસિક તકલીફ વેઠી તે કેવળ મારી મૂર્ખાઈને વશ થઈને વેઠી છે તે કદી ભુલાય તેવી નથી. મારું પૂંછડું ઢીલું મૂક્યું હોત તો પોતે શુદ્ધ સનાતની છતાં ય જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ પ્રતિ અને જૈન આલમ પ્રતિ નિષ્પક્ષ એવા તેમના મનમાં જે અસાધારણ સહાનુભૂતિ છે, તેમના જે અમૂલ્ય અનુભવો છે, તેમની એ નર્યું સત્ય સંભળાવી દેવાની નિર્ભય વૃત્તિ છે તે બધું તેમના ચિત્તમાં જ પકડ્યું રહેત. અહીં અપ્રસ્તુત છે છતાં કહી દેવું જરૂરી છે કે બીજા મહાનુભાવો ય તેમને સતાવીને પણ તેમના અનુભવો શબ્દોમાં બહાર કઢાવે એવી મારી નમ્ર વિનંતી તથા ખાસ ભલામણ છે. આ અંગે પૂ. સ્વામી આનંદનો ફરી ફરીને અત્યંત સદ્ભાવ સાથે આભાર માનવાની જે તક મને સાંપડી છે તેથી વળી વિશેષ ધન્યતા અનુભવું છું.

૫. મારી આ પ્રવૃત્તિમાં જેમણે જેમણે ભૂતકાળમાં સહકાર આપેલ છે તે તમામ સજ્જનો (૧. ડૉ. બાબુ ભગવાનદાસજી કાશીવાળા - શ્રી પ્રકાશજીના પૂજ્ય પિતાજી, ૨. ભાઈ ગુલાબચંદ જૈન દિલ્હીવાળા, ૩. કવિ મુનિશ્રી અમરચંદજી ઉપાધ્યાય આચાર્ય, ૪. ભાઈ શાંતિલાલ શેઠ - માનનીય કાકા કાલેલકરના દિલ્લીથી છપાતા 'મંગળપ્રભાત'ના પ્રકાશન સાથે એમનું નામ સંકળાયેલ છે તથા 'જૈનપ્રકાશ' નામના પત્રના સંપાદકરૂપે એમનું નામ પ્રખ્યાત છે, ૫. સ્નેહી શ્રી શિવભદ્રાસજી રાંકા, સંપાદક જૈન જગત, ૬. સ્નેહી ભાઈ માનમલજી જૈન ખીચનવાળા - મદ્રાસમાં ઝવેરાત તથા સોનાચાંદીનો વેપાર કરનાર વગેરે)નું આભાર સાથે અહીં નામ સંકીર્તન કરું છું.

૬. મારા આ કાર્યમાં સહાનુભૂતિ દાખવનાર અને તેમાં સક્રિય રસ લેનાર માનનીય મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી આગમપ્રભાકરનું નામ વિશેષ આદર ને શ્રદ્ધા સાથે અહીં યાદ કરું છું.

૭. આ આવા પ્રકાશન માટે પ્રેરણા આપનાર અને તે માટે અર્થ વેરનાર ભાઈ મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે. તેઓ મારા ખાસ સગા તો છે જ, ઉપરાંત અસાધારણ સ્નેહી છે તથા મારી કેટલીક મૂંઝવણો અને અગવડોને દૂર કરવામાં ભારે રસ લે છે એટલે 'એક સગા' સમજીને તેમનો આભાર ન માનું તો ભીંત ભૂલ્યો જ ગણાઉં.

- સંપાદક.

કરુણાનું અમૃત

‘મહાવીર’ એમને શા માટે કહ્યા હશે ? નાનપણથી મનને કુતૂહલ થતું. કોઈ રણાંગણની લડાઈ સાથે તો એમને કશી લેવાદેવા નથી. જૈનો ‘જિન’ના અનુયાયી. જિન એટલે જીતનાર. કોના જીતનાર ? ધીમે ધીમે એ બંને શબ્દો યોજવા પાછળ રહેલા ઔચિત્યનો પરિચય થયો. હૃદયે સાક્ષી પૂરી :

તમે મહાવીર, ન શસ્ત્ર હાથમાં;
સંજીવનીશું નિજ આત્મ-કોષે
સંચી અહિંસામૃત, જીવમાત્રની
સમક્ષ ઊભા અભયે મુદાભર્યા.

તમે જયસ્વી જિન, લોકમાત્રને
રાખો સદાયે અભયે; કર્યા વશ
તે માન, માયા, વળી ક્રોધ, લોભ,
દુર્જ્યેય ચારે રિપુ, ને થયા જિન.

મહાવીર વાણીના આવા હાથવગા સંગ્રહની ઘણી જરૂર હતી. પં. બેચરદાસજીએ વિષયવાર સ્તબકો પાડી, ૩૧૪ અમૃતવચનો એકત્ર કરી, તેની સંસ્કૃત છાયા આપવા ઉપરાંત, સરળ ગુજરાતી અનુવાદ અને મદદરૂપ નીવડે એવાં ટિપ્પણ આપ્યાં છે એથી ગુજરાતી વાચક ઉપર મોટો ઉપકાર થયો છે.

જૈન આગમ સાહિત્યમાંથી એકત્ર કરેલા આ ઉદ્દગારો ભગવાન

મહાવીરના જ મુખના છે એવું સમજવાનું નથી. અહિંસા વિશેના શ્લોક(૧૧)માંનો “તે તે તમામ ધર્મસ્થાનોમાં ભગવાન મહાવીર પ્રથમ સ્થાન આ (અહિંસા) બતાવેલું છે.” - એવો ઉલ્લેખ મહાવીર - દાખવી વસ્તુઓ આગમ ગ્રંથોમાં સંગ્રહાયાનું દર્શાવે છે. પાછળના ગણધરો અને સ્થવિરોને મુખે શબ્દબદ્ધ થયેલા સાહિત્યમાંથી વીણેલા આવા સૂક્તિસમુચ્ચયને મહાવીર ભગવાનના ધર્મબોધના નિચોડરૂપે જોઈ શકાય.

પૃથ્વી ઉપર માનવનો પગ ઠરવા માંડ્યો એ સાથે સાથે બાહ્ય પ્રકૃતિને સમજવાની એની મથામણ શરૂ થઈ ચૂકી. દસવીસ લાખ વરસથી પૃથ્વી ઉપર એ વિચરે છે, પણ છેલ્લા ત્રણ સૈકાઓમાં અને ખાસ કરીને છેલ્લા ત્રણ દસકાઓમાં એ દિશામાં એની ગતિ ઘણી વધી છે. પોતાની અંતઃપ્રકૃતિને સમજવાની મથામણ પણ કાંઈ એણે ઓછી કરી નથી. છેલ્લાં પાંચેક હજાર વરસમાં બુદ્ધા બુદ્ધા દેશોમાં એ અંગેની કેટલીક મહાન પ્રયોગશાળાઓ ચાલી છે.

બાહ્ય પ્રકૃતિને સમજવા દ્વારા તેની ઉપર ‘વિજય’ મેળવવાની વાત પણ માણસ કરવા લાગ્યો છે. પણ એને અંતઃપ્રકૃતિ અંગેની સમજ કેળવવાની, એની ઉપર વિજય મેળવવાની, આજે - કદાચ પહેલાં કદી ન હતી તેટલી - જરૂર છે. એ વસ્તુઓની ગેરહાજરીમાં બાહ્ય પ્રકૃતિ અંગેની સમજ કે તેની ઉપર મેળવેલા વિજયનો આજો અર્થ દેખાતો નથી, કેમ કે એના અસ્તિત્વને જ સંશયમાં લાવી મૂકનારાં એ નીવડ્યાં છે.

વિજાને આપેલી રિદ્ધિઓ, સિદ્ધિઓ, શક્તિઓ જો માનવને ખાઈ જવાની ન હોય, અને જો એના વિકાસમાં ઉપકારક નીવડવાની

હોય, તો ધર્મ વગર — અધ્યાત્મ વગર એને ચાલવાનું નથી. ધર્મનાં-અધ્યાત્મનાં સત્યો આત્મસાધકોની પ્રયોગશાળાઓમાં હજારો વરસોથી તારવવામાં આવ્યાં છે અને વારંવાર સ્વાનુભૂતિથી નાણી જ્ઞેવામાં આવ્યાં છે. એથી તો જુદા જુદા ધર્મોની, પાયાની વાતોમાં એકમતી છે.

ભગવાન મહાવીરની પ્રયોગશાળાનાં તારણો શાં જ્ઞેવા મળે છે ?

સંસાર એમનાં કરુણાર્દ્ર નેત્રોને દુઃખસંભૂત લાગે છે. સૌ જીવોને એમાં કલેશ સહન કરતા જોઈ એમનું હૃદય કકળી ઊઠે છે :

અહો દુઃખિલ સંસાર, જીવો સૌ કલેશ જ્યાં સહે ! (૧૬૭)

પહેલી વાત એમને જે સૂઝે છે તે સૌ જીવો પ્રત્યેની અનુકંપા, અહિંસા.

સૌ જીવો જીવવું ઇચ્છે, મરવું કો ન ઇચ્છતું. (૧૫)

એથી તમામ પ્રાણધારીઓ પ્રત્યે સંયમપૂર્વક વ્યવહાર કરવો, સમતાભાવથી વર્તવું એ યોગ્ય છે.

અસત્ય વચન કે આચરણમાં હિંસા રહેલી જ હોય છે, એનું સૂચન માર્મિક રીતે થયું છે :

આત્માર્થે, અન્ય અર્થે વા, ક્રોધથી, ભયથી 'થવા,
નહીં હિંસાભર્યું જૂઠ વદવું કે વદાવવું. (૨૨)

આત્માના મુખ્ય દુશ્મનો ચાર ગણવામાં આવ્યા છે : માન, માયા (શઠતા, કપટ), ક્રોધ અને લોભ. એમને શી રીતે વશ કરવા ?

ઉપશમે હણો ક્રોધ, મન માર્દવતા વડે,
માયા આર્જવભાવેથી, લોભ સંતોષથી જીતો. (૧૪૬)

આત્માર્થીની પ્રમાદ ન પોષાય. તેથી પુરાણ અને લોકકથાના ભારુંડપંખી (જેને બે મુખ હોઈ અસાવધપણે એક મુખથી કોઈ ઝેરી પદાર્થ ખાઈ બેસે તો મરી જ જાય)ની જેમ અપ્રમત્ત રહીને વર્તવાનું કહ્યું છે :

ભારુંડ પંખી સમ સંચર અપ્રમત્ત. (૧૦૬)

આત્માનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છનારે સદા અપ્રમત્ત જ રહેવું રહ્યું :

આત્માનુરક્ષી ચર અપ્રમત્ત. (૧૦૮)

અપરિગ્રહ અંગે મહાવીર ભગવાનનું નિરીક્ષણ એવું છે કે ટકી રહેવા માટે અનિવાર્ય એવી સામગ્રી સાધક પાસે હોય તે પરિગ્રહ ગણાય નહિ, પણ સામગ્રી અંગેની 'મૂર્છા' (આસક્તિ, મમતા) એ પરિગ્રહ છે.

'મૂર્છા પરિગ્રહ કથી.' (૫૮)

સાધકે જીવનધારણા માટે કેવી રીતે વર્તવું ?

જે રીતે ભમરો ચૂસે દુમના પુષ્પનો રસ,
પુષ્પને ન વિલાવે, ને પોતે પામે પ્રસન્નતા...(૬૫)

એ રીતે સાધકે પોતાનો નિર્વાહ અક્લેશકર રીતે કરવો જોઈએ.

જે સાધક બાહ્ય પદાર્થોની ઉત્તેજના અનુભવવા લાગ્યો, તો તેની ઉપર કામનાઓ ચારે તરફથી આક્રમણ કરવાની :

ઉદ્દીપ્તને ઘેરતી કામનાઓ,
વિલંગ સ્વાદુક્ષ્ણ વૃક્ષને યથા. (૧૩૫)

ઇચ્છા-કામના-ના બળને એક ઉદ્દગારમાં સુરેખ રીતે વર્ણવવામાં
આવ્યું છે :

ઇચ્છા ખરે આભ સમી અનન્તિકા. (૧૫૦)

સાધકને વળી વળીને વિષયો વળગે તો તેથી એણે કંટાળી જવાનું
નથી, બલકે અકંપ રહીને લક્ષ્ય તરફ આગળ વધવાનું છે :

મથી રહ્યો સાધક મોહ જીતવા,
તેને સ્પૃશે જે વિષયો વળી વળી
અછાજતા કેક અનેકરૂપ,
એનો ઘટે દ્વેષ કર્યો ન ભિક્ષુએ. (૧૧૦)

સાધકે મનમાં એટલી એક ગાંઠ વાળવાની છે કે આત્મા પોતે
તારનાર છે, બધું વાંછિત આપનાર છે;

‘આત્મા વૈતરણી નદી... આત્મા કામદુધા ધેનુ...’ (૨૧૧)

માણસે યુદ્ધ બીજા કોઈની સામે કરવાનું નથી, પોતાની સાથે
જ કરવાનું છે.

પોતા સામે જ ઝૂઝી લે, બાહ્ય યુદ્ધેથી શું વળે ?
તે પામે સુખ જે જાતે જીતે પોતાની જાતને. (૨૧૬)

અને પછી ગોળધીના બે અક્ષર ઉમેર્યા છે :

‘આત્મા જીત્યે જીત્યું સર્વ.’ (૨૧૭)

માણસ પોતે જોટલું પોતાનું બૂરું કરી શકે છે તેટલું ગળાકાપુ દુશ્મન પણ કરી શકતો નથી :

ન કંઠછેતા અરિ બૂરું આચરે,
કરે દુરાત્મા નિજ જોટલું ખરે. (૨૧૮)

ધર્માચરણને નિશ્ચયપૂર્વક જે વળગ્યો છે તે ઇન્દ્રિયોનાં પ્રલોભન સામે અકંપ ઊભો રહી શકે છે :

આત્મા થયો નિશ્ચિત જોહનો કે
'તજ્જશ હું દેહ, ન ધર્મશાસન',
તેને ચળાવી નવ ઇન્દ્રિયો શકે,
ઝંઝાનિલો મેરુ મહાદ્રિને યથા. (૨૧૯)

એ જ વાત ફેરવી ફેરવીને કહેવામાં આવી છે :

સમાધિવાળી સહુ ઇન્દ્રિયો વડે;
આત્મા સદા રક્ષિત રાખવો ઘટે. (૨૨૦)

ઉપનિષદના ઋષિએ 'આત્મા રથારૂઢ નાણો, શરીર એ જ છે રથ' એવા રૂપકથી વાત કરી છે. 'મહાવીર વાણી'માં નીકાનું રૂપક છે :

શરીરને કહ્યું નાવ, જીવ નાવિક છે કહ્યો,
કહ્યો અર્ણવ સંસાર, તરે જેને મહર્ષિઓ. (૨૨૧)

આવા આત્મજિત, સંસારને તરી જનારાઓની ક્ષમાશક્તિ અખૂટ હોય છે, અને તેથી તે સૌના પૂજ્ય ઠરે છે :

ઉત્સાહથી કંટક લોહના જનો
આશાભર્યા કેં ગરબે સહી લે;

આશા ત્યજી કર્ણશરો સહે જે
કાંટાળ વાણીમય, તેહ પૂજ્ય. (૨૪૮)

શમની આવી શક્તિ વડે શ્રમણ થવાય, બ્રહ્મ-ચર્ચાથી બ્રાહ્મણ
થવાય, બાહ્ય આળપંપાળથી નહિ :

ન મુંડને શ્રમણ કોઈ ઓંકારથી ન બ્રાહ્મણ.
મુનિ ના વનવાસોથી, કુશવસ્ત્રે ન તાપસ. (૨૬૫)
શમે કરી શ્રમણ, ને બ્રહ્મચર્યેથી બ્રાહ્મણ,
જ્ઞાને કરી મુનિ થાય, તપથી થાય તાપસ. (૨૬૬)

સાચા શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ કે મુનિ કે તાપસનો પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે
અવૈરભાવ, અહિંસાભાવ, પ્રેમભાવ જ ઊછળવાનો. વિશ્વના ચોકમાં
એના હૃદયનો મધુર ઉદ્દ્યોષ ગાળી રહેવાનો :

મિત્ર હું સર્વ જીવોનો, વેર મારે ન કોઈથી. (૩૧૩)

‘મહાવીર વાણી’ આ રીતે સુલભ કરી આપવા માટે પં. શ્રી
બેચરદાસજીનો આભાર માનીએ તેટલો ઓછો.

હું પોતે અક્ષરશઃ અનુવાદનો પક્ષપાતી છું. પંડિતજી જેવા ભાષાની
તેમ જ ધર્મની ઝીણવટો સમજનાર વિદ્વાન અનુવાદમાં અર્થવિસ્તાર
કરે ત્યારે મૂળ અર્થને હાનિ ન જ થાય. ‘આત્મા જ દમવો જોઈએ,
આત્મા ખરે જ દુર્દમ,’ (૨૧૩) એનો અર્થ અને અર્થવિસ્તાર “આત્માને
જ દમવો જોઈએ - સંયમ અને તપની પ્રવૃત્તિ વડે બરાબર પલોટવો
જોઈએ. ખરેખર આત્મા પોતે જ દુર્દમ છે - સંયમ અને તપની પ્રવૃત્તિ
વડે આત્માને પલોટતાં તો નાકે દમ આવી જાય છે.” - એ રીતે થયો
છે, જે સુંદર છે. તેમ છતાં અનુવાદ તરીકે તો ‘આત્માને જ દમવો
જોઈએ, આત્મા પોતે જ દુર્દમ છે’ એટલું જ આપવામાં આવે અને

ખાકીના અંશો કૌંસમાં આપવામાં આવે એ પદ્ધતિ વધુ ઇચ્છવા જેવી ગણાય.

તૃતીય પરિશિષ્ટમાં (આવૃત્તિ છઠ્ઠી, પૃ. ૬૩, પંક્તિ ૧૮-૧૯) 'ઉપેન્દ્રવજ્રાના છંદના ચારે ચરણોમાં અગિયારમો અક્ષર લઘુ હોય તેનું નામ વંશસ્થવૃત્ત' એમ કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં શરતચૂક થઈ લાગે છે, 'ઉપેન્દ્રવજ્રા છંદના ચારે ચરણોમાં દસમા અને અગિયારમા અક્ષર વચ્ચે એક લઘુ અક્ષર ઉભેરાયો હોય ત્યારે તેનું નામ વંશસ્થવૃત્ત' - એ રીતે એ વસ્તુ મુકાવી નેઈએ.

ટિપ્પણોમાં અન્ય ધર્મોમાંથી સરખા અર્થવાળાં વચનો ઉતાર્યાં છે એમાં સંગ્રાહકની ધાર્મિક ઉદારતાનું - સાચા ધર્મરસનું સુચારુ દર્શન થાય છે. ટિપ્પણો કદાચ ટૂંકાવી શકાય. કોઈને અરાત્રિભોજનસૂત્ર જેવા, વ્રત અંગે આવશ્યક છતાં, ઉક્તિચત્કૃતિ વિનાના સ્તબકની ખાસ ઉપકારકતા ન પણ જણાય.

ઉપર આપેલી, ચાલતી કલમે આ લખનારે કરેલી, ગુજરાતી પદાનુવાદ-પંક્તિઓથી મૂળ આગમ-વાણીનાં માધુર્ય અને સૌંદર્યનો કંઈક ઇશારો મળ્યો હશે. ગીતા, ધમ્મપદ આદિની જેમ 'મહાવીર વાણી' પણ ઉક્તિભંગિને લીધે ઘણી વાર હૃદયંગમ નીવડતી હોય છે. શ્લોકાન્તે આવતી 'સમયં ગોચમ ! મા પમાયણ,' 'જે સ ખિન્નહૂ,' પંક્તિઓ કે અર્ધપંક્તિઓ તે તે સૂક્તિ-સ્તબકની મંત્રશક્તિને સચોટ રીતે સ્ફુટ કરવામાં મદદરૂપ બને છે. ૨૩મા મોક્ષમાર્ગ સૂત્રના ૨૮૯ થી ૩૦૦ સુધીના શ્લોકોમાં એક શ્લોકમાંની વાત બીજામાં આગળ વધતી જતાં સમુદ્રની ભરતીના એક મહાતરંગની જેમ કથયિતવ્ય ભવ્ય સૌંદર્યપૂર્વક પ્રસ્તુત થાય છે.

અમદાવાદ, તા. ૨૧-૪-૧૯૬૫

ઉમાશંકર જોશી

આગમપ્રભાકર મુનિરાજ શ્રીપુણ્યવિજયજીનો હાર્દિક સદ્ભાવ

પં. શ્રીયુત બેચરભાઈએ કરેલ “મહાવીર વાણી” પુસ્તકનું ગુજરાતી સંસ્કરણ શ્રીમાન સ્વામી આનંદની વિદ્વતાભરી પ્રસ્તાવના સાથે પ્રસિદ્ધ થાય છે, એથી આપણને ખાતરી થાય છે કે આજની પ્રજાની જિજ્ઞાસા કેવી વ્યાપક દિશામાં જઈ રહી છે !

યુગબળ એ એક અજબ વસ્તુ છે. એક યુગમાં આપણી જિજ્ઞાસા સ્વ-દેશ અને સ્વ-સંપ્રદાય પૂરતી સીમિત-મર્યાદિત હતી પણ આજે એ જિજ્ઞાસા દૂરદૂરના દેશ અને વિશ્વસંપ્રદાય સુધી પહોંચવા સજ્જ બની છે. આ સ્થિતિમાં સમગ્ર પ્રજાને તેને લગતાં સાધનો પ્રાપ્ત થાય તો જ એ જિજ્ઞાસા સંતોષાય અને પ્રજાનું જીવન વ્યાપકભાવનામય બને. આ હકીકતને લક્ષમાં રાખીને પં. શ્રી બેચરભાઈએ “મહાવીર વાણી” પુસ્તકનું નિર્માણ કર્યું છે. આ પુસ્તકની રચના માટે તેમણે સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર, દશવૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અને આવશ્યક સૂત્રને જ મુખ્ય રીતે પસંદ કર્યાં છે અને તેમાંથી લોકરુચિને પ્રેરણા મળે તે રીતે શ્રી મહાવીર પરમાત્માએ ઉપદેશેલ આંતરજીવનને સ્પર્શતાં ગંભીર તત્ત્વોને લગતી ગાથાઓ અને છંદો ચૂંટી કાઢ્યાં છે. સાથે સાથે આ ગાથાઓ અને છંદોનો અર્થ અને વિવેચન આપવા ઉપરાંત બૌદ્ધ-વૈદિક સાહિત્ય સાથે તે તે વિષયની તુલના અને સમન્વય કરેલ છે. તેથી સામાન્ય વાચકને રુચિકર થવા ઉપરાંત વિશિષ્ટ અભ્યાસીને અભ્યાસની દિશાની ખાસ સૂઝ પણ આમાંથી મળી શકે તેમ છે. પ્રસંગે પ્રસંગે

કેટલાક વિષયોની અમુક રીતે છણાવટ કરવામાં આવી છે એ આ પુસ્તકની મહત્તામાં ઉમેરો કરે છે.

અંતમાં મને સહજભાવે એક વિચાર સ્ફુરે છે કે - શ્રી બેચરભાઈએ ઘણાં વર્ષો અગાઉ “ભગવાન શ્રી વીર પરમાત્માનું જીવનચરિત્ર કઈ પદ્ધતિએ લખાવું જોઈએ” એ વિષે એક લેખ લખ્યો હતો. એ લેખને તે પછીનાં વર્ષોમાં થયેલા અનુભવને આધારે પુનઃ વિશદ રીતે આલેખવામાં આવે તો પોત-પોતાની પદ્ધતિએ ભગવાન મહાવીરના જીવનને આલેખનાર કોઈ પણ લેખકને એમાંના વિચારો સવિશેષ માર્ગદર્શક થઈ પડશે.

જૈન સોસાયટી, અમદાવાદ,

સં. ૨૦૧૧, માઘ શુકલ ૧, સોમવાર

મુનિ પુણ્યવિજય

माननीय विनोबाजीनुं पुरोवचन

महावीर वाणी का गुजराती संस्करण निकल रहा है, यह खुशी की बात है। इधर बिहार में भूदान-यज्ञ के सिलसिले में घूमते हुअे बुद्ध और महावीर का मुझे निरंतर स्मरण रहा है। लोग जानते है मैने बोधगया में समन्वय आश्रम शुरू कर दिया है। कोई नया आरंभ करने की वृत्ति अपने में मैं नहीं देखता। लेकिन भूदान की प्रवृत्ति में से समन्वय की प्रवृत्ति अनिवार्य रूप से निकल पडी।

भारत भूमि में आत्मा का चिंतन, मनन और संशोधन बहुत प्राचीन काल से आजतक होता आया है। उसमें वैदिक बौद्ध और श्रवण तीन शाखाएँ चली आई हैं। तीनों शाखाओं में अनेक संत पुरुष निर्माण हुए और उनके विविध पंथ चले। इन पंथों में सीखों का भी एक पंथ है, जो कि आज विशेष संघटना के कारण अपने को अलग धर्म मानने लगे हैं। पर है वह एक उपासना पंथ ही। भारत के बाहर के धर्म प्रवाह भी भारतीय संस्कृति में दाखिल हो गये हैं। पारसी तो भारत के ही हो गये हैं, याने भारत के बाहर के वे मिट गये हैं। ख्रिस्ती, मुसलमान, यहूदी तीनों जमातों ने भारत को अपनाया और आज इन तीनों का अपना एक भारतीय रूप भी है। इस तरह ऐतिहासिक प्रवाह में भारत देश धर्म-विचारों का संगम स्थान हो गया है।

यह ऐतिहासिक कार्य तभी पूर्ण होगा जब की हमारे जीवनदर्शन में इन सब का हम समन्वय कर लेंगे। इस के लिये हर धर्म की सारभूत कोई चीज हमें मिल जाती है तो बड़ी सहाय्यत होती है।

वैदिक धर्म का सार, सूत्र रूप में ईशोपनिषद में और कुछ विस्तार से भगवद्गीता में मिल जाता है। ख्रिस्ती धर्म का सार, ईसा का गिरि-प्रवचन मशहूर है। बौद्ध धर्म का सार बौद्धों का ही चुना हुआ धम्मपद है। सीखों का पूरा धर्म-विचार 'जपुजी' में आ जाता है। जैन धर्म का सार थोड़े में देनेवाली किताब की बहुत जरूरत थी, वह, मेरा ख्याल है 'महावीर वाणी'ने अच्छी तरह पूरी की है।

इस पुस्तक में सिर्फ ३१४ वचन दिये हैं, तो यह एक छोटीसी चीज हो जाती है। अध्ययन करनेवाले पर शब्द का बहुत ज्यादा बोझ नहीं पडता, और जीवन के लिये पाथेय पूरा मिल जाता है। परिभाषा का जंगल कुल टाला गया है। सामान्य पाठक को पचास एक नये शब्द इस में मिलेंगे, जो उसको भयावने नहीं होंगे बल्कि सुहावने होंगे। १९ वे सूत्र में वे बहुत सारे दाखिल हैं। यह सूत्र यहां नहीं दिया होता तो पाठकों को अपरिचित कोई शब्द नहीं मिलता। लेकिन फिर पुस्तक का वजन भी कम होता। उस सूत्र के बिना जैन-विचार के दर्शन से ही पाठक वंचित रह जाता।

समन्वय आश्रम के लिये इसका बहुत उपयोग होगा। लेकिन समन्वय आश्रम सिर्फ बुद्ध-गया में ही नहीं चलाना है। सारे देशभर में अध्ययन के और सेवा कार्य के जितने स्थान हैं, उन सब को हमें समन्वय आश्रम बनाना है। उसके लिए यह एक अनमोल देन होगी।

दलसिंगराय, बिहार

विनोबा के प्रणाम

१०-८-१९५४

प्रस्तावना

सन् १९३५ से सन् १९३८ ई० तक, सेन्ट्रल लेजिस्लेटिव असेम्बली का सदस्य होने के कारण मुझको प्रति वर्ष ढाई तीन महीने माघ-फाल्गुन-चैत्र में नई दिल्ली में रहना पड़ा । दिल्ली निवासी श्री गुलाबचन्द जैन वहाँ कई बार मुझसे मिलने को आये और किसी प्रसंग में श्री बेचरदासजी की चर्चा उन्होंने की । सन् १९३९ में मार्च के महीने में गुलाबचन्द जी किसी कार्य के वश काशी आये; मुझसे कहा कि श्री बेचरदास जी ने जो अब अहमदाबाद कालिज में प्राकृत भाषा और जैन दर्शन के अध्यापक है, “महावीर वाणी” नाम से एक ग्रन्थ का संकलन किया है और उनकी बहुत इच्छा है कि तुम (भगवानदास) उनकी प्रस्तावना लिख दो । मैंने उनको समझाने का यत्न किया; मेरा वयस ७२ वर्ष का, आँखे दुर्बल, सब शक्ति क्षीण, तीन चार ग्रंथ अंग्रेजी, हिन्दी, संस्कृत के जिनके कुछ अंश लिख और छप भी गये हैं पूर्ण करने को पड़े हुए; अन्य सामाजिक जीवन में अनिवार्य झंझटों की भी कमी नहीं; थोड़ा भी नया काम उठाना मेरे लिये नितांत अनुचित; सर्वोपरि यह कि मैं प्राकृत भाषा और जैन साहित्य से अनभिज्ञ । पर गुलाबचन्द जी ने एक नहीं माना; दिल्ली जाकर पुनः पुनः मुझको लिखते रहे कि श्री बेचरदास जी ने निश्चय कर लिया है कि बिना मेरी प्रस्तावना के ग्रंथ छपेगा ही नहीं । इस प्रीत्याग्रह के आगे मुझको मानना ही पड़ा ।

श्री गुलाबचन्द जी “महावीर वाणी” की हस्त-लिखित प्रति ले कर स्वयं काशी आये मैंने समग्र ग्रंथ अधिकांश उनसे पढ़वा कर शेष स्वयं देख कर समाप्त किया । महावीर स्वामी की लोक के हित के लिये कही,

करुणामयी, वैराग्यभरी वाणी को सुन और पढ़ कर चित्त में श्रान्ति के स्थान में प्रसन्नता ही हुई और सात्त्विक भावों का अनुभव हुआ ।

महावीर स्वामी और गौतम बुद्ध कुछ वर्षों की छुटाई बढ़ाई से समकालीन हुए-यह निर्विवाद है । किन्तु इन दोनों महापुरुषों के जन्म और निर्वाण की ठीक तिथियों के विषय में ऐतिह्यविदों में मतभेद है; तथापि यह सर्व-सम्मत है कि विक्रम पूर्व छठी शताब्दी में दोनों ने उपदेश किया । जैन सम्प्रदायों का विश्वास है कि महावीर का जिनका पूर्वनाम “वर्धमान” है, जन्म विक्रम पूर्व ५४२ और निर्वाण वि० पू० ४७० में हुआ ।

उस समय में “लिपि” कम थी, “श्रुति” और “स्मृति” की ही रीति अधिक थी, गुरु के, ऋषि के, महापुरुष के, आचार्य के वचनों को श्रोतागण सुनते और स्मृति में रख लेते थे । महावीर के निर्वाण के बाद दूसरी शताब्दी में बड़ा अकाल पड़ा; जिनानुयायी “क्षपण” वा “श्रमण” कहलाने वाले साधुओं का संघ बहुत बिखर गया; कंठ करने की परम्परा में भंग हुआ; बहुत उपदेश लुप्त हो गये । अकाल मिटने के बाद स्थूलभद्राचार्य की देखरेख में पाटलिपुत्र में संघ का बड़ा सम्मेलन हुआ; बचे हुए उपदेशों का अनुसन्धान और राशीकरण हुआ; पर लिखे नहीं गये । महावीर निर्वाण की नवीं शताब्दी (वीर निर्वाण ८२७-८४० तक) में, मथुरा में स्कंदिलाचार्य और वलभी में नागार्जुन के आधिपत्य में सम्मेलन होकर उपदेशों का संग्रह किया गया और उन्हें लिखवाया भी गया । निर्वाण की दसवीं शताब्दी में बहुत से श्रुतधारी साधुओं का विच्छेद हुआ । देवर्धिगणिक्षमा श्रमण ने अवशिष्ट संघ को वलभी नगर में एकत्र करके उक्त दोनों - माथुरी और वलभी - वाचनाओं की समन्वयपूर्वक लिपि कराई । जिनोक्त सूत्र के नाम

से प्रसिद्ध वाक्यों के संग्रहीता यह देवर्धिगणि ही माने जाते हैं। उमा-स्वाति के “तत्त्वार्थाधिगम सूत्र” जो प्रायः जिननिर्वाण के ४७१, अर्थात् विक्रम संवत् के प्रारम्भ के लगभग किसी समय में लिखे गये और जिनमें जैनदर्शन का सार बहुत उत्तम रीति से कहा है वे इनसे भिन्न है। देवर्धिगणि के संकलित सूत्र, आचारांग, सूत्रकृतांग, व्याख्याप्रज्ञप्ति, दशवैकालिक सूत्रादि को देखने का मुझे अवसर नहीं मिला। श्री बेचरदासजी ने उन्हीं सूत्रों में से स्वयं महावीर स्वामी के कहे श्लोकों का उद्धरण और संदर्भण प्रस्तुत ग्रंथ “महावीर वाणी” में किया है।

२५ सूत्रों वा अध्यायों में ३४६ प्राकृत श्लोकों और उनके हिन्दी अनुवादों का संग्रह है। मुझे नहीं ज्ञात है, कि जैन वाङ्मय में इस प्रकार का कोई ग्रंथ, प्राचीन हैं वा नहीं प्रायः न होगा अन्यथा श्री बेचरदास जी को यह परिश्रम क्यों करना होता। बौद्ध वाङ्मय में एक छोटा पर बहुत उत्तम ग्रंथ “धम्म-पद” के नाम से वैसा ही प्रसिद्ध है, जैसा वैदिक वाङ्मय में “भगवद्गीता”; “धम्म-पद” भी स्वयं बुद्धोक्त पद्यों का संग्रह कहा जाता है। संभव है कि “महावीर वाणी” जैन संप्रदाय में प्रायः वही काम देने लगे, जो बौद्ध सम्प्रदाय में धम्म-पद देता है।

भेद इतना है कि “महावीर वाणी” के अधिकतर श्लोक संसार की निन्दा करने वाले, वैराग्य जगाने वाले, यतिधर्म-संन्यासधर्म सिखाने वाले हैं; गृहस्थोपयोगी उपदेश कम हैं, पर हैं; विनय सूत्राध्याय में कितने ही उपदेश गृहस्थोपयोगी हैं।

मुझे यह देख कर विशेष आनन्द हुआ कि बहुतेरे श्लोक ऐसे हैं जिनके समानार्थ श्लोक प्रामाणिक वैदिक और बौद्ध ग्रंथों में भी बहुतायत से मिलते हैं। प्रथम मंगलाध्याय के बाद के ६ अध्यायों में पाँच धर्मों

की प्रशंसा की है — अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह। मनुस्मृति, बौद्ध पंचशील, योग-सूत्र आदि इन्हीं पाँच का उपदेश करते हैं। ये गृहस्थ, श्रावक, उपासक के लिये भी देशकाल - समय के (शर्त के) अवच्छेद के साथ उपयोगी हैं; और यति संन्यासी भिक्षु, क्षपण, श्रमण के लिये भी अधिकाधिक मात्रा में उन अवच्छेदों को दिन दिन कम करते हुए परमोपयोगी हैं, जब वह सर्वथा समयों (शर्तों) से अनवच्छिन्न हो जाते हैं तब “महाव्रत” होकर सद्यः मोक्ष के हेतु होते हैं।

अहिंस-सच्चं च, अतेणगं च, ततो य बम्भं, अपरिग्गहं च,
पडिवज्जिया पंच महव्वयाणि, चरिज्ज धम्मं जिणदेसियं विदू ।
- धम्मसुत्त, श्लोक २

ब्राह्मण सूत्राध्याय के भाव वैसे ही हैं जैसे महाभारत के शांतिपर्व में कहे हुए प्रायः वीस श्लोकों के हैं; जिनमें से प्रत्येक के अन्तिम शब्द यह है “तं देवा ब्राह्मणं विदुः”। धम्मपद में भी “ब्राह्मण वग्गो” में ऐसे ही भाव के श्लोक हैं।

न जटाहि न गोत्तेहि न जच्चा होति ब्राह्मणो;
यम्हि सच्चं च धम्मो च, सो सुची सो च ब्राह्मणो ।
न चाहं ब्राह्मणं ब्रूमि योनिजं मत्ति-सम्भवं,
अकिंचनमनादानं, तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं । (धम्मपद)

“महावीर वाणी” में कहा है,

अलोलुपं, मुहाजीविं अणगारं अकिंचनं,
असंसत्तं गिहत्थेसु, तं वयं बुम माहणं ।
कम्मुणा बंभणो होइ, कम्मुणा होई खत्तियो,
वइसो कम्मुणा होई, सुदो हवइ कम्मुणा ।

- जैन आगम उत्तराध्ययन, अ० २५, गाथा २८-३२

कुछ लोगों को यह भ्रांति होती है कि महावीर और बुद्ध ने वर्णव्यवस्था को तोड़ने का यत्न किया ऐसा नहीं है, उन्होंने तो उसको केवल सुधारने का ही काम किया है। महाभारत में पुनः पुनः स्पष्ट शब्दों में वही बात कही है, जो महावीर ने कही है।

न योनिर्नापि संस्कारो, न श्रुतं न च संततिः ;
कारणानि द्विजत्वस्य; वृत्तमेव तु कारणम् ।
न विशेषोऽस्ति वर्णानां, सर्वं ब्राह्मणमिदं जगत्;
ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि, कर्मभिर्वर्णतां गतम् ।

महावीर ने और बुद्ध ने, दोनों ने “कर्मणा वर्णः” के सिद्धान्त पर ही जोर दिया। यही सिद्धान्त उत्तम वर्ण-व्यवस्था का मूल मंत्र है; इसके न मानने से इसके स्थान पर “जन्मना वर्णः” के अपसिद्धान्त की स्थापना कर देने से ही, भारतीय जनता की वर्तमान घोर दुर्दशा हो रही है।

यह खेद का स्थान है कि जैन सम्प्रदाय में भी व्यवहारतः जिनोपदिष्ट सिद्धान्त का पालन नहीं होता; प्रत्युत उसके विरोधी अप-सिद्धान्त का अनुसरण हो रहा है। मैं आशा करता हूँ कि “महावीर वाणी” के द्वारा जैन सम्प्रदाय का ध्यान इस और आकृष्ट होगा और सम्प्रदाय के माननीय विद्वान् यति जन इस महावीर के समाज और गार्हस्थ्य के परमोपयोगी उपदेश, आदेश का जीर्णोद्धार अपने अनुयायियों के व्यवहार में करावेंगे।

अन्त में इतना ही कहना है कि मैं प्रकृत्या, समन्वयवादी, सम्वादी, सादृश्यदर्शी, ऐक्यदर्शी हूँ; विरोधदर्शी, विवादी, वैदृश्यान्वेषी, भेदावलोकी नहीं हूँ। मेरा यही विश्वास है कि सभी लोकहितेच्छु महापुरुषों ने उन्हीं सत्यो, तथ्यों, कल्याण-मार्गों का उपदेश किया है, जीवन के पूर्वार्ध में लोक-यात्रा के साधन के लिये और परार्ध में परार्थ-मोक्ष-निर्वाण-निःश्रेयस

के साधन के लिये, भातर में तो महर्षियों ने महावीर स्वामीने बुद्ध देवने मुख्य मुख्य शब्द भी प्रायः वही प्रयोग किये हैं।

“महावीर वाणी” के अन्तिम ‘विवाद सू’ में, कई वादों की चर्चा कर दी है। और उपसंहार बहुत अच्छे शब्दों में कर दिया है -

एवमेयाणि जम्पन्ता, बाला पंडितमाणियो,
निययानिययं सन्तं, अयाणन्ता अबुद्धिया ।

अर्थात्,

एवमेतानि हि जल्पन्ति, बालाः पण्डितमानिनः,
नियताऽनियतं सन्तम् अजानन्तो ह्यबुद्ध्यः ।

यही आशय उपनिषत् के वाक्य का है;

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः,
स्वयंधीराः पण्डितम्मन्यमानाः,
दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढाः,
अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ।

आज कल के पांडित्य में शब्द बहुत अर्थ थोड़ा; विवाद बहुत सम्बाद नहीं; अहमहमिका विद्वत्ता प्रदर्शनेच्छा बहुत सज्ज्ञानेच्छा नहीं; द्वेष द्रोह बहुत, स्नेह प्रीति नहीं; असार-पलाल बहुत, सार-धान्य नहीं; अविद्या-दुर्विधा बहुत सद्विधा नहीं; शास्त्र का अर्थ, मल्लयुद्ध। प्राचीन महापुरुषों के वाक्यों में इसके विरुद्ध सार सज्ज्ञान सद्भाव बहुत, असार और असत् नहीं। क्या किया जाय, मनुष्य की प्रकृति ही में अविद्या भी है और विद्या भी, दुःख भोगने पर ही वैराग्य और सदबुद्धि का उदय होता है।

सा बुद्धिर्यदि पूर्वं स्यात् कः पतेदेवं बन्धने ?

फिर फिर अविद्या का प्राबल्य होता है; वैमनस्य, अशांति, युद्ध, समाज की दुर्व्यवस्था बढ़ती है; सत् पुरुषों, महापुरुषों का कर्तव्य है कि प्राचीनों के सदुपदेशों का पुनः पुनः जीर्णोद्धार और प्रचार करके और सब की एकवाक्यता, समरसता दिखाके मानवसमाज में सौमनस्य, शांति, तुष्टि, पुष्टि का प्रचार करें, जैसा महावीर और बुद्ध ने किया।

जैन शास्त्र के प्रसिद्ध दो श्लोक — एक हिन्दी का और एक संस्कृत का मैंने बहुत वर्ष हुए श्री शीतलप्रसाद जी ब्रह्मचारी(जैन)से सुने; मुझे बहुत प्रिय लगे।

कला बहत्तर पुरुष की, वा में दो सरदार,
 एक जीव की जीविका, एक जीव उद्धार।
 आस्रवो बन्धहेतुः स्याद् मोक्षहेतुश्च संवरः,
 इतीयम् आर्हती मुष्टिः सर्वमन्यत् प्रपञ्चनम्।

वैशेषिक सूत्र है,

यतोऽभ्युदय-निःश्रेयस-सिद्धिः स धर्मः।

तथा वेदान्त का प्रसिद्ध श्लोक है,

बन्धाय विषयाऽऽसक्तं, मुक्त्यै निर्विषयं मनः,
 एतज् ज्ञानं च मोक्षश्च, सर्वोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः।

समय समय के सम्प्रदायाचार्य यदि ऐसे विरोध-परिहार पर संवाद पर अधिक ध्यान दें और दिलावें तो पृथ्वी पर स्वर्ग हो जाय। पर प्रायः स्वयं महा “आस्रव”-ग्रस्त होने के कारण यति-भिक्षु-संन्यासी का रूप रखते हुए भी भेद-बुद्धि, कलह, राग-द्वेष ही मनुष्यों में बढ़ाते हैं। यहाँ तक कि स्वयं महावीर और बुद्ध के जीवनकाल में ही, (यथा ईसा और मुहम्मद के जीवनकाल में ही) प्रत्येक के अनुयायियों में भेद हो गये; और

एक के अनुयायी क्षपणों और दूसरे के अनुयायी श्रमणों में मारपीट तक हुई, जिसका वर्णन क्षेमेन्द्र ने “अवदान-कल्पलता” काव्य में किया है। और उन दोनों के निर्वाण के पश्चात् तो कितने ही भिन्न भिन्न ‘पंथ’ प्रत्येक के अनुयायियों में हो गये। मैं आशा करता हूँ कि इन भेदों के मिटाने में और संवाद बढ़ाने में, यह “महावीर वाणी” सहायता करेगी।

काशी

सौर १०-४-१९९६ वि०

भगवानदास

વીતકોની રાત વીતી

પૂર્વપુણ્યના ઉદયબળે કે કોણ જાણે, પણ જુદા જુદા પ્રાન્તો, કોમો અને નાતજાતોના લોકો જોડે આત્મીયતાની સગાઈનો આશીર્વાદ આપી ઉંમર મારા પર રહ્યો. તેમાંયે જૈન સમાજ અને કુટુંબોનો તો કેમ જાણે હું જિંદગીભર પોષ્યપુત્ર રહ્યો. ઘરના માણસ કે કુટુંબીને નાતે વર્ષોનાં વર્ષ એકથી વધુ જૈન કુટુંબોમાં વીત્યાં. તેમાં પિતૃતુલ્ય વડીલ કે સગા ભાઈ કહું એવા અનેક આત્મીય ચાલ્યા ગયા. પારણે હીંચોળેલાં ને ખોળે રમીને મોટાં થયેલાં અનેક બાળકો આંખ સામે મોટા કરતાં સ્ત્રી-પુરુષો થયાં.

પણ આ બધા ભાગ્યનો ઘણી હું ભણતરમાં ભોષો રહ્યો. નિશાળેથી નાસી બચપણથી જ સાધુઓની દુનિયામાં પેઠેલો; અને ત્યાં તો 'તા મેં બહુ સોચ-પોચ'ને 'બાતન કી એક બાત'* વાળા જ સંસ્કાર પડ્યા. દૈવયોગે ટૂંક વખતમાં જ રામકૃષ્ણ મિશનના

★ અલખ તો અવધિ ભઈ, તામેં બહુ સોચ-પોચ
કરિબે કુ બહુત હૈ - કાલ કાલ કીજિયે ?
પાર ન પુરાન હૂ કો, બેદ હૂ કો અંત નાંહિ
બાની તો અનેક, - ચિત્ત કહાં કહાં દીજિયે ?
કાવ્ય કી કલા અનન્ત; છન્દ કો પ્રબન્ધ બહુ
રાગ તો રસીલે, - રસ કહાં કહાં પીજિયે ?
બાતન કી એક બાત, તુલસી બતાય જત,
જનમ જો સુધાર ચહો, - રામનામ લીજિયે.

સાધુઓના સંસર્ગમાં આવ્યો ને ભાગ્યનાં ફાટક ઊઘડ્યાં. આ જમાતના ત્રણ ગુણ : નિર્વ્યસન, કેળવણી અને સેવા. અભણ અવળચંડો એક ન જડે. બસ, ત્યારથી આતમખોજ, સંતોની ચરણસેવા ને સર્વધર્મસમભાવના સંસ્કાર સિંચાયા ને હું ન્યાલ થઈ ગયો.

ભણવાનીયે મથામણો તો પછી ઘણીયે કીધી; ગીતા, ઉપનિષદ, ભાખ્યો, ભાગવતાદિ. અંગ્રેજીયે આછુંપાતળું ભણી નાખ્યું પણ બધું સટરપટર. ટૂંકપૂંજિયો જ રહ્યો.

આમ હિંદુ ધર્મસંસ્કૃતિ, શાસ્ત્રદર્શન અને વિચારણાનો પરિચય તો થોડોક ભાગ્યને બળે પામ્યો; પણ જૈનો વચ્ચે જિંદગી વીત્યા છતાં જૈનદર્શન, શાસ્ત્ર-વિચારણાની બાબતમાં કોરોઢાકોર રહ્યો. દેરે-અપાશરે જાઉં, સાધુ-સાધ્વીઓનાં વખાણ સાંભળું, ઘરઆંગણે ગોચરી કરવા આવે ત્યારે ય વાતો થાય પણ મન કોળે નહિ. વાતાવરણ બધું તંગ સાધુ-સાધ્વીઓ બધાં લકીરનાં ફકીર, ઠીંગરાયેલાં ઓશિયાળાં જેવાં લાગે. એમની પ્રાચીન પરિભાષા ને સંકીર્ણ આચારવિચારની સૃષ્ટિમાં મને સળ ન સૂઝે.

આમ ઉંમર વધતી ગઈ તેમ હિંદુ શાસ્ત્ર સંસ્કૃતિ આદિની વિચારણામાં જેમ કંઈકે ચંચુપાત કરી શક્યો. તેમ જૈન સાહિત્ય જે કંઈ ઉપલબ્ધ હતું તે તરફ મને કશું ખેંચાણ થઈ શક્યું નહિ. બે જ પ્રસંગો વહેલેના ફક્ત યાદ રહ્યા છે. રામાયણ-મહાભારતના વિખ્યાત પંડિત કલ્યાણવાળા રાવબહાદુર ચિંતામણિરાવ વૈદ્ય મારા ગુરુજનોમાં હતા. રિટાયર થયા પછી રોજ બપોરે મુંબઈ ટાઉનહોલની રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીની લાઇબ્રેરીમાં આવે ને હું એમની પાસે ભણું. કામધેનુ પારસો મૂકે તેમ એમની જ્ઞાનગંગાના ઘોઘ છૂટે ને

હું ચસચસ પીઉં. બે-ત્રણ વર્ષની એ શ્રવણ-ભક્તિમાંથી મને ઘણું ઘણું મળ્યું. એક વાર બૌદ્ધ ચાર્વાક જૈન મીમાંસકોની કંઈક ચર્ચા નીકળતાં એમણે બ્રાહ્મણ અને જૈન જીવનદર્શન અંગે વિસ્તારથી સમજણ આપેલી. બીજે પ્રસંગ લોકમાન્ય જોડેનો. માંડલેના કારાવાસ દરમ્યાન લખીને આપેલા એમના વિખ્યાત 'ગીતા રહસ્ય' ગ્રંથની ૧૯૧૫ની સાલમાં પ્રેસનકલ તૈયાર થતી હતી તે દરમ્યાન પેન્સિલથી લખાયેલી મૂળ હસ્તપ્રતમાં ઠેર ઠેર નરી યાદદાસ્ત ઉપરથી કાંઉસો મૂકીને એમણે ટાકેલા શ્રુતિસ્મૃતિ ઉપનિષદ્ શાસ્ત્રપુરાણ કાવ્યાદિ ગ્રંથોના આધારના આંકડા મૂળ ગ્રંથોમાંથી તે તે પ્રસંગો કાઢી તપાસી સરખાવી જોવાનું કામ બીજાઓ સાથે પૂના ગાયકવાડ વાડામાં દાદાની લાઇબ્રેરીમાં બેસીને હું કરતો, એ દિવસોમાં કપિલ મુનિની એક લુપ્ત સાંખ્ય કારિકા પોતે મહેનત કરીને કેવી રીતે શોધી જીવતી કરી એનો ઇતિહાસ અમને સંભળાવીને સાંખ્યોના નિરીશ્વરવાદ અને જૈનોના સ્યાદ્વાદ વિષે લાંબી સમજ દાદાએ અમને આપેલી ને તેની ખૂબીઓ તેમજ ખામીઓ બતાવેલી.

સદ્ગત મોતીચંદ કાપડિયાના કુટુંબમાં વર્ષો લગી કુટુંબીના નાતે હું રહેલો. એમની જૈન સાહિત્ય તેમજ સમાજની એકનિષ્ઠ સેવા ગુજરાતી જૈન આલમમાં જાણીતી છે. ધીકતા ધંધાનાં દબાણો અને રોકાણો વચ્ચે ચંદ્રસૂર્યની નિયમિતતાથી પોતે સવારના સામાયિક પછી દોઢ કલાક શાસ્ત્રગ્રંથોના અનુવાદ, વાર્તિક, ટિપ્પણ-ટાંચણો કરવા પાછળ આપતા. પારાવાર આદરભાવે રોજરોજ આ હું જોતો પણ એમના જડાજડા ગ્રંથો વાંચવાનું તો દરકિનાર,★ એ બધાંના

★ કોરે રહ્યું.

નામ પણ હું કદી યાદ ન રાખી શક્યો. તેવું જ શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ વગેરે બીજા પણ સમકાલીન આંગલવિદ્યાવિભૂષિત આધુનિક જૈન વિદ્વાનો વિષે મને લાગતું. ત્રીજાથ એક મહાપંડિતને હું ઓળખતો પણ એ તો મને નરા ઘસમસિયા ને ઘમરોળિયા જ લાગેલા. લેભાગુ પણ એક-બે મળેલા. આ બધાંઓની રચનાઓ અને લખાણોમાં પંડિતો અને અભ્યાસુઓને ભલે કીમતી સામગ્રી લાઘી હોય, મારા જેવા ‘ઇતરે જના:’ (Layman)ના દિલને તે સ્પર્શ કરી શક્યાં નહિ.

રજૂઆત એક કળા છે; બલકે ઈશ્વરી પ્રસાદ છે. અંતરની અનુભૂતિમાંથી એ ઊગે છે ને અભણનીયે જીભે-કલમે આવીને બેસે છે. પંડિત હોય તો સોનાથી પીજું પણ એ પાંડિત્ય-વિક્રતાની મોહતાજ નથી. તુલસી, નાનક, સૂર, કબીર, જ્ઞાનબા, તુકારામ, નરસી, મીરાં આદિ મધ્યયુગીન સંતોમાંના ઘણા આજના રૂઢ અર્થમાં અભણ હતા. પણ તેમનાં ભાવભક્તિ ને કવિતાના જુવાળને હેલે ચડીને હિંદના સામાજિક ઇતિહાસની ચાર સદીઓ ઘસડાઈ ગઈ. આજને કાળે પણ એ સંતોની રચનાઓની, અને એમને જેમનો વારસો મળ્યો તે પ્રાચીન પૂર્વજોનાં રચેલાં ગીતા ઉપનિષદ્ ભાગવત મહાભારત રામાયણની જે રજૂઆત રામકૃષ્ણ, વિવેકાનંદ, ટાગોર, અરવિંદ, રાધાકૃષ્ણન કે ગાંધીજીએ કરી, અથવા તો મહાભારત-કથાઓની રાજજીએ ને રામાયણ-મહાભારતનાં પાત્રોની મુઠ્ઠા નાનાભાઈએ કરી, — એ બધામાં રજૂઆતનો કીમિયો પડેલો છે. દષ્ટિવિહોણા જૂના સાંપ્રદાયિક હરદાસો કીર્તનકારોની રજૂઆત વચ્ચે અને બાઉલોનાં ગાન કે કબીર-સાખીઓની ગુરુદેવ ટાગોરે કરેલી રજૂઆત વચ્ચે, — અથવા તો પંઢરીના વારકરીઓને મુખે આઠે

પહોર ગવાતા તુકારામના અભંગોની જે રજૂઆત મરહૂમ જસ્ટિસ ચંદાવરકરને મુખે મુંબઈ પ્રાર્થનાસમાજ મંદિરની વ્યાસપીઠ પરથી થતી અમે નાનપણમાં સાંભળેલી તે વચ્ચે, એટલો જ ફેર છે જેટલો દિવાસાની રાત ને કોબ્બગરી વચ્ચે.

એ રજૂઆતનો કીમિયો બૌદ્ધ જૈન સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આપણી વચ્ચે પહેલ પ્રથમ કોસંબીજી, સુખલાલજી વગેરે મહાનુભાવોએ બતાવ્યો. મરહૂમ કોસંબીજીનું 'બુદ્ધલીલા સારસંગ્રહ' મરાઠીમાં પહેલવહેલું પ્રગટ થયું ત્યારથી બુદ્ધ અને બૌદ્ધ સંસ્કૃતિનો ભક્ત હું બન્યો. તેવો જ રોમાંચ પ્રજ્ઞાચક્ષુ પૂ. પંડિત સુખલાલજીની જૈનદર્શન વિચારણાદિની રજૂઆત પહેલવહેલી જોઈ ત્યારે મેં અનુભવ્યો — જાણે જૈનદર્શન જેવી કોઈક વસ્તુ છે એની પહેલી જ વાર મને ભાળ લાગી હોય !

બુદ્ધ-મહાવીરનાં જીવન અને શિક્ષણનો પરિચય વધતો ગયો તેમ તેમ જેવી વેદ-ઉપનિષત્કાલીન ઋષિઓ કે વ્યાસવાલ્મીકિએ ગાયેલી ને રચેલી સંસ્કૃતિ પ્રત્યે તેવી જ આદરભક્તિ અને મગરૂબી બૌદ્ધ જૈન સંસ્કૃતિશાખાઓ પ્રત્યે મારામાં સિંચાતી ગઈ અને હિંદુજાતિએ માનવ-વિચારણાના વિકાસમાં જે ફાળો આપ્યો છે તે માટેનાં ગૌરવ અને અભિમાનની મારી ભાવના દ્વિગુણિત થઈ. જૈન બૌદ્ધ, શીખ દ્રાવિડ આદિ વિચારણાઓ જંકશન સ્ટેશનોના યાર્ડમાં એકબીજા જોડે ગુણાકાર ભાગાકાર કરનારા રેલપાટાઓની ભુલભુલામણીભરી ફૂલગૂંથણી જેવી પણ એક જ રેલ સિસ્ટમનાં અંગઉપાંગોની જેમ એક જ કેન્દ્રસ્થ હિંદુ સંસ્કૃતિનાં અવિભાજ્ય અંગ સમી છે. બૌદ્ધો-જૈનોએ વેદબ્રાહ્મણને તેના વૈભવકાળે કુર્નેસ

ન બજવી ને તેની માન્યતાપ્રતિષ્ઠાને અનિવાર્ય ન માની અથવા તો ધર્મને નામે યજ્ઞયાગાદિરૂપે ઘેરઘેર ચાલતી કસાઈખોરીનો નિષેધ કર્યો, એટલા જ અપરાધ ખાતર બુદ્ધ-મહાવીરને અને તેમની આખી સાંસ્કૃતિક કમાણીને બ્રાહ્મણોએ ફગાવી દીધી, એ બીના જાણી ત્યારે મારું અંતર ચીત્કાર કરી ઊઠ્યું; અને હિંદની ધરતી પરથી ને હિંદુજાતિના તમામ સંસ્કારક્ષેત્રમાંથી તેમને તગેડી કાઢીને જ જંપનાર આદિ શંકરાચાર્ય પ્રત્યેના મારા ભક્તિભાવને જીવલેણ ફટકો પડ્યો. બુદ્ધિવૈભવના એ કોટિભાસ્કર વિષેનો મારો મત કંગાળ બની ગયો. એક મિત્રને મેં લખેલું :

“I yield to none in my admiration for Shankar and in paying my homage to that greatest intellectual giant know to mankind. But I may be pardoned if I venture to suggest that he lacked vision. He found no use for Buddha and his noble Eight-fold Path of Righteousness beyond hotly repudiating both and banishing them beyond India's borders.

“And ‘where there is no vision people perish’, as we very nearly did perish; or worse still, eked out a humiliating existence as slaves with almost a total loss of manly virtues ever since Gazni's hordes started invading, soon after Shankar. I Know there is a class of partisan fanatics who maintain that the loss of those manly virtues was to be attributed precisely to the

preceding centuries of Buddhist and Jain influence on India. It is infamous calumny. No chapter of India's history has been more glorious than that of the Buddhist period under Ashok and others, when India accomplished a cultural conquest of the world, and the East became a synonym for Wisdom of life and values everlasting.

“I readily admit that regeneration and decay are the Law of life, — of all living organisms. But if Shankar found contemporary Buddhism steeped in processes of decay, a man of his intellect and gifts should have crusaded against prevailing practices as did Gandhi against the curse of untouchability and brought about a complete reformation. He could have recast Brahmanism and brought about a complete reorientation of Hinduism by a process of assimilation and synthesis as did modern masters, Vivekanand downwards. He should have, besides, known that the retrograde Brahmanical revival with which he sought to replace Buddhism was equally subject to processes of corruption and decay, and could not survive for all time.”

આમ હિંદુ સંસ્કૃતિના રક્ષકો અને રજૂઆતદારોએ કોલીનૂરને

પાંચીકા તરીકે ઓળખાવીને ફગાવી દેવામાં પોતાનો 'દિગ્વિજય' થયો માન્યો અને પોતાની સંસ્કૃતિના કળશકલગીને સ્થાને શોભે એવી બૌદ્ધ તેમજ જૈન સંસ્કૃતિને ઉભેળી ઉખેડીને પોતાની જ દેદીપ્યમાન સંસ્કૃતિને નિસ્તેજ કરી એના મહિમાવન્તા ધરખમ કલેવરને વિકલ ને વામણું કરી મૂક્યું. આમ એમને હાથે ઘવાઈને અસ્તાચળે ગયેલી બેમાંની બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ આ દેશમાંથી તો દાળોવાટો થઈ ગઈ, પણ તે હાડે પ્રચારક હતી તેથી એણે તો નવાં સાંસ્કૃતિક સામ્રાજ્યો સ્થાપ્યાં ને અરઘી દુનિયાને અંકિત કરી તે પર પોતાની નિર્મળ પ્રભા પાથરી. જૈન સંસ્કૃતિ જલાવતન* ન થઈ પણ એને અવકળા આવી ગઈ અને હાર્યાલૂંટાયા જેવી થઈને મૂઆ વાકે જીવતી રહી.

આમ હિંદુ સંસ્કૃતિના ટિલાયત અંગ્રેજોએ પોતાની જ માજણી બહેનોને દેશપાર કરી કે ગૂંગળાવી એટલું જ નહીં પણ પોતાના લાખ લાખ નાનેરાં બાળાભોળાં ભાંડરૂઓ સામે પણ ભોગળો ભીંડીને તેમને માના સંસ્કૃતિ-મંદિરમાં પેસવા — પૂજવા કે એના સ્તવનકીર્તનનો વિચાર પણ કરવા સામે જલીમ પ્રતિબંધો મેલી તેમને ભારવાલી પશુઓની હારમાં મૂક્યાં ને પોતાની જ જણેતાને નાકકાન કાપેલી શૂર્પણખા બનાવી. એવી વિકલ વિદ્રૂપ અવસ્થામાં દુનિયાના મોં આગળ મુમૂર્ષુ રહીને હિંદુસંસ્કૃતિ આટલા કાળ જીવી.

હું જાણું છું કે આ કડવાં વચન કાઢવા બદલ ઘણા વાચકોનો રોષ મારા ઉપર ઊતરશે. શ્રી નાનાભાઈ જેવા મુરબ્બીઓ કોચવાશે,

★ દેશવટો પામેલો.

છતાં આ નિષ્કર સત્ય ઉચ્ચારવાની ધૃષ્ટતા મેં એ દાવે કરી કે હું એ જ કડવી તુંબડીનો વેલો, એ જ સંસ્કૃતિની પેદાશ, એની સારપ તેમજ શરમનો વારસ ને એ જ માનું ફરજદ છું. હેમ્લેટે એની જણેતાની ઉગ્ર નિર્ભર્ત્સના કરી. મારી મા એના જ પેટજણ્યા મારા પિતરાઈઓની કરેલી મારી આ નિર્ભર્ત્સના સામે 'કુપુત્રો જાયેત ક્વચિદપિ કુમાતા ન ભવતિ' વાળું આશ્વાસન લે તે સામે મને વાંધો નથી.

પણ આજે એ બધાં વસમાં વીતકોની રાત વીતી છે. સંસારની ઘટમાળમાં પતન-અભ્યુદયનાં ડોલચાં નિરવધિ કાળની કૂખે ચક્રનેમિક્રમે ચાલ્યા પછી આજે પાછું ઉદયકાળનું આગમન થયું છે અને તે બધે નવજીવન વેરી રહ્યું છે. હજાર વર્ષના અસ્તઅંધાર પછી ફરી એક વાર હિંદ આત્મભાનની મજલે પહોંચ્યું છે. આજે જવાહરલાલજીથી માંડીને એકેએક હિંદી દેશમાં નવી હવા ને નવી તાજગી અનુભવી રહ્યો છે; હિંદનું નવું દર્શન કરી રહ્યો છે. સમન્વયની પ્રક્રિયાઓ અને બળો પ્રજ્જશરીરમાં ને પ્રજ્જમાનસમાં આજે કામ કરવા લાગ્યાં છે. હિંદુ સંસ્કૃતિના મહાવૃક્ષની બૌદ્ધ, જૈન, શીખ એકેએક શાખા-પ્રશાખાઓના નિર્મળ અને શાશ્વત અંશો પરત્વે એકેએક શિક્ષિત હિંદુ આજે સભાન અને મગરૂબ છે. લીલલૂણાના બાઝેલા પોપડા ઝાડીઝાપટી ભોંયભીંતો લીંપીગૂંપી ઘોળીને ઘરઆંગણેનાં સંસ્કૃતિ-મંદિરોની સમગ્ર વસાહતનો જીર્ણોદ્ધાર કરવા એ મથી રહ્યો છે. બૌદ્ધો, જૈનો, શીખો, સનાતનીઓ, સુધારકો, ઉદ્ધારકો તેમજ દેશના લાખો કરોડો હરિજન આદિવાસી અને ભૂમિહીનોને માનવી જેવાં માનવીનો દરજ્જો ને પ્રતિષ્ઠા આપીને હારમાં લાવવા માગનારા તરફદારો કે ભૂદાન સેવકો, બધાં જ એ જીર્ણોદ્ધાર કરવાવાળા પથકના

સૈનિકો છે. વિરાટના પગરવે એ વસાહતને દેરેદેરે દેવ જાગ્યાની આલબેલ આપતા નાનામોટા ઘંટારવ સંભળાવા લાગ્યા છે. સંસારની સંસ્કૃતિઓની આપણી આ દાદીમા કે માતામહી સંસારની તમામ સંસ્કૃતિઓ અને વિચારધારાઓ વચ્ચેથી આપસના ડંખ કાઢીને એક વિશાળ સમન્વય સાધશે અને એની આંખનાં અમી હેઠળ સંસારનાં તમામ કાળાં ગોરાં પીળાં સંતાનો, છોડવાછડને અને દીકરાંદોઈતરને નાતે એને ખોળે જંપશે એવી મારી શ્રદ્ધા છે.

દિલગીર છું, હું ચગડોળે ચડી ગયો. જૈન તીર્થંકરો અને જૈન સંસ્કૃતિને બુદ્ધ અને બૌદ્ધ સંસ્કૃતિથી પ્રાચીન ગણવામાં આવે છે. બેઉ વચ્ચે તફાવત પણ એટલો ઓછો છે કે સામાન્ય માણસ એ ભેદ ભાગ્યે પારખી શકે. જૈનોના વિશાળ સાહિત્યભંડારો હજાર વર્ષથી ખાંજરે પડ્યાં છે. એને અંગે એક જાતની ગૂઢતા (mystery) સેવાય છે. છતાં એમાં અસંખ્ય મણિરત્નો પડ્યાં છે એમ મનાય છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તક “મહાવીર વાણી”ની પાંચમી નવેસરની આવૃત્તિ છે. તેના સંપાદક પંડિત બેચરદાસજી દોશી હું પાછળ કહી ગયો તે ગુજરાતની નવી જમાતના અગ્રેસર જૈન ધુરંધરોમાંના એક જાણીતા વિદ્વાનમણિ છે. જૂના જૈન સાહિત્યના ધૂળઘોયા તરીકે એમની જીવનભરની નિષ્ઠા અને ભક્તિપરાયણતા જાણીતી છે. મહાવીર પ્રભુના જીવનમાંથી અને જૈનસાહિત્ય રત્નાગારમાંથી અણમૂલાં રત્નો ઢૂંઢીવીણીને તે ઉપર ચડેલા કાળાંતરના મેલપોપડા ને ધૂળ ઝાપટી ખંખેરીને અને ભીતરનાં નંગ ઘોઈ નિખારીને પ્રજ્ઞને ભેટ કરવાના વ્યવસાયને એમણે પોતાના જીવનનું મિશન બનાવ્યો છે.

જૈન વિદ્વાનોનો દાવો ઊંચો છે. છેલ્લાં સો વર્ષ દરમ્યાન આપણી ગુલામ પ્રજાને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાંથી આપણા તત્ત્વજ્ઞાન, સંસ્કૃતિ અને જ્ઞાનગ્રન્થોના રજ્યાખડ્યા પ્રશંસકોનાં સર્ટિફિકેટો ટાંકવાની ને તે ઉપર આનંદસમાધિએ ચડી જવાની લત લાગી. જૈન વિદ્વાનો આથી અસ્પૃષ્ટ રહે એ અશક્ય હતું પણ હવે એ મૂર્છા વળી રહી છે. પાછળ મેં ગણાવ્યા તે પૂર્વ પંડિત સુખલાલજી વગેરે મહાનુભાવોની પ્રેરણા અને આગેવાની હેઠળ જૈન પંડિતો અને વિદ્વાનો જૈન સાહિત્યને મધીમધીને તેમાંથી અમૃત સમાં નવનીત ઉતારી આજે પ્રજાને પીરસવા લાગ્યા છે એ આપણું ભાગ્ય છે. જેમ જેમ આપણે સ્વભાન ઉપર આવતા જઈશું, હજારો વર્ષની આપણી પ્રજાકીય કમાણીમાં જે જે કંઈ કીમતી ને શાશ્વત મૂલ્યનું છે તેને ઓળખતા જઈશું, જેમ જેમ સમર્થ સંપાદકો ને રજૂઆતના કીમિયાગરો આપણી વચ્ચે પેદા થશે, તેમ તેમ આપણને અવનવાં દર્શનો થતાં જશે અને જીવનસાધના, પરમતસહિષ્ણુતા તથા સર્વધર્મસમભાવમાં આપણે ઝડપભેર આગળ વધીશું. કારણ કે આપણા પ્રજાકીય અને સાંસ્કૃતિક હાડને એ વસ્તુ ભાવતી છે. માનવીમાત્રને સારુ એ નરવી ને તંદુરસ્તી બક્ષનારી છે.

એ દિશાએ આપણને અગાડી લઈ જવામાં પ્રસ્તુત ગ્રન્થ જેવાં રત્નો ધનની ખાણ સમાં છે. એનું વાંચન મનન ચિંતન સૌ કોઈને મોટો ધર્મલાભ બક્ષશે અને એવી ખાણોનાં માટી-પથરા જોડે દિનરાત બાથોડિયાં ભરીને પોતાની એવી જીવનભરની જહેમતો અને સાધના-તપસ્યાઓના ફળ રૂપે આવી સાંગોપાંગ સંઘાડાઉતાર કૃતિઓ (Finished Products) ભેટ કરનારા એના નિષ્ઠાવંત પરાયણ

સેવકો પ્રત્યે પ્રજ્ઞને કૃતજ્ઞભાવે તરબોળ કરશે.

બસ, આજથી વધુ કશા અભ્યાસુ પ્રવેશક પુરોવચનની અપેક્ષા મારાં જોવા ટૂંકપૂંજિયા પાસેથી કોઈ ન રાખે. તેવો કશો પ્રયત્ન કરીને હું મારી જાતને હાંસીપાત્ર ન બનાવું એમાં જ મારી ને મને આ ગોરખધંધામાં ઉતારનાર મારા યજમાન પંડિત બેચરદાસજીની શોભા સચવાય એમ છે.

એટલે માત્ર એટલું જ કહીને રુખસદ લઈશ કે આ “મહાવીર વાણી” કોઈ વાદ, દર્શન, ઉપપત્તિ કે તત્ત્વમીમાંસા નથી. આ તો ગીતા, ધમ્મપદ, કુરુણ કે ગિરિપ્રવચનની હારનું માનવજીવનને સારુ અખૂટ ભાતું દેનારું રોજિંદા સ્વાધ્યાયનું રત્ન છે. હીરની ગાંઠ ઉપર તેલને ટીપે ગંઠીને સૌએ સદાય ને હરઘડી હૈયે વળગાડી રાખવાનું.

કૌસાની, આલમોરા

બળેવ, ૧૪-૮-'૫૪

સ્વામી આનંદ

॥ १ ॥

મંગલ-સુત્તં

નમોક્કારો

નમો અરિહંતાણં ।

નમો સિદ્ધાણં ।

નમો આયરિયાણં ।

નમો ઉવજ્ઝાયાણં ।

નમો લોએ સવ્વસાહૂણં ।

એસો પંચ નમુક્કારો, સવ્વપાવપ્પણાસણો ।

મંગલાણં ચ સવ્વેસિં, પઢમં હવઙ્ગ મંગલં ॥

(આવશ્યક સૂત્ર)

॥ ૧ ॥

મંગલ-સૂત્ર^૧

નમસ્કાર

અરિહંતોને^૨-અર્હંતોને-નમસ્કાર,

સિદ્ધોને નમસ્કાર,

આચાર્યોને નમસ્કાર,

ઉપાધ્યાયોને નમસ્કાર,

લોકમાં^૩ સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર,

આ પાંચ નમસ્કાર સર્વ પાપોનો નાશ કરનાર છે, તથા સર્વ મંગલોમાં પ્રથમ મંગલરૂપ છે.

મંગલં

અરિહંતા મંગલં ।

સિદ્ધા મંગલં ।

સાહૂ મંગલં ।

કેવલિપન્નત્તો ધમ્મો મંગલં ।

(આવશ્યક સૂત્ર)

મંગલ

અર્હંતો મંગલ છે,

સિદ્ધો મંગલ છે,

સાધુઓ મંગલ છે,

કેવલીએ નિરૂપેલો ધર્મ મંગલ છે.

લોગુત્તમા

અરિહંતા લોગુત્તમા ।

સિદ્ધા લોગુત્તમા ।

સાહૂ લોગુત્તમા ।

કેવલિપન્નત્તો ધમ્મો લોગુત્તમો ।

(આવશ્યક સૂત્ર)

લોકોત્તમ

અર્હતો લોકોત્તમ છે,
 સિદ્ધો લોકોત્તમ છે,
 સાધુઓ લોકોત્તમ છે,
 કેવલીએ^૧ નિરૂપેલો ધર્મ લોકોત્તમ છે.

સરણ

અરિહંતે સરણં પવજ્ઞામિ ।
 સિદ્ધે સરણં પવજ્ઞામિ ।
 સાહૂ સરણં પવજ્ઞામિ ।
 કેવલિપન્નત્તં ધમ્મં સરણં પવજ્ઞામિ ।
 (આવશ્યક સૂત્ર)

શરણ

અર્હતોનું^૧ શરણ સ્વીકારું છું.
 સિદ્ધોનું શરણ સ્વીકારું છું.
 સાધુઓનું શરણ સ્વીકારું છું.
 કેવલીએ નિરૂપેલા ધર્મનું શરણ સ્વીકારું છું.

૧. મંગલસૂત્ર - આ મહાવીરવાણીમાં જે જે વચનોને મૂકેલાં છે તે બધાંય જૈનશુત્ર - જૈન આગમ-આચાર અંગ, સૂત્રકૃત અંગ, ઉત્તરાધ્યયન

સૂત્ર, દશવૈકાલિક સૂત્ર અને આવશ્યક સૂત્ર એ પાંચ ગ્રંથોમાંથી ચૂટેલાં છે. નંદીસૂત્ર નામના જૈન આગમમાં પ્રાચીન જૈનશ્રુતનો સવિસ્તર પરિચય આપેલ છે. તેમાં જણાવેલું છે કે જૈનશ્રુતના બે પ્રકાર છે : એક અંગશ્રુત અને બીજું અંગ બહારનું શ્રુત. જે શ્રુત તીર્થંકરના ખુદના ગણધરોએ રચેલું છે તેનું નામ અંગશ્રુત અને જે શ્રુત તીર્થંકરના સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાના સ્થવિર એટલે મુનિઓએ લખેલું છે તેનું નામ અંગ બહારનું શ્રુત. ગણધર એટલે પ્રધાન આચાર્ય અને સ્થવિર એટલે અનુભવી મુનિરાજ. તીર્થંકરનાં વચનોને સાંભળ્યા પછી જૈન શાસ્ત્રોની રચના થાય છે અને જૈન શાસ્ત્રો જ્યારે બન્યાં ત્યારે કંઠાગ્ર રાખવામાં આવેલાં અને પછી એકબીજા પાસેથી સાંભળી સાંભળીને તે બધાંને સાચવવામાં આવ્યાં છે માટે તેમનું એક નામ 'શ્રુત' (શ્રુત-સાંભળેલું) એવું પ્રસિદ્ધ છે. વેદોનું નામ 'શ્રુતિ' છે, તે પણ પ્રસ્તુત 'શ્રુત' નામને મળતું છે અને એ બન્ને નામો એકસરખા કારણથી પ્રચારમાં આવ્યાં છે. મહાવીરવાણીનાં વચનો અંગશ્રુત-સૂત્ર-માંથી અને અંગ બહારનાં શ્રુત-સૂત્ર-માંથી એમ બન્ને પ્રકારના શ્રુતમાંથી લીધેલાં છે.

આ ચૂટેલાં વચનોનો મોટો ભાગ પદ્યરૂપ છે. ગદ્યભાગ ઘણો જ ઓછો છે; મંગલસૂત્રમાં 'નમસ્કાર'માં નમો અરિહંતાણં વગેરે પ્રથમ પાંચ પદો છે તે, તથા 'મંગલ' ભાગ, 'લોકોત્તમ' ભાગ, 'શરણ' ભાગ અને ૨૪મા જ્ઞાતિમદનિવારણ સૂત્રમાં આવેલો પ્રથમ સૂત્રવાળો ભાગ, એટલું આમાં ગદ્યરૂપ છે. આ સિવાય બાકીનો બધો ભાગ પદ્યરૂપ છે.

આ આખા ય પુસ્તકમાં જે જ્ઞાતની વિચારધારા બતાવેલી છે તે જ્ઞાતની વિચારધારા વૈદિક પરંપરાના એટલે બ્રાહ્મણધર્મના વેદ, ઉપનિષદ, ગીતા, મનુસ્મૃતિ, મહાભારત, પુરાણ વગેરે ગ્રંથોમાં ય મળે છે તથા બૌદ્ધ ધર્મના પાલિ ભાષામાં લખાયેલા પ્રાચીન હીનયાન પરંપરાના મૂળ પિટક ગ્રંથોમાં તેમ જ મહાયાન બૌદ્ધ પરંપરાના સંસ્કૃતમાં લખાયેલા ગ્રંથોમાં પણ મળે છે. આ ઉપરાંત પારસી ધર્મપુસ્તક ખોરદેહઅવેસ્તામાં, ખ્રિસ્તી ધર્મપુસ્તક

બાઇબલમાં અને ઇસ્લામી ધર્મપુસ્તક કુરાનમાં પણ આ જાતની વિચારધારને મળતી વિચારધારા મળે છે.

આ ટિપ્પણોમાં તે તે ઉપર્યુક્ત ગ્રંથોમાંથી વચનોને ટાંકી બતાવી યથાસ્થાને અહીંનાં વચનો સાથે તેમની સરખામણી કરી બતાવી છે. તે તરફ વિદ્યાર્થીઓ અને વાચકો જરૂર લક્ષ્ય રાખે. કેટલાંક ટિપ્પણો વિવેચનાત્મક પણ છે.

તુલનાત્મક ટિપ્પણો ઉપરથી તમામ ધર્મોનો પાયો કેટલો બધો પરસ્પર મળતો આવે છે તેનો ખ્યાલ આવશે.

સરખાવેલાં વચનોમાં કેટલાંક તો શબ્દશઃ પણ સરખાં છે. સરખામણી કરવા માટે બ્રાહ્મણ ધર્મનાં અને બૌદ્ધ ધર્મનાં મૂળ વચનોનો વિશેષ ઉપયોગ કરેલ છે.

૨. અરિહંત- આ શબ્દનું સંસ્કૃત ઉચ્ચારણ અર્હંત છે. સં. અર્હ અને પ્રા. અરિહ ધાતુ ઉપરથી આ શબ્દ આવેલ છે. અરિહ ધાતુને વર્તમાન કૃદંતનો અત્ પ્રત્યય લાગવાથી અરિહંત, અરૂહંત અને અરહત એવાં ત્રણ પદો બને છે. પાલિ ભાષામાં અરહત રૂપ પ્રચલિત છે. અરિહંતાણં એ છઠ્ઠી વિભક્તિનું બહુવચન છે, એકવચનમાં અરિહંતસ્સ અથવા અરહતો એવાં રૂપ થાય છે. નમો (નમઃ) શબ્દ સાથે જોડાયેલ નામને ચોથી વિભક્તિમાં વાપરવાની પ્રથા વ્યાકરણે બતાવેલી છે પરંતુ પ્રાકૃતભાષાઓમાં ચોથી વિભક્તિને બદલે મોટે ભાગે છઠ્ઠી વિભક્તિ વપરાય છે. અહીં આપેલાં ગદ્ય કે પદ્ય તમામ વચનોનું સંસ્કૃત રૂપાંતર આ પુસ્તક પૂરું થયા પછી પરિશિષ્ટમાં આપેલું છે.

અરહત કે અરિહંત શબ્દનો પ્રયોગ ઘણા પ્રાચીન સમયથી પ્રચલિત છે. મથુરામાંથી મળેલા ઈ.સ. પૂર્વેના શિલાલેખમાં 'નમો અરહતો વધમાનસ' એ વાક્યમાં અરહત શબ્દ વધમાનસના વિશેષણરૂપે વપરાયેલ છે. વધમાન (વર્ધમાન) એ ભગવાન મહાવીરનું જન્મનામ છે. તથા કલિંગાધિપતિ મહામેઘવાહન મહારાજ ખારવેલનો એક મોટો શિલાલેખ ઓરિસા પ્રાંતમાં

આવેલી ખંડગિરિ અને ઉદયગિરિની ટેકરીઓમાંની હાથીગુફામાં કોતરાયેલો મળે છે. તેની શરૂઆત નમો અરહંતાનં, નમો સવસિધાનં એ પદોથી થાય છે. અહીં જે નમો અરહંતાણં અને નમો સિદ્ધાણં એમ બે પદો આપેલાં છે તેને બરાબર મળતાં જ એ શિલાલેખનાં આદિનાં બે પદો છે. શિલાલેખમાં વપરાયેલો સવ શબ્દ 'સબ' અર્થને સૂચવે છે. સબ એટલે સર્વ-બધા-તમામ. અહીં પાંચમા પદમાં સવ્વસાહૂણં વાક્યમાં એ શબ્દ સવ્વ રૂપે વપરાયેલ છે. વર્તમાન* ગુજરાતીમાં અને હિન્દી વગેરે ભાષાઓમાં વપરાતો 'સવ' કે 'સબ' શબ્દ કેટલો બધો પ્રાચીન છે તેનો પણ ખ્યાલ આ શિલાલેખનું એ વચન આપે છે. અહીં એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે મંગલસૂત્રનાં પાંચ પદોમાં ફક્ત પાંચમા પદમાં સવ્વ શબ્દ છે છતાં તેને દરેક પદમાં સમજવાનો અર્થાત્ જેમ 'સર્વ સાધુઓને' અર્થ કરેલ છે તેમ 'સર્વ અરિહંતોને,' 'સર્વ સિદ્ધોને' એમ પણ અર્થ સમજવાનો છે.

બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં 'નમો તસ્સ ભગવતો અરહતો સમ્માસંબુદ્ધસ્સ' આ વાક્ય મંગલરૂપે પ્રારંભમાં જ મૂકેલું હોય છે. આ વાક્યમાં અરહતો (સં. અર્હતઃ) એ ષષ્ઠી વિભક્તિનું એક વચન છે.

વિષ્ણુસહસ્રનામ નામના સ્તોત્રમાં અર્હ નામ શ્રીવિષ્ણુ માટે વપરાયેલ છે. આ રીતે પ્રા. અરિહ અને સં. અર્હ ધાતુ ઉપરથી નિષ્પન્ન થયેલો અરિહંત, અરહત અને અર્હ શબ્દ જૈન પરંપરામાં, બૌદ્ધ પરંપરામાં અને બ્રાહ્મણ પરંપરામાં તે તે પરંપરાના પૂજ્ય પુરુષને માટે વપરાયેલ છે.

* જૂની ગુજરાતીમાં સવ કે સવ્વ શબ્દનો પ્રયોગ મળે છે. ચાલુ ગુજરાતીમાં એ પ્રયોગ ઓછો થઈ ગયો છે. છતાં તે મળે છે તો ખરો ન્યારે નોતરિયો જમણનાં નોતરાં આપવા આવે છે ત્યારે તે 'આ નોતરું સવે જણનું છે' એમ પણ કહે છે. આ વાક્યમાં વપરાયેલું 'સવે' સવનું બહુવચન સવે રૂપ ગુજરાતીમાં 'સવ' શબ્દના પ્રયોગનું સૂચક છે. સવે પ્રા० સવ્વે० સં० સર્વે એટલે બધા.

અરિહંતનો અર્થ-અરિહંત, અરહત કે અર્હ શબ્દનો સીધો અર્થ 'પૂજા કરનાર' થાય છે. અર્થાત્ જો, પૂજા કરતો હોય તે અરિહંત, અરહત કે અર્હ કહેવાય છે. અહીં શંકા થવાનો સંભવ છે કે ભગવાન મહાવીર, ભગવાન બુદ્ધ કે ભગવાન વિષ્ણુ વળી શું બીજા કોઈની પૂજા કરનારા છે? એનું સમાધાન આ છે : પૂજાના બે પ્રકાર છે : અંતરંગ પૂજા-માનસ પૂજા અને બીજી બાહ્ય પૂજા. તમામ આત્માઓ-જીવો, પ્રાણીઓ પછી ભલે તે નાનામાં નાના કીડા હોય અને મોટામાં મોટાં ઇંદ્ર કે ચક્રવર્તી હોય, તેમની તમામની તરફ સમભાવે વર્તવું - કોઈનો લેશ પણ અનાદર, તિરસ્કાર કે અપમાન ન થાય તેમ વર્તવું - કોઈ વંદન કરે કે કોઈ નિંદા કરે તો પણ તે બન્ને જાતનાં પ્રાણી તરફ સર્વથી સ્વાભાવિક સમતાભાવે વર્તવું - સમદર્શી રહેવું - મન, વચન અને શરીરે એમ ત્રણે પ્રકારે સહજ સમતા ધારણ કરી રાખવી - એક રોમમાં ય દ્વેષ, ક્રોધ, ઈર્ષ્યા કે રાગ કે મોહ ન આવે તેવી વૃત્તિ રાખી પ્રવૃત્તિ કરવી તેનું નામ અંતરંગ પૂજા વા માનસપૂજા વા આત્મપૂજા કહેવાય અને ચંદન ચડાવવું, ટીલાં ટપકાં કરવાં, સ્નાન કરાવવું, ફૂલ ચડાવવાં, નિવેદ્ય ધરવું, ચામર કે વીજણાં કરવા તથા ધૂપ વગેરે કરવો તે બધી બાહ્યપૂજા કહેવાય. જે પુરુષ આવી બાહ્ય પૂજામાં નથી પડતો પરંતુ ઉપર કહી તેવી જગતની અંતરંગપૂજા મનસા વચસા અને શરીરેણ એમ ત્રણે પ્રકારે નિરંતર કરતો રહે છે તે પુરુષ અરિહંત, અરહત કે અર્હ કહેવાય. અર્થાત્ અરિહંત, અરહત કે અર્હનો આ વ્યુત્પત્ત્યર્થ છે અને તે જ અહીં બરાબર સીધી રીતે ઘટમાન છે.

ગીતામાં કહ્યું છે કે,

यस्मात् नोद्विजते लोकः लोकान्नोद्विजते च यः ।

હર્ષ - અમર્ષ - ભય - ઉદ્વેગૈર્મુક્તઃ ॥ (અધ્યાય ૧૨, શ્લો.૧૫)

તથા

विद्या-विनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ (અધ્યાય ૫, શ્લો. ૧૮)

જેને લીધે લોકોને ઉદ્વેગ થતો નથી તથા લોકોને લીધે પણ જેને ઉદ્વેગ થતો નથી એવો તથા જે રાગ દ્વેષ ભય અને ઉદ્વેગથી મુક્ત છે તે સમદર્શી કહેવાય. (૧૫) વળી, વિદ્યા તથા વિનયથી યુક્ત એવા ઉત્તમ મનુષ્યના પ્રતીક સમા બ્રાહ્મણ તરફ, અધમ મનુષ્યના પ્રતીક સમા ચાંડાળ તરફ અને સમગ્ર પશુના પ્રતીક સમા ગાય, હાથી અને કૂતરા તરફ પંડિત લોકો સમદર્શી હોય છે. (૧૮)

અરિહંત, અરહત કે અર્હ પુરુષમાં આવી જ સમદર્શિતા હોય છે માટે પ્રસ્તુતમાં અરિહંત કે અર્હ ધાતુનો સીધો જ વ્યુત્પત્ત્યર્થ ઘટાવવો એ જ વિશેષ અગત્યનું છે.

અરિહંતનો બીજો અર્થ : દેવોએ અને મનુષ્યોએ કરેલી પૂજાને જે યોગ્ય છે તે અરિહંત, અરહત કે અર્હ. આ ઉપરાંત અરિહંત એવો પદ્મછેદ કરીને 'રાગદ્વેષરૂપ શત્રુઓને હણી નાખનાર' એવો પણ અર્થ બતાવેલ છે.

તાત્પર્ય એ છે કે, ભારતવર્ષની ધર્મત્રિવેણીમાં એટલે બ્રાહ્મણ, જૈન અને બૌદ્ધ પરંપરામાં આ શબ્દ એકસરખા અર્થમાં ઘણા પ્રાચીન સમયથી વપરાતો આવેલ છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો

રામ કહો રહેમાન કહો કોઈ કાન કહો મહાદેવ રી ।

પારસનાથ કહો કોઈ બ્રહ્મા સકલ એક સરૂપ રી ॥

(આશ્રમલજનાવલી)

જૈન સંત શ્રી આનંદધનજીનું આ લજન એકદમ સમુચિત છે.

૩. લોકમાં સર્વ- આ પાંચે પદના નમસ્કારપાઠનો ઘણો વિશાળ આશય છે. જૈન સંસ્કૃતિ અને બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ ગુણોની પ્રધાનતાનો જ સવિશેષ આદર કરે છે અને બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ પણ “ન લિન્ગ ધર્મકારણમ્ (મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૬, શ્લોક ૬૬) કહીને ગુણોની જ મુખ્યતાને સ્વીકારે છે એટલે કોઈ વ્યક્તિ પરત્વે તેના આદરસત્કાર સારુ કેવળ સંપ્રદાયની પ્રતિષ્ઠા હોય, માત્ર વેશ

હોય, બીજા કર્મકાંડનો કે ભાષાનો આડંબર હોય, કુલ, વંશ કે જાતિની મહત્તા હોય, રંગરૂપ કે વર્ણનું પ્રાધાન્ય હોય વા ખાસ દેશની ખ્યાતિ હોય વા શારીરિક લાવણ્ય કે સૌંદર્યનું આકર્ષણ હોય તે બધું પછી અને ગુણોને પહેલાં જોવા એવું ત્રણે સંસ્કૃતિનું મૂળ બંધારણ છે તથા અહિંસાપ્રધાન સંસ્કૃતિમાં એમ હોય તે જ ઉચિત છે. એટલે આ નમસ્કારપાઠમાં એમ કહેવાનો આશય છે કે સમગ્ર લોકમાં જે જે અરહતો છે, સમગ્ર લોકમાં જે જે સિદ્ધો છે, સમગ્ર લોકમાં જે જે આચાર્યો છે, સમગ્ર લોકમાં જે જે ઉપાધ્યાયો છે અને સમગ્ર લોકમાં જે જે સાધુ સંતો છે તે તમામને નમસ્કાર. આવો આ નમસ્કાર પાઠનો ઉદાર ગંભીર આશય છે. કોઈ ખાસ સંપ્રદાય કે વેશ વગેરેની અપેક્ષા હોત તો તેવા શબ્દો નમસ્કારપાઠના પ્રણેતાએ આ પાઠમાં જરૂર મૂક્યા હોત; પરંતુ તેમ નથી દેખાતું માટે જ આ પાઠનો ઉદાર આશય સમજવો જોઈએ.

૪. મંગલ- સરખાવો બૌદ્ધ પરંપરામાં બોલવામાં આવતો મંગલપાઠ:

અસેવના ચ બાલાનં પંડિતાનં ચ સેવના ।

પૂજા ચ પૂજનીયાનં એતં મંગલમુત્તમં ॥

માતાપિતૃઉપદ્રાનં પુત્રદારસ્સ સંગહો ।

અનાકૂલા ચ કમ્મતા એતં મંગલમુત્તમં ॥

દાનં ચ ધમ્મચરિયા ચ જાતકાનં ચ સંગ્રહો ।

અનવજ્જાનિ કમ્માનિ એતં મંગલમુત્તમં ॥

આરતિ વિરતિ પાપા મજ્જપાના ચ સંયમો ।

અપ્પમાદો ચ ધમ્મેસુ એતં મંગલમુત્તમં ॥

ખંતિ ચ સોવચસ્સતા સમણાનં ચ દસ્સનં ।

કાલેન ધમ્મસાકચ્છા એતં મંગલમુત્તમં ॥

— (લઘુપાઠ મંગલસૂત્ર)

અજ્ઞાનીઓની સોબતનો ત્યાગ, જ્ઞાનીઓની સોબતનો પ્રસંગ, પૂજ્ય

પુરુષોની પૂજા એ મંગલ ઉત્તમ છે.

માતાપિતાની સેવા કરવી, સ્ત્રી અને પુત્ર વગેરે કુટુંબની સંભાળ રાખવી, વ્યાકુળતા વિનાના ઘંઘા રોજગાર એ મંગલ ઉત્તમ છે.

દાન દેવું, ધર્મનું આચરણ કરવું, પોતાના નાતીલાઓની સંભાળ રાખવી, પાપ વગરની પ્રવૃત્તિઓ કરવી એ મંગલ ઉત્તમ છે.

પાપથી અટકવું, મદ્યપાનનો સંયમ રાખવો, ધર્મમાં સાવધાન રહેવું એ મંગલ ઉત્તમ છે.

ક્ષમા રાખવી, સારી વાણી બોલવી, શ્રમણોનું દર્શન કરવું અને વખતસર ધર્માચરણ કરવું એ મંગલ ઉત્તમ છે.

૫. કેવલીએ- કેવલી એટલે કેવલજ્ઞાની-કેવલજ્ઞાનવાળો. પૂરેપૂરી રીતે આત્માને જોણે જાણી લીધો છે એવો પુરુષ જૈન પરિભાષામાં 'કેવલી' કહેવાય છે. રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ, ભય વગેરે અઢાર દૂષણો એનામાં હોતાં નથી અને પૂર્ણ વીતરાગની ભૂમિકાએ એવો પુરુષ પહોંચી ગયો હોય છે. 'જોણે આત્માને જાણ્યો તેણે બધું જ જાણ્યું' એવું જૈન આગમનું વચન છે, એ દૃષ્ટિએ કેવલીને 'સર્વજ્ઞ' કહી શકાય. જૈન દૃષ્ટિએ વીતરાગની ભૂમિકા માનવના- આત્માની - પૂર્ણ વિકાસની ભૂમિકા છે.

૬. અર્હતોનું શરણ- અહીં જેમ ચાર શરણ સ્વીકારેલાં છે તેમ બૌદ્ધ પરંપરામાં ૫ ત્રણ શરણોને સ્વીકારેલાં છે : "૧. બુદ્ધ સરણં ગચ્છામિ, ૨. ધમ્મં સરણં ગચ્છામિ, ૩. સંઘં સરણં ગચ્છામિ" અર્થાત્ બૌદ્ધ ધર્મની દૃષ્ટિએ ૧. બુદ્ધ, ૨. ધર્મ, અને ૩. સંઘ શરણરૂપ છે. 'મામેકં શરણં વ્રજ' - (ગીતા અ. ૧૮, શ્લો. ૬૬) 'તમેવ શરણં ગચ્છ' - (ગીતા અ. ૧૮, શ્લો. ૬૨) 'મને એકલાને જ શરણે જા' 'તું તેને જ શરણે જા' એવું એવું કહીને ગીતા ઈશ્વરનું એક શરણ સ્વીકારવાની ભલામણ કરે છે.

॥ ૨ ॥

ધમ્મ-સુત્તં

(૧) ધમ્મો મંગલમુક્કિટ્ટં અહિંસા સંજમો તવો ।

દેવા વિ તં નમંસન્તિ જસ્સ ધમ્મે સયા મણો ॥૧॥

(દશાં અં ૧, ગાં ૧)

॥ ૨ ॥

ધર્મ-સૂત્ર^૧

૧. ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ મંગલ છે. અહિંસા^૨, સંયમ^૩ અને તપ^૪ એ ધર્મ છે. જેમનું મન સદા ધર્મમાં છે, તેમને દેવો^૫ પણ નમન કરે છે.

(૨) અહિંસ સચ્ચં ચ અતેણગં ચ,

તત્તો ય બમ્મં અપરિગ્ગહં ચ ।

પઢિવજ્જિયા પંચ મહવ્વયાણિ,

ચરિજ્જ ધમ્મં જિણદેસિયં, વિદૂ ॥૨॥

(ઉત્તરાં અં ૨૧, ગાં ૧૨)

૨. પંડિત મનુષ્યે અહિંસા, સત્ય, અચોર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ^૬ મહાવ્રતોને સ્વીકારીને, શ્રીજિન^૭ ભગવાને જે ધર્મ ઉપદેશ્યો છે, તે ધર્મનું આચરણ કરવું.

(૩) પાણે ય નાઙ્ગવાણ્જ્જા, અદિન્નં પિ ય નાયણ ।

સાઙ્ગયં ન મુસં બૂયા, એસ ધમ્મે વુસીમઓ ॥૩॥

(સૂં શ્ચં ૧, અં ૮, ગાં ૧૯)

૩. નાના મોટા કોઈ પણ પ્રાણીના પ્રાણનો કે પ્રાણોનો નાશ ન કરવો, અદત્ત ન લેવું, વિશ્વાસઘાત ન કરવો, અસત્ય ન બોલવું આ, સાધુઓને બેસણે બેસનારા મનુષ્યનો આચાર છે - ધર્મ છે.

(૪) જરામરણવેગેણં, વુજ્ઝમાણાણ પાણિણં ।

ધમ્મો દીવો પડઙ્કા ય, ગઈ સરણમુત્તમં ॥૪॥

(ઉત્તરાં અં ૨૩, ગાં ૬૮)

૪. જરા અને મરણના વેગથી ઘસડાતા પ્રાણીઓને માટે એકલો ધર્મ બેટરૂપ છે, ટકી રહેવાના સ્થાનરૂપ છે, આશરા સમાન છે, અને ઉત્તમ શરણ સમાન છે.

(૫-૬) જહા સાગડિઓ જાણં, સમં હિચ્ચા મહાપહં ।

વિસમં મગ્ગમોઙ્ગણો, અક્ખે ભગ્ગમ્મિ સોયઈ ॥૫॥

एवं धम्मं विउक्कम्म, अहम्मं पडिवज्जिया ।

बाले मच्चुमुहं पत्ते, अक्खे भगगे व सोयई ॥६॥

(ઉત્તરાં અં ૫, ગાં ૧૪, ૧૫)

૫-૬. જેમ કોઈ ગાડાખેડુ કે ગાડીવાળો જાણી જોઈને સમ-સપાટ-રાજમાર્ગને છોડી દઈ વિષમ-વાંકાચૂકા માર્ગે પોતાના વાહનને ઉતારે, અને ધરી ટૂટી જાય ત્યારે શોક કરવા બેસે, તેમ મનુષ્ય જાણી જોઈને ધર્મમાર્ગને છોડી દઈ, અધર્મમાર્ગને પકડે અને છેવટે મૃત્યુના મુખમાં સપડાતાં જીવનની ધરી ટૂટી જાય, ત્યારે શોક કરવા બેસે છે.

(૭-૮) જા જા વચ્ચઈ રયણી, ન સા પડિનિયત્તઈ ।

अहम्मं कुणमाणस्स, अफला जन्ति राइओ ॥७॥

जा जा वच्चइ रयणी, न सा पडिनियत्तई ।

धम्मं च कुणमाणस्स, सफला जन्ति राइओ ॥८॥

(उत्तरा० अ० १४, गा० २४, २५)

૭-૮. જે જે રાત વીતી જાય છે, તે પાછી આવતી નથી. જે મનુષ્ય અધર્મને આચરે છે તેની તે વીતી ગયેલી રાત નિષ્ફળ જાય છે.

જે જે રાત વીતી જાય છે, તે પાછી આવતી નથી. જે મનુષ્ય ધર્મને આચરે છે, તેની તે વીતી ગયેલી રાત સફળ જાય છે.

(૯) जरा जाव न पीडेई, वाही जाव न वड्डई ।

जाविंदिया न हायंति, ताव धम्मं समाचरे ॥९॥

(दश० अ० ८, गा० ३६)

૯. જ્યાં સુધી ઘડપણ^૯ સતાવતું નથી, જ્યાં સુધી વ્યાધિઓ વધતા નથી, અને જ્યાં સુધી આંખ વગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયો, તથા હાથ વગેરે કર્મેન્દ્રિયો નબળી પડી નથી, ત્યાં સુધી ધર્મનું આચરણ કરી લેવું જોઈએ.

(૧૦) मरिहिसि रायं ! जया तया वा,

मणोरमे कामगुणे विहाय ।

एक्यो हु धम्मो नरदेव ! ताणं,

न विज्जई अन्नमिहेह किंचि ॥१०॥

(उत्तरा० अ० १४, गा० ४०)

૧૦. હે રાજા^{૧૦} ! તું આ પ્રત્યક્ષ મનોહર દેખાતા કામલોગોને છોડી દઈને જ્યારે ત્યારે મરવાનો છે.

હે નરદેવ ! તું યાદ રાખ કે એ વખતે તારે સારુ એક માત્ર ધર્મ શરણરૂપ છે. આ જગતમાં માત્ર ધર્મ સિવાય કોઈ ચીજ કે પ્રવૃત્તિ મરણસમયે તને ખપમાં આવવાની નથી.

૧. માનવના સર્વ સામાન્ય ધર્મની વાતને આ સૂત્રમાં સમજાવવામાં આવેલ છે.

૨. અહિંસા- સર્વ આત્માઓ સાથે પોતાનો વાસ્તવિક અભેદભાવ અનુભવવાની વૃત્તિ અથવા મને જેવાં સુખદુઃખ થાય છે એવાં જ તે તમામ જીવોને થાય છે એમ સમજી કોઈપણ પ્રાણીને ન દુભાવવાની વૃત્તિ અથવા આત્મામાં રહેલા રાગ, દ્વેષ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મોહ વગેરે દુર્ભાવોને નિગ્રહમાં લાવવાની વૃત્તિ એ અહિંસાનું લક્ષણ છે. જેટલે જેટલે અંશે ઉપર જણાવેલી કોઈ ગમે તે એક વૃત્તિ કેળવાય-થોડી પણ કેળવાય તેટલે તેટલે અંશે આત્મામાં અહિંસાનો ગુણ પ્રગટ થાય. બીજી રીતે વિચારીએ તો અહિંસા અને સંયમ એ બન્ને એક જ અર્થના વાહક જેવા શબ્દો છે. અહિંસાવૃત્તિ અને સંયમવૃત્તિ એ બન્ને વૃત્તિનો પરસ્પર સહચરભાવ છે-અવિનાભાવ છે. અને એમ છે માટે જ સર્વભૂતસંયમને-સર્વ ભૂતો તરફના સંયમયુક્ત વર્તનને જૈનશાસ્ત્રમાં 'અહિંસા' કહેવામાં આવેલ છે.

૩. સંયમ એટલે બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓની મર્યાદા અને આંતર વૃત્તિઓનું શોધન-એ બન્નેનું સાહચર્ય. અકુશલ વા પાપયુક્ત મનનો નિરોધ કરી તેને કુશલ તરફ વા પવિત્ર પ્રવૃત્તિ તરફ વાળવું તેનું નામ મનસંયમ. એ જ રીતે અકુશલ વચનનો નિરોધ કરી કુશલ વચન બોલવા તરફના વલણનું નામ વચનસંયમ અને અકુશલ પ્રવૃત્તિઓને રોકી કુશલ પ્રવૃત્તિઓ તરફ શરીરનું વલણ તે શરીરસંયમ તથા જેટલાં જરૂરી હોય તેટલાં સાધનોનો-ઉપકરણોનો, રાચરચીલું તથા જીવિકાનાં નિમિત્તોનો, કપડાં, આસનો, રમતગમતનાં સાધનો, રહેવાનાં સાધનો વગેરેનો ઉપયોગ તેનું નામ ઉપકરણસંયમ. ટૂંકાણમાં જે જે પ્રવૃત્તિઓ કરવાની આવશ્યક હોય તેમને વિવેક સાથે અને યતના સાથે કરવી તેનું નામ સંયમ : આ સંયમ સર્વોદયકર છે.

૪. તપ- ચિત્તશુદ્ધિના હેતુ માટે વિવેકપૂર્વક મનનું દમન કરતાં, વચનનું દમન કરતાં અને શરીરનું દમન કરતાં જે કાંઈ દુઃખ, પીડા વા સંકટ સહવું

પડે તેનું નામ તપ. તપ સંયમપ્રાપ્તિનું સાધન છે. તે બે પ્રકારનું છે : બાહ્ય તપ અને આંતર તપ. બાહ્ય તપ છ પ્રકારનું છે : ૧. અનશન, ૨. ઊનોદરી, ૩. વૃત્તિસંક્ષેપ, ૪. રસત્યાગ, ૫. કાયક્લેશ અને ૬. સંલીનતા. અનશન એટલે સમયની મર્યાદા કરીને ખાનપાનનો સર્વથા ત્યાગ વા આંશિક ત્યાગ. જેમ કે; ઉપવાસ, એકાસણું વગેરે. વૈદિક દષ્ટિએ ચાંદ્રાયણ, નિર્જલા એકાદશી વગેરે. ઊનોદરી એટલે જમતાં જમતાં કે પીતાં પીતાં પેટને ઊણું રાખવું. આ ભોજનપાનની ઊનોદરી. બીજી ઉપકરણની ઊનોદરી. ઉપર જણાવેલો ઉપકરણસંયમ અને ઉપકરણોની ઊનોદરી એ બન્ને સરખાં છે. વૃત્તિસંક્ષેપ એટલે આપણી વિવિધ વૃત્તિઓનો-ટેવોનો-વ્યસનોનો અને વધારે પડતી બીજી પ્રવૃત્તિઓનો સંક્ષેપ કરવો એટલે તેમને જરૂર કરતાં વધારે ન વધવા દેવી. રસત્યાગ એટલે સ્વાદેન્દ્રિય કે જે તમામ દુઃખનું મૂળ છે તેનો અને સ્પર્શ, ગંધ, શબ્દ તથા રૂપની ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કેળવવા વિવિધ રસોને તેમજ વિવિધ સ્પર્શોને, વિવિધ ગંધોને, વિવિધ શબ્દોને અને વિવિધ રૂપોને મેળવવાની વધારે પડતી પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવો. કાયક્લેશ એટલે સંયમપ્રાપ્તિ માટે શરીરને ખડતલ બનાવવા અને સંયમ કેળવતાં જે જે કષ્ટો આવે વા પોતાનો શુદ્ધ સંકલ્પ સિદ્ધ કરવા જતાં જે જે શારીરિક કષ્ટો આવે તેમને પ્રસન્ન ભાવે સહવા માટે શરીરને તૈયાર કરવા, જે જે પ્રકારનો શરીરને દુઃખકર પણ વ્યાયામ કરવો પડે વા જે જે વિવિધ આસનો વગેરે કરવાં પડે વા ટાઢ, તાપ, શરદી વગેરે જે જે પ્રાકૃતિક પીડા સહવી પડે તે અર્થે શરીરની તાલીમ લેવી. સંલીનતા એટલે કોઈપણ પ્રયોજન વિના શરીરને વા શરીરના કોઈપણ એક વા બધા અવયવોને ચંચળ ન થવા દેવા અર્થાત્ શરીરને બરાબર સ્થિર રાખવાની ઠેવ પાડવી. ઇન્દ્રિયોને હાથ પગ વગેરે ભાગોને અને મનને પણ સ્થિર રાખવાની ઠેવ પાડવી, આ છ પ્રકાર બહારના તપના છે. આંતર તપના છ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે : ૧. પ્રાયશ્ચિત્ત, ૨. વિનય, ૩. વૈયાવૃત્ય, ૪. સ્વાધ્યાય, ૫. ધ્યાન અને ૬. કાયોત્સર્ગ. પ્રાયશ્ચિત્ત એટલે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરતાં નાનાં મોટાં શારીરિક વાચિક કે માનસિક જે કોઈ દૂષણો લાગે તેમનું નિરંતર શોધન કર્યા જ કરવું. વિનય એટલે વિદ્યાગુરુ, ધર્મગુરુ, લોકમાન્ય

પુરુષો, વડીલજનો, માતાપિતા, સાધુસંતો વગેરે તરફ ભક્તિ, બહુમાનથી વર્તવું. વૈયાવૃત્ત્ય એટલે અશક્તો, માંદાઓ, બાળકો, વૃદ્ધજનો, દુઃખી વા રોગી સ્ત્રીઓ વગેરેની ફરી ફરીને વારંવાર સેવા કરવી તથા કુટુંબીજનો, સમાજ કે દેશની સેવા કરવી. સેવા કરવા જતાં કોઈ નાત, જાત, કુલ, વંશ, ધર્મ, સંપ્રદાય, રંગ કે દેશ વગેરેનો ભેદ ન રખાય તો તે ઉત્તમ સેવા કહેવાય. સ્વાધ્યાય એટલે પોતાની સદ્વૃત્તિને જગત રાખવા સારુ શાસ્ત્રનાં વચનોનો, સાધુસંતોની વાણીનો, ભજનોનો, સ્તવનોનો, સજ્જાયોનો તેમના અર્થની વિચારણા સાથે વારંવાર પાઠ કરવો-તે તે સદ્વચનોને સ્થિર ભાવે વારંવાર વાંચ્યા કરવાં. ધ્યાન એકાન્ત સ્થાનમાં જ્યાં કોઈ બીજો વિક્ષેપ ન આવે એવું હોય તેવા સ્થાનમાં બેસીને પોતાના ગુણદોષોનું નિરીક્ષણ કરવું અથવા પોતાનાં દૂષણો દૂર થાય અને ગુણો પ્રગટે એ માટે કોઈ આદર્શ આલંબનનું ચિંતન કર્યા કરવું. કાયોન્સર્ગ એટલે ગમે તે કાળે અને ગમે તે સ્થળે શુદ્ધ હેતુ માટે ચાલી નીકળવું પડે તેટલી નિર્ભયતા કેળવવા એકલા રહેવાની ટેવ પાડવી-જંગલમાં કે એવી કોઈ ભયવાળી જગ્યાએ જતાં કે રહેતાં વસમું ન લાગે અને પ્રસન્ન ભાવે રહી શકાય તે માટે અભ્યાસ કરવો અને ઉપયોગ પૂરો થઈ જતાં શરીર વગેરે આલંબનોને છોડી દેવાં પડે તો તે માટે પણ તૈયારી કરવાનો અભ્યાસ કરવો અર્થાત્ સાધકે સાધના માટેનાં આલંબનો તરફ ઉપયોગ પૂરતું જ લક્ષ્ય રાખવું.

કેવળ બાહ્ય તપ ચિત્તશુદ્ધિ માટે લગભગ નિષ્ફળ જેવું છે. બાહ્ય તપ અને આંતર તપ બન્ને સાથે સાથે ચાલતાં રહે તો જ તે ચિત્તશુદ્ધિનું નિમિત્ત બને છે, નહીં તો નહીં; એ વાત જરૂર યાદ રાખવાની છે.

૫. દેવો પાગ- જ્યારે વૈદિક કર્મકાંડોમાં યજ્ઞયાગ વગેરેની પ્રધાનતા હતી, દેવોને પ્રસન્ન રાખવા એ કર્મકાંડો કરવામાં આવતાં અને દેવો સુધ્ધાં યજ્ઞમાં ભાગ લેવા આવતા એમ મનાતું ત્યારે દેવોની ભારે પ્રતિષ્ઠા હતી એટલે આ પદના કર્તા શય્યંભવસૂરિ જણાવે છે કે જેમનું મન અહિંસા, સંયમ અને તપ રૂપ ધર્મ તરફ સદા વળેલું છે તેમને એ પ્રતિષ્ઠિત દેવો પણ નમસ્કાર

કરે છે. વેદિક પરંપરા અને તેના ગ્રંથોમાં દેવોનું જેટલું મહત્ત્વ છે તેટલું મહત્ત્વ જૈન પરંપરામાં કે તેના સાહિત્યમાં નથી.

આચાર્ય શશ્યંભવસૂરિએ ધર્મસૂત્રના આ પદને પોતે સ્વેલા દશવૈકાલિક સૂત્રમાં પ્રથમ મૂકેલ છે. તેઓ પ્રખર કર્મકાંડી બ્રાહ્મણ હતા. પાછળથી તેઓએ જૈન દીક્ષા સ્વીકારેલી. પછી જ્યારે મનક નામનો તેમનો પુત્ર પિતાને શોધતો શોધતો તેમની પાસે આવ્યો ત્યારે તેમણે તે નાના મનકને પણ જૈન દીક્ષા આપી. જ્યારે તેમને ખબર પડી કે મનક હવે વધારે જીવે તેમ નથી તેથી તેના વાચનને માટે જેમાં સંક્ષેપે કરીને તમામ જૈન આગમોનો સાર આવી જાય એવું દશવૈકાલિકસૂત્ર સ્વી કાઢ્યું. પૂર્વાવસ્થાના પ્રખર કર્મકાંડી એ બ્રાહ્મણના સમયમાં તે વખતના સમાજમાં દેવોની પ્રતિષ્ઠા હોય એ સ્વાભાવિક છે.

જૈન ધર્મની દષ્ટિ ચિત્તશુદ્ધિપ્રધાન છે અને ચિત્તશુદ્ધિનાં મુખ્ય સાધન અહિંસા, સંયમ અને તપ છે એટલે તે દષ્ટિએ દેવો કરતાં શ્રેયાર્થી મનુષ્યો જ વિશેષ પ્રતિષ્ઠિત છે, જ્યારે દેવો મોટે ભાગે નર્યા ભોગપરાયણ હોઈ શ્રેયાર્થી મનુષ્યની સરખામણીમાં તેમનું મૂલ્ય નહિવત્ છે એ ખ્યાલમાં રાખવાનું છે.

૬. પાંચ મહાવ્રતોને- સરખાવો : 'પઞ્ચૈતાનિ પવિત્રાણિ સર્વેષાં ધર્મચારિણામ્ । અહિંસા સત્યમસ્તેયં ત્યાગો મૈથુનવર્જનમ્' આ સુપ્રસિદ્ધ શ્લોક, અર્થાત્ તમામ ધર્મને અનુસરનારાઓએ આ પાંચ આચારોને પવિત્ર માનેલાં છે; અહિંસા, સત્ય, અચોર્ય, ત્યાગ અને બ્રહ્મચર્ય એ પાંચ મહાવ્રતોના ઉલ્લેખવાળું વાણીનું આ પદ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં સમુદ્રપાલિત નામનો મુનિ બોલે છે. તેની કથાનો સાર આ છે :

ચંપાનગરીમાં-વર્તમાન ભાગલપુર પાસેના ચંપાનગરમાં-પાલિત નામનો એક મોટો સાર્થવાહ-વેપારી-રહેતો હતો. તે ભગવાન મહાવીરનો ઉપાસક-શ્રાવક હતો. એક વખત વહાણમાં વિવિધ કરિયાણાં ભરી તે, સમુદ્રમાર્ગે ચંપાથી નીકળી પિહુંડ નામને ગામે પહોંચ્યો. તે ગામના કોઈ

વાણિયાએ પાલિતને પોતાની પુત્રી પરણાવી. પાલિત પોતાની પત્નીને લઈને ચંપા તરફ પાછો ફરતો હતો તેવામાં વચમાં જ વહાણમાં તેની પત્નીએ પુત્રને જન્મ આપ્યો તેથી તેનું નામ 'સમુદ્રપાલિત' પાડ્યું. આ નામમાં પિતાનું નામ જોડાયેલ છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે, પુત્રનાં નામો સાથે પિતાનું નામ જોડવાનો જૂનો રિવાજ હતો. સમુદ્રપાલિત યોગ્ય ઉંમરમાં આવતાં તેને કલાચાર્ય પાસે ગણિત, લેખન, નૃત્ય, સંગીત, શસ્ત્રવિદ્યા વગેરે બોતેર કળાઓ શીખવા મોકલ્યો. પછી તો તે બોતેર કળાઓને શીખી યુવાન થયો ત્યારે સંગીત, નૃત્ય, રાંધણ, કાવ્ય વગેરે ચોસઠ કળાઓને શીખેલી એવી રૂપિણી નામની કન્યાને પિતાએ તેને પરણાવી. પાસે અઢળક સંપત્તિ હોવાથી તે બન્ને વરવધૂ સંસારના કામવિલાસનાં સુખોને અનુભવવા લાગ્યાં. દેવભવન જેવાં રહેવાનાં ઋતુઋતુનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં ભવનો, આબુબાબુ દાસદાસીઓનો મોટો પરિવાર, વિપુલ ભોગસામગ્રી તથા ખીલતું બન્નેનું યૌવન પછી મોજમજ માણવામાં શી કમી રહે ? એવામાં એક વાર સમુદ્રપાલિત પોતાની પત્ની સાથે ભવનના ગોખમાં બેઠો હતો ત્યાંથી તેણે શૂળીએ ચડાવવા લઈ જવાતો એક ચોર જોયો. ચોરને જોઈને તરત જ તેને વિચાર આવ્યો કે જે કર્મ-કામ-ચોરે કર્યું છે તેનું ફળ-મરણ તેને અહીં જ ભોગવવાનું આવ્યું અર્થાત્ જે જેવાં કામ કરે છે તેને તેવાં ફળો અવશ્ય ભોગવવાં પડે છે. આ વિચાર સાથે તેને તેની પોતાની અમર્યાદ વિલાસપ્રવૃત્તિ વિશે અને તેનાં દુષ્પરિણામો વિશે પણ તીવ્ર વિચાર આવ્યો, તેથી તેનું મન એ વિલાસોથી ઉદાસ થઈ ગયું અને તે, એ બધા વિલાસો તથા અનર્ગળ સંપત્તિવૈભવ છોડી દઈને ભગવાન મહાવીરને શરણે આવ્યો અને તેમની પાસે શ્રમણદીક્ષા લઈ તેમના શ્રમણસંઘમાં રહી પાંચ મહાવ્રતોને આચરવા લાગ્યો. તે મુનિ થયેલ સમુદ્રપાલિત આ બીજા પદને બોલે છે.

૭. જિન- આ શબ્દ જિ જયે ધાતુ ઉપરથી આવેલ છે. જે રાગદ્વેષ વગેરે આંતર શત્રુઓને જિતનાર છે તે જિન કહેવાય છે. જૈન એટલે જિનનો અનુયાયી. આ શબ્દ જૈન તીર્થંકરો માટે વપરાય છે. તેમ બૌદ્ધ તીર્થંકરો માટે

અને શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન માટે પણ વપરાય છે. સંસ્કૃત કોશકાર અમરસિંહ, હેમચંદ્ર અને પુરુષોત્તમ પંડિત વગેરેએ 'જિન' શબ્દના એ ત્રણે અર્થો બતાવેલા છે.

૮. શરણ- આ પદ્યમાં ધર્મને 'શરણ' સમાન બતાવેલ છે તેનો આશય આ છે: જે શ્રેયાર્થી શુદ્ધનિષ્ઠાર્થી ધર્મનું એટલે સદાચરણ, સંયમ, તપ વગેરેનું આચરણ કરે છે તેને જરામરણ વગેરેની વેદના સતાવતી નથી. શરીરધારી માત્રને જરામરણ આવવાં એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. શરીરનો એવો જ સ્વભાવ છે એટલે એ વેદનાઓ મોટા ભૂપ તો શું તીર્થકરોથી પણ ટાળી ટળતી નથી. ફક્ત ધર્મારાધન સમતાનું કારણ બને છે. એથી એ વેદનાઓ તદ્દન હજીવી થઈ જાય છે એ દષ્ટિએ દુઃખમાત્રમાં 'ધર્મ'ને શરણ સમજવાનો છે.

૯. ઘડપણ- સંયમ, તપ, સદાચરણ, શ્રેયની પ્રવૃત્તિ વગેરેની સાધના વિવેક પ્રાપ્ત થતાં યુવાવસ્થાથી જ શરૂ કરી દેવી જોઈએ. એમ કરવાથી એનો સારો એવો અભ્યાસ પડી જશે અને આપણાં મન, વચન અને શરીરનાં વલણો એ તરફ વળી જશે અને યુવાવસ્થા પછીની આઘેડ ઉંમર આવતાં કે ઘડપણ આવતાં ય આપણું એ ધર્મમય વલણ ટકી રહેશે એટલે યુવાવસ્થાથી માંડી છેક છેલ્લી અવસ્થા સુધી બીજી કોઈ અશાંતિનો સંભવ નહિ રહે. વળી, નાનપણમાં જ આપણે જે ટેવ પાડીએ, જેવાં વલણો રાખીએ, તે જ ટેવ અને તેવાં વલણો ઠેક સુધી ટકે છે. માટે જ આ પદ્યમાં ઘડપણ આવતાં પહેલાં જ શ્રેયપ્રવૃત્તિ કરવાની ભલામણ કરેલી છે. પ્રેય તરફનાં વલણ ભારે જોરદાર હોય છે, એને મર્યાદામાં રાખવા માટે બળની-શક્તિની-જરૂર છે. ઘડપણમાં શરીરબળ, ઈન્દ્રિયબળ, હાથપગની શક્તિ અને મનોબળ ઘણાં ઓછાં થઈ જાય છે-એટલે તે સ્થિતિમાં પ્રેય તરફનાં વલણ ઊલટાં વધારે જોરાવર બની માનવને સતાવે છે. એથી એ પ્રેય તરફનાં વલણોને મર્યાદામાં રાખવાની ટેવ ધરિ ધરિ વિવેક સાથે યુવાવસ્થાથી જ પાડવી શરૂ કરી દેવી જોઈએ. ખરી વાત આ છે કે જીવનવ્યવહાર માટે જે જે પ્રવૃત્તિ કરતા હોઈએ તે તમામ પ્રવૃત્તિ શ્રેય તરફના વલણ સાથે કરવી ઘટે, એ પ્રવૃત્તિઓ કરતી

વખતે જ શ્રેય તરફના વલણને મર્યાદામાં રાખવાનું પ્રબળ લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ તો જ વલણો બદલી શકાય. જીવનવ્યવહારની પ્રવૃત્તિની દિશા પરિશ્રમની હોય અને સંયમ, તપ વગેરે અનુષ્ઠાનોની સાધનાની દિશા પૂર્વની હોય અર્થાત્ એ અનુષ્ઠાનો જીવનને અડતાં જ ન હોય, વિવેક વગર મનને તાણ ન પડે એ રીતે, એક વ્યસન થઈ ગયું હોય એવી શુષ્ક રીતે કરવામાં આવતાં હોય વા મૂળ લક્ષ્ય ચૂકી જઈ ધનની આશા, સ્ત્રીપુત્રની આશા, રૂપલાવણ્ય સૌંદર્યની પ્રાપ્તિની આશા એવી અનેક આશાઓ સાથે એ અનુષ્ઠાનો કરવામાં આવતાં હોય તો સમજવું કે સાધનાની દિશા લક્ષ્યથી ઊંધી છે. જ્યાં શ્રેય તરફનું વલણ અને સાધના વચ્ચે કશો જ મેળ ન હોય તે પરિસ્થિતિ જીવનને હાનિ કરે છે એટલું જ નહિ એવી મેળ વગરની સાધનાથી ઘણી વાર વિપરીત પરિણામો ય આવે છે અને પોતાને શ્રેયાર્થી માનતા મનુષ્યનું જીવન વણસી જાય છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. આ બધું સ્પષ્ટ સમજવા એક ડોશીની આ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે :

એક ડોશી હતી, શરિર ખડતલ અને ભગવાનની ભારે ભગત, રોજ ને રોજ મંદિરે જાય અને રડવું આવી જાય એ રીતે કલાકેક સુધી ભગવાનની સેવા પૂજા ભક્તિ દીવો આરતી બધું જ કરે અને છેલ્લે સંસારમાંથી છુટકારાની માંગણી કરે. સૂરજ ઊગવાનું કદાચ ભૂલી જાય પણ ડોશી મંદિરે આવવાનું ન ચૂકે એવો તેનો દૃઢ નિયમ. પૂજારી પણ ડોશીની ભક્તિ ઉપર ક્રિદા થઈ ગયો. એમ કરતાં એક દિવસ ડોશી મંદિરે ન આવી શકી. પૂજારીએ વિચાર્યું કે આમ કેમ થયું-શું ડોશી મોક્ષધામમાં પહોંચી ગઈ ? એ સિવાય તે આવ્યા વિના ન રહે, પૂજારી તો લોટ માગવાનું બહાનું કરીને ડોશીને ઘરે પહોંચ્યો. ડોશીએ પૂજારીને ખાસો મજાનો આવકાર આપ્યો અને દોથો ભરીને તાજે હાથે દળેલો ઘઉંનો લોટ આપ્યો. વાતનો તાગ લેવા પૂજારી તો બેઠો અને ડોશીમા સાથે વાતે વળગ્યો. વાત કરતાં ખબર પડી ગઈ કે આજે ડોશીની ભેંશને મરેલું પાડું આવેલું, તેથી ભેંસ કેમે કરીને દોહવા ન દે, એની મથામણમાં જ ડોશી મંદિરે આવવું ચૂકી ગયાં. પૂજારી સમજ્યો કે ડોશીના મનમાં મોક્ષધામની કલ્પના કાંઈ જુદા પ્રકારની લાગે છે. ફરી વળી ડોશીમાએ મંદિરનાં

પગથિયાં ઘસવા શરૂ કરી દીધાં અને એ જ ભક્તિ, પૂજા, આરતી, ધૂપ સાથે આંખમાં આંસુ આવી જાય એવા પ્રાર્થનાના સૂરો નીકળવા લાગ્યા. પૂજારીને થયું કે લાવને ડોશીને મોક્ષધામનું સ્વરૂપ સમજાવું એટલે એક દિવસ એ દેવમૂર્તિની પાછળ લપાઈ ગયો અને જેવાં ડોશી પૂજા પ્રાર્થના કરીને ઊઠ્યાં તેવો જ જાણે કે દેવ ન બોલતા હોય એ રીતે બોલ્યો : ડોશીમા ! આજ તો હું તારી ભક્તિથી ત્રુઠમાન થઈ ગયો છું, માગ માગ તું માગે તે આપું. મારું વચન અફર છે. ડોશીને મોક્ષધામની જ જરૂર હતી એટલે તેણે તરત જ મોક્ષધામની માંગણી કરી. દેવ બોલ્યા : સાંભળ, હમણાં જ તારું પાડું મરી ગયું ને ? તે જ રીતે તારી ભેંશ મરી જશે, તારા દીકરા મરી જશે, તેમની વહુઓ ય મરી જશે, પછી છેલ્લે તું ય મરી જઈશ એટલે મોક્ષધામ તને મળી જશે. ડોશી તો ફાટ્યે ડોળે આ બધું સાંભળીને હેબતાઈ જ ગઈ અને ગળગળી થઈને કહેવા લાગી કે હે જિન ભગવાન ! હે વિષ્ણુ ભગવાન : હે ભોળાશંકર ! આવું મોક્ષધામ મારે ન ખપે, મારે તો જ્યાં પાડી હોય, ભેંશ હોય, દીકરાઓ હોય, તેમની વહુઓ ય હોય અને હું તેમના ઉપર રોક જમાવતી મારું રાજ્ય ચલાવતી હોઉં એવું મોક્ષધામ જોઈએ. આ સાંભળીને બિચારા દેવ જ શરમાઈ ગયા. અને ડોશી ત્યાંથી વંજે માપી ગઈ છતાં ય તે, પગથિયાં ઘસવાનું હજુ સુધી ચૂકતી નથી. આનું નામ લક્ષ્યની દિશા અને સાધનાની દિશા ઊલટી કહેવાય.

૧૦. હે રાજા ! આ દસમું પદ એક રાજરાણી બોલે છે. તેનો પ્રસંગ આ છે : કુરુ દેશમાં 'ઇષુકાર' નગરમાં ઇષુકાર નામે રાજા હતો. કમળાવતી તેની રાણી. ભૃગુ નામનો તેનો પુરોહિત. ભૃગુની પત્ની જશા વસિષ્ઠગોત્રની. પુરોહિતે અને તેની પત્નીએ ઘણી ઘણી માનતાઓ કરી, બાધા આખડીઓ રાખી, પથ્થર એટલા દેવ કર્યા ત્યારે માંડ દીકરાનું મોઢું જોયું. પછી તો બીજા પણ દીકરો તેમને થયો. ભૃગુએ પોતે છોકરાનું ભવિષ્ય જોયું તો માલૂમ પડ્યું કે આ તો બન્ને યુવાન થતાં જ શ્રમણોની દીક્ષા લઈ લેવાના છે. જ્યારે

છોકરા સમજણા થયા ત્યારથી તેમનાં માબાપ તેમની સામે શ્રમણોની નિંદા જ કરતા રહે; એઓ તો ગંદા હોય છે, કોઈ દી નહાય પણ નહીં, એમના શરીરમાંથી ભારે દુર્ગંધ છૂટે તથા શ્રમણો નાનાં નાનાં બાળકોને પકડી જાય છે; પછી તેમને મારી નાંખી તેમનું માંસ ખાઈ જાય છે માટે તમે બન્ને કદી પણ શ્રમણોનો પડછાયો લેશો નહીં. આવી આવી વાતો સાંભળી આ બન્ને ભાઈઓ શ્રમણોને જ્ઞેતાં જ ગભરાઈ જાય અને બીને ઘરમાં સંતાઈ જાય. છોકરાંઓ ઉપર પોતાની ધારી અસર પડેલી જ્ઞેઈ માબાપને નિરાંત થઈ. એવામાં બનવાકાળ એટલે તે બન્ને ભાઈઓ રમતાં-રમતાં ગામ બહાર નીકળી આવ્યા. ત્યાં તો રસ્તા ઉપર તેમણે સામા આવતા શ્રમણોને જ્ઞેયા. જ્ઞેતાં જ તે બન્ને ભાઈઓ ભયભીત થઈ ગયા અને ગભરાઈને પાસેના વડના ઝાડ ઉપર ચડી ગયા. દૈવયોગે એ શ્રમણો પણ એ જ વડના ઝાડની નીચે બેસીને પોતાના મહિનાના ઉપવાસનું પારણું કરવા ખાવા બેઠા. વડ ઉપર બેઠેલા તે છોકરાઓએ તેમનું ખાવાનું બરાબર જ્ઞેયું તો માલૂમ પડ્યું કે તેમના ખાવામાં માંસ કે એવું બીજું કશું અભક્ષ્ય ન હતું. ઊલટું શ્રમણોનો સરળ સ્વભાવ, મધુર ભાષણ અને સૌમ્ય આકાર જ્ઞેઈને તેઓ તેમના તરફ એવા આકર્ષાયા કે તેમને એમના શિષ્ય થઈને રહેવાનો વિચાર એકાએક થઈ આવ્યો. પછી તેઓ બન્ને માતા-પિતાની સમ્મતિ મેળવવા ગયા ત્યારે તેમના પિતા તેમને કહે છે કે, બેટા! આપણે બ્રાહ્મણ કહેવાઈએ, તેમાં ય આપણું કુટુંબ ઊંચું પુરોહિતનું એટલે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યા વિના આપણી સદ્ગતિ જ ન થાય, 'અપુત્રસ્ય ગતિર્નાસ્તિ' એવું વેદવચન છે તે તમે ક્યાં નથી જાણતા? તમારો વેદોનો અને બીજાં બીજાં વૈદિક કર્મકાંડનાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ પૂરો થઈ જાય પછી તમે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડો, પુત્રોના પિતા થાઓ, અગ્નિની સ્થાપના કરો, બ્રાહ્મણોને જમાડો અને પછી વાનપ્રસ્થ થઈ સંન્યાસ લેવાનો વિચાર કરી શકાય. પુત્ર સિવાય ગત થયેલા પિતાને બીજા કોણ પિંડ આપે? તમને ખબર તો છે કે પિંડ વિના પિતા અવગતિયો થાય છે. આવી અનેક વાતો

ભૃગુએ પોતાના પુત્રોને સમજાવી પણ તેઓ તો એકના બે ન થયા અને દીક્ષા લેવાનો જ આગ્રહ કરવા લાગ્યા. છેવટે પિતાએ તેમને કહ્યું કે જેના નિર્વાણ માટે તમે વિચારો છો તે આત્મા જ ક્યાં છે? કોણે જાણ્યો છે? આ રીતે છોકરાઓને તેમના સંકલ્પથી ચળાવવા ભૃગુએ નાસ્તિકવાદનો આશરો લઈ સમજાવવા માંડ્યું; પરંતુ પિતાની તમામ તર્કજાળનો પુત્રોએ બરાબર જવાબ વાળતાં કહ્યું કે આ હિંસાવિધિપ્રધાન વેદોના અભ્યાસથી અમારું શું ભલું થવાનું છે? આ નામના બ્રાહ્મણોને જમાડીને પણ અમને શો ફાયદો થવાનો છે? મરી ગયેલો પિતા ક્યાં છે? તેની જ ખબર નથી તો પછી તેને પિંડ ક્યાં પહોંચે? (જુઓ મહાવીર વાણી અશરણસૂત્ર પદ્ય પાંચમું) છેવટે થાકીને પિતાએ અને માતાએ પોતાનાં બન્ને સંતાનોને શ્રમણ થવાની સંમતિ આપી. જ્યારે પોતાના જુવાન પુત્રો જ શ્રમણ થવાની તૈયારી કરે છે ત્યારે પછી ભૃગુ પોતે અને તેની પત્ની જશા જે ઘરડાં ખંખ થઈ ગયાં છે તે હવે ગૃહસ્થાશ્રમમાં કેમ રહી શકે? એટલે લોકલાભે તે બન્ને પણ પુત્રોની સાથે જ શ્રમણદીક્ષા લેવા તૈયાર થયાં. આમ આખું બ્રાહ્મણકુટુંબ શ્રમણદીક્ષા માટે તૈયાર થયું જાણીને અને તેમની પછવાડે બીજા કોઈ વારસ ન હોવાથી તેમની સંપત્તિનો, ઘરબારનો કબજો લેવા ત્યાં રાજા પોતે પોતાના કબજેદાર માણસો સાથે આવી પહોંચ્યો. એ વખતે રાણી કમલાવતી પોતાના પતિ રાજાને સમજાવે છે કે, હે રાજા! જે ધન-માલ અને ઘરબાર આ બ્રાહ્મણોએ વમી નાખ્યાં છે - છોડી દીધાં છે તેને લઈને ભૂંડા! તું કેટલુંક વધુ મેળવી શકીશ? તારી પાસે ક્યાં સંપત્તિ ઓછી છે? હે રાજા! તૃષ્ણા તો અંત વિનાની છે. તેનો છેડો કદીય આવવાનો નથી. આમ કહેતાં કહેતાં રાણી છેવટે જે કહે છે તે જ આ દસમા પદ્યમાં કહેલું છે. આ સાંભળીને રાજાને પણ બોધ થયો એટલે આ છએ જણા-ઇષુકાર રાજા, કમલાવતી રાણી, ભૃગુ, તેની પત્ની જશા અને તેના બે પુત્રો-એક સાથે દીક્ષા લઈ આત્મશ્રેયની સાધનામાં લાગી ગયા. પ્રસ્તુત ધર્મસૂત્રમાં જે સાતમું અને આઠમું

પદ છે તે, પોતાના પિતાને સમન્નવવા ભૃગુના પુત્રો બોલે છે.

ભૃગુના પુત્રોનો પોતાના પિતા સાથે જે સંવાદ થયેલ છે તેવો જ સંવાદ મહાભારતના બારમા શાંતિપર્વના ત્રીજા મોક્ષધર્મ પર્વના ૧૭૫મા અધ્યાયમાં આવે છે. ત્યાં રાજા યુધિષ્ઠિર અને ભીષ્મપિતામહ વચ્ચે શ્રેયસ્કર પ્રવૃત્તિને અંગે ચર્ચા ચાલે છે. તેમાં પિતામહ, બ્રાહ્મણ પિતાપુત્ર વચ્ચે થયેલો જે પ્રાચીન સંવાદ ઠાંકી બતાવે છે તે જ આ સંવાદ છે. આવી જ હકીકત ઇષુકર જ્ઞાતકમાં પણ નોંધાયેલી મળે છે. આમ આ એક જ સંવાદ જૈન પરંપરામાં, બૌદ્ધ પરંપરામાં અને બ્રાહ્મણ પરંપરામાં સચવાયેલ છે. એથી માલૂમ પડે છે કે આ વિચાર કેટલો બધો પ્રાચીન છે અને આ સંવાદ જૂના કાળની ધર્મસંબંધી કલ્પનાને પણ ઠીક આકાર આપે છે. આ વિશે વિશેષ જાણવા માટે જુઓ સને ૧૯૫૨ના ફેબ્રુઆરીના 'અખંડઆનંદ' માસિકમાં 'મહાભારત અને જૈન આગમ' નામનો લેખ.

॥ ૩ ॥

અહિંસા-સુત્તં

(૧૧) તત્થિમં પઠમં પઢમં ઠાણં, મહાવીરિણ દેસિયં ।
અહિંસા નિરુણા દિટ્ઠા, સવ્વભૂણ્ણુ સંજમો ॥૧૧॥

॥ ૩ ॥

અહિંસા-સૂત્ર

૧૧. તે તે તમામ ધર્મસ્થાનોમાં ભગવાન મહાવીરે પ્રથમ સ્થાન આ બતાવેલું છે: નાના મોટા તમામ જીવો સાથે સંયમપૂર્વક વ્યવહાર કરવાની પ્રવૃત્તિમાં તેમણે નિપુણ^૧ તેજસ્વી અહિંસા જોયેલી^૨ છે; અર્થાત્ એવી અહિંસાને તેમણે પ્રથમ સ્થાને બતાવેલ છે.

(૧૨) જાવન્તિ લોણ પાણા, તસા અદુવ થાવરા ।
તે જાણમજાણં વા, ન હણે નો વિ ઘાયણ ॥૨॥

(દશાં અં ૬ ગાં ૮, ૧)

૧૨. આ દુનિયામાં જેટલાં ત્રસ^૩ પ્રાણી છે અથવા જેટલાં સ્થાવર^૪ પ્રાણી છે, જાણતાં કે અજાણતાં તેમને કોઈને હણવાં નહિ, તેમ બીજા પાસે હણાયવાં પણ નહિ.

(૧૩) સયં તિવાયણ પાણે, અદુવડન્નેહિં ઘાયણ ।
હણન્તં વાડણુજાણાઙ્, વેરં વડ્ઢવડ્ઢ અપ્પણો ॥૩॥

(સૂત્રં શ્રું ૧ અં ૧ ૩૦ ૧ ગાં ૩)

૧૩. પરિગ્રહધારી^૫ મનુષ્ય પોતે જાતે પ્રાણીના પ્રાણોને હણે છે

અથવા બીજા પાસે હાગાવે છે, અથવા હાગનારા તરફ પોતાની સંમતિ બતાવે છે, અને એમ કરીને તે, પોતાનું વૈર વધારે છે.

(૧૪) જગનિસ્સિણ્હિં ભૂણ્હિં, તસનામેહિં થાવરેહિં ચ ।

નો તેસિમારભે દંડં, મણસા વયસા કાયસા ચેવ ॥૪॥

(ઉત્તરાં અં ૮ ગાં ૧૦)

૧૪. જગતમાં રહેલા ત્રસ જીવો વડે અથવા સ્થાવર જીવો વડે પીડા પામવા છતાંય તેમની ઉપર મનથી, વચનથી કે શરીરથી દંડનો પ્રયોગ નહિ કરવો જોઈએ.

(૧૫) સવ્વે જીવા વિ ઇચ્છંતિ, જીવિતં ન મરિજ્જિતં ।

તમ્હા પાણિવહં ઘોરં, નિગંથા વજ્જયંતિ ણં ॥૫॥

(દશં અં ૬ ગાં ૧૦)

૧૫. બધા ય જીવો જીવવા ઇચ્છે છે, કોઈ જીવ મરવા ઇચ્છતો નથી. તેથી નિર્ગંથો, ભયંકર એવા પ્રાણીવધનો ત્યાગ કરે છે.

(૧૬) અજ્ઙતથં સવ્વઓ સવ્વં, દિસ્સ પાણે પિયાયણ ।

ન હણે પાણિણો પાણે, ભયવેરાઓ ઉવરણ ॥૬॥

(ઉત્તરાં અં ૬ ગાં ૬)

૧૬. બધી બાજુઓથી આવી પડનારાં બધાં સુખ દુઃખોનું મૂળ આપણા અંતરમાં છે એમ જાણીને, અને પ્રાણી માત્રને એક પોતાનો જીવ વહાલામાં વહાલો છે એમ સમજીને, જેઓ ભય અને દ્વેષના દોષોથી નિવૃત્ત થયેલ છે તેઓ, કોઈ પણ પ્રાણીના પ્રાણને હણતા નથી.

(૧૭) સવ્વાહિં અણુજુત્તીહિં, મતિમં પડિલેહિયા ।

સવ્વે અક્કન્તદુક્ખા ય, અઓ સવ્વે ન હિંસયા ॥૭॥

૧૭. મતિમાન મનુષ્યે તમામ પ્રકારની યુક્તિઓથી વિચારીને, અને તમામ પ્રાણીઓને દુઃખ ગમતું નથી એ હકીકતને પોતાના જાત અનુભવથી સમજીને, કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા ન કરવી.

(૧૮) એયં ચ્ચુ નાણિણો સારં, જં ન હિંસતિ કિંચણ ।

અહિંસાસમયં ચેવ ય્યાવન્તં વિયાણિયા ॥૮॥

(સૂત્રં શ્રું ૧ અં ૧૧ ગાં ૧, ૧૦)

૧૮. કોઈને પણ પીડા ન કરવી; એ, ખરેખર જ્ઞાનીઓ માટે સારૂં છે. અહિંસાનું એટલું જ તાત્પર્ય સમજાય તો ય ઘણું છે.

(૧૯) સંબુજ્ઞમાણે ડ નરે મહમં,

પાવાડ અપ્પાણ નિવટ્ટેજ્ઞા

હિંસપ્પસૂયાઈં દુહાઈં મત્તા,

વેરાનુબન્ધીણિ મહબ્ભયાણિ ॥૯॥

(સૂત્રં શ્રું ૧ અં ૧૦ ગાં ૨૧)

૧૯. દુઃખો હિંસાથી જન્મેલાં છે, વૈરને વધારનારાં છે અને મહાભયંકર છે, એમ જાણીને સમજણવાળો બુદ્ધિમાન મનુષ્ય તો પોતાની જાતને પાપથી અટકાવે.

(૨૦) સમયા સવ્વંભૂસુ, સત્તુ-મિત્તેસુ વા જગે ।

પાણાઙ્ગવાયવિરઈં, જાવજ્જીવાએ દુક્કરં ॥૧૦॥

(ઉત્તરાં અં ૧૧ ગાં ૨૫)

૨૦. દુનિયામાં તમામ પ્રાણીઓ તરફ - પછી ભલે કોઈ શનુ હોય અથવા મિત્ર^૯ હોય - સમભાવે વર્તવું એનું નામ અહિંસા છે. એવી અહિંસામાં અર્થાત્ સમતાભાવમાં રહીને તમામ પ્રાણીઓને પીડા કરવાની પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ - નાની મોટી તમામ પ્રકારની હિંસાનો ત્યાગ - જિંદગી પર્યંત ટકાવવો - નભાવવો દુષ્કર છે.

૧. નિપુણ - મૂળ ગાથામાં અહિંસા નિરૂપણ દિવ્ય એ વાક્ય છે. આમાં નિરૂપણ અહિંસાનું વિશેષણ છે. નિરૂપણ એટલે નિપુણ. વ્યાખ્યાકારે તેનો અર્થ સૂક્ષ્મ બતાવેલ છે, સૂક્ષ્મ એટલે સંકલ્પમય-ખરેખરી મૂળભૂત-તેજસ્વી. અહિંસા વળી તેજસ્વી કેવી ? અને અતેજસ્વી કેવી ? તેજસ્વી અહિંસા સંકલ્પપૂર્વકની હોય છે એટલે તેમાં મન, વચન અને શરીરથી થતી તમામ સત્પ્રવૃત્તિઓમાં એકરૂપતા-સંગતિ-હોય છે ત્યારે અતેજસ્વી અહિંસામાં એવું નથી હોતું-એમાં સંકલ્પ જ શુદ્ધ નથી હોતો અથવા તેની બરાબર જાગૃતિ નથી હોતી એટલે ચાલતી સત્પ્રવૃત્તિ ગતાનુગતિક હોય છે. જેમ કે, કોઈ દુકાનદારનું શ્રેયાર્થનું લક્ષ્ય પ્રધાન હોય તો તે તેની તમામ પ્રવૃત્તિ શ્રેયાર્થને અનુકૂળ હોય તેવી જ રીતે ગોઠવશે, તે ધન નહીં કમાય તેમ નહિ પણ શ્રેયાર્થને લેશ પણ આંચ આવે તેમ નહીં જ વર્તે અર્થાત્ તે પોતાની દુકાનદારી ચલાવતો નીતિના તમામ નિયમોને બરાબર પાળવાનું રાખશે. આ રીતે જાગૃતિ સાથે ઘંધો કરતો તે કોઈને છેતરવાનો વિચાર સરખો પણ નહિ કરે, વેચવાના સામાનમાં ભળતી ચીજો ભેળવી દેવા તેની વૃત્તિ જ નહીં થાય, ગ્રાહકને નુકસાન થાય તેવું એક પણ પગલું નહીં ભરે. સંભવ છે કે આમ કરવાથી તે ધન ઓછું મેળવે છતાં તેને ખેદ કે ગ્લાનિ નહીં થાય, જેટલું મળે તેનાથી સંતોષપૂર્વક પ્રસન્ન ભાવે જીવશે-પોતાનો મુખ્ય શ્રેયાર્થ છે તે બરાબર સચવાયાનું તેને ખાસ સમાધાન હોય છે એટલે તેને અસંતોષનું કે ખેદનું વલણ રહેતું નથી. આવા દુકાનદારની અહિંસા તેજસ્વી કહેવાય-નિપુણ કહેવાય, કેમકે તેની પ્રવૃત્તિમાં સર્વ જીવો તરફ તેનો આત્મવત્ભાવ તરતમભાવે ખંડિત થતો નથી.

ત્યારે એવો જ બીજો કોઈ દુકાનદાર કે જેનો ધર્મમય સંકલ્પ જાગ્રત નથી, તે કોઈને જીવથી મારી ન નાખવાના સ્થૂલ નિયમને પાળતો હોય છે. છતાં લોભવશ થઈ, સ્વાર્થવશ થઈ તે પોતાના શ્રેયાર્થને ગૌણ સમજે છે, એને લીધે ધનને માટે વા બીજી કોઈ સુખસગવડને માટે નીતિના નિયમોને નેવે મૂકી દે છે, તેનું વલણ સર્વ જીવો તરફ જોઈએ તેવું અને જોઈએ તેટલું આત્મવત્ રહેતું નથી. તેથી ગ્રાહકોને હાનિ થાય તેમ કરતાં તે અચકાતો નથી, વેચવાના માલમાં ભળતી ચીજો ભેળવી ગ્રાહકોની બિંદગી જોખમમાં આવી પડે તેમ કરતાં ય અટકતો નથી અને પોતે કોઈને જીવથી નથી મારી નાંખતો એનો સંતોષ માની પોતે કલ્પેલી અહિંસા પાળે છે. તેની આ અહિંસા અતેજસ્વી કહેવાય - અનિપુણ કહેવાય. મનુષ્ય વગેરે તમામ નાનાં મોટાં પ્રાણીઓની સાથેના વ્યવહારમાં સંયમથી વર્તવાનું નામ તેજસ્વી અહિંસા છે. માટે જ ભગવાન મહાર્વરે સર્વભૂતસંયમને નિપુણ અહિંસા કહેલી છે. જીવન અને ધ્યાસને જેવો અને જેટલો સંબંધ છે તેવો અને તેટલો સંબંધ અહિંસા અને સંયમ વચ્ચે છે. અહિંસા વિના સંયમ ઠકી શકતો નથી અને સંયમ વિના અહિંસા ઠકી શકતી નથી. એ જ રીતે જાતમહેનત અને સંયમ વચ્ચે પણ એવો જ સંબંધ છે. જાતમહેનત જેટલા પ્રમાણમાં હોય તેટલા પ્રમાણમાં સંયમ સાધી શકાય છે, વધારે પ્રમાણમાં બીજાના શ્રમ ઉપર રહેનાર અને બીજાના શ્રમનો લાભ લેનાર સંયમને બરાબર સાધી શકતો નથી. અને સંયમ ન સધાય તો અહિંસા તો કેમ કરીને સધાય? આ વાત બરાબર સમજાય એ માટે જ અહીં તેનો અર્થ 'સર્વભૂતસંયમ' એવો બતાવેલ છે. સાધારણ રીતે હિંસા એટલે કોઈને મારવું કે મારી નાખવું અને અહિંસા એટલે કોઈને ન મારવું કે મારી ન નાખવું એવો 'અહિંસા'નો શબ્દાર્થ છે છતાં તે અર્થને પ્રધાનસ્થાન ન આપતાં અહીં સર્વભૂતસંયમને અહિંસા કહેલી છે; તેનો આશય અહિંસા અને સંયમ તથા સંયમ અને શ્રમ એ બન્ને જોડકાં એક બીજા વગર રહી શકતાં નથી એમ બતાવવાનો છે અને એવું વિધાન કરવાનો છે કે અહિંસા આચરનારે સંયમ કેળવવો જ પડશે, જાતશ્રમ કરવો જ પડશે, એ વિના અહિંસા-તેજસ્વી અહિંસા-નિપુણ અહિંસા-સંકલ્પપૂર્વકની અહિંસા-શક્ય

નથી. વળી, આવી તેજસ્વી અહિંસામાં કોઈને ન મારવાનો અર્થ તો સમાઈ જ નય છે. અહીં જેમ દુકાનદારનું ઉદાહરણ આપેલ છે તેમ તે જ રીતે રાજ્યના પ્રધાનો વગેરે આખું સરકારી કર્મચારીમંડળ, વૈદ્ય, વકીલ, ડૉક્ટર, મોચી, ઘાંચી, દૂધ વેચનારા, ધીયા-ધી વેચનારા, કડિયા, મોટાં મોટાં પુલો કે મકાનો બાંધનારા ઇન્જરદાર, ઠેકેદાર, કાછિયા, માળી, અત્તરિયા-સરૈયા, કણિયા-ફડિયા, સારવારનો ધંધો કરનારાં નસોં વગેરે, દવા આપવાનો ધંધો કરનારા કંપાઉન્ડરો વગેરે, દવાને વેચનારા, ગાંધી, મોદી, કાપડિયા, વાળંદ વગેરે અનેક ધંધાદારીઓ વિશે પણ સમજવાનું છે તથા મુનીમ, મહેતા, વાણીતર, ગુમાસ્તા, રસોઈયા, ગૃહપતિ (બોર્ડિંગોના), તારમાસ્તર, ટપાલમાસ્તર, સ્ટેશનમાસ્તર, શિક્ષક, પ્રોફેસર, અધ્યાપક, પ્રિન્સિપાલ-આચાર્ય તે તે તમામ સરકારી કે બિનસરકારી કર્મચારીઓ વિશે અને ઑફિસોમાં કામ કરનારા નાના પટાવાળાથી માંડીને મોટામાં મોટા તમામ જાતના કામદારો વિશે, મજૂર સંસ્થાઓ વિશે, તમામ પ્રકારના મજૂરો વિશે અર્થાત્ વિવિધ જાતની પ્રવૃત્તિ કરનારાઓ પુરુષો કે સ્ત્રીઓ વિશે પણ તેજસ્વી અને અતેજસ્વી અહિંસાની દૃષ્ટિએ સમજી લેવાનું છે. તેઓ ધારે તો જરૂર પોતાની ફરજને બરાબર અનુરૂપ તેજસ્વી અહિંસાને આચરી શકે છે અને એમ ન ધારે તો અહિંસા પાળતાં છતાં તેનું જીવનમાં અને વ્યવહારમાં સ્વાસ્થ્યકર પરિણામ આવતું નથી. એ સૌ કોઈને સ્વાનુભવથી પ્રત્યક્ષ છે.

૨. દિઢા — જોયેલી છે - અનુભવેલી છે અર્થાત્ ભગવાન મહાવીર પોતે જાતે મનુષ્ય વગેરે નાનાં મોટાં તમામ પ્રાણીઓ સાથેના વ્યવહારમાં સંયમપૂર્વકનું વર્તન કેળવીને આ તેજસ્વી અહિંસાને-નિપુણ અહિંસાને-અનુભવેલી છે-પ્રત્યક્ષવત્ કરેલી છે-એમણે પોતે જાતે સંયમનો પ્રયોગ કરીને અહિંસાનું જ્વલંત તેજ અનુભવી જોયેલ છે એ આશય બતાવવા જ મૂળ ગાથામાં દિઢા શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે. પરંતુ જોયા, જાણ્યા વિના કે અનુભવ કર્યા વિના એમ ને એમ જ અહિંસાને વખાણી છે એમ નથી. કોઈ સારી પ્રવૃત્તિ કે સારી વસ્તુ હોય તો તેને ઘણા લોકો અનુભવ્યા વિના

જ એમ ને એમ વખાણવા મંડી પડે છે-ગતાનુગતિક પ્રવાહે તેનું ભેરદાર સમર્થન કરવા મંડી પડે છે એવું અહીં નથી એમ સ્પષ્ટ કરવા દિદ્ધા શબ્દને વાપરેલ છે. એમ આ ગાથાની વ્યાખ્યા કરનારા પૂર્વાચાર્યોનો ઊંડો આશય છે.

૩. ત્રસ પ્રાણી- જે પ્રાણીઓ ગતિવાળાં છે એટલે ત્રસ થતાં પોતાના રક્ષણ માટે આમ તેમ ગતિ કરે છે તેમને જેન પરિભાષામાં, બૌદ્ધ પરિભાષામાં અને વૈદિક પરિભાષામાં 'ત્રસ' કહેલાં છે. (જુઓ ધર્મપદ ૨૬મો બ્રાહ્મણ વર્ગ શ્લો. ૨૩, આ માટે જુઓ ૨૧મા બ્રાહ્મણ-સૂત્રના ચોથા પદ ઉપરનું ટિપ્પણ) તથા "ઋજુઃ પ્રણિહિતો ગચ્છન્ ત્રસ-સ્થાવરવર્જકઃ"- (મહાભારત, શાંતિપર્વ રાજધર્માનુશાસન પર્વ અધ્યાય નવમો, શ્લોક ૧૯) નાની કીડીથી માંડીને માણસ સુધીનાં બધાં પ્રાણીઓ ત્રસ છે.

૪. સ્થાવર પ્રાણી- જેમને ગમે તેટલો ત્રસ પડે તો પણ પોતાના રક્ષણ માટે ગતિ કરી શકતાં નથી તેમને ભારતીય ત્રણે ધર્મના ગ્રંથોમાં 'સ્થાવર' કહેલાં છે - (જુઓ મનુસ્મૃતિ અધ્યાય બારમો, શ્લો. ૪૨, "સ્થાવરાઃ વૃક્ષાદયઃ") ૧. વૃક્ષ, વેલા, નાના નાના છોડ, લીલું જીવતું ઘાસ, તથા ૨. પૃથિવી, ૩. પાણી, ૪. અગ્નિ, અને ૫. પવન એ પાંચ સ્થાવર જીવો છે.

૫. પરિગ્રહધારી- હિંસાનું મૂળ પરિગ્રહ છે એમ ભગવાન મહાવીરિ અને ભારતીય તમામ સંતોએ પોતાના અનુભવથી કહેલ છે. જેમ જેમ અંદરની તૃષ્ણા અને આશા વધારે તેમ તેમ બહારનો પરિગ્રહ વધારે મેળવવાનું મન થાય, કદાચ એ મળે કે ન મળે તો પણ એવી વૃત્તિમાંથી જ હિંસા જન્મે છે અને જેઓ એવો બહારનો પરિગ્રહ બીજાની સરખામણીમાં પ્રમાણથી વધારે મેળવે છે તેઓ હિંસા સિવાય તેમ કરી શકતા નથી. જેમ જેમ વૃત્તિમાં સંતોષ તેમ તેમ પરિગ્રહ વૃત્તિ ઓછી, તેને પરિણામે હિંસા પણ ઓછી. આદર્શ તો સર્વપ્રકારે અહિંસાનો છે. પણ તે કાંઈ જીવનમાં ઝટપટ આવી શકતો નથી, તેને મેળવવા ક્રમપૂર્વક ટેવ પાડવાની હોય છે. એવી ટેવ પાડવા સારુ ભગવાન મહાવીરિ ગૃહસ્થો માટે બાર વ્રતોની યોજના કરેલી છે અને

તેમાંય ખાસ પરિગ્રહની મર્યાદા કરી લેવાની યોજના બતાવીને અહિંસાના આદર્શને પામવા સરળ માર્ગ ચીંધી બતાવેલ છે. વ્યક્તિ, કુટુંબ, સમાજ, ગ્રામ વગેરે પ્રત્યેકનો અભ્યુદય લક્ષ્યમાં રાખીને પરિગ્રહની મર્યાદા ઉપરાંત પ્રવાસની પણ મર્યાદાનું વ્રત બતાવેલ છે. આ બન્ને નિયમો બરાબર પળાય તો સર્વોદય અવશ્યંભાવી છે. પરિગ્રહની મર્યાદાનું સ્વરૂપ આ છે : માણસે પોતાના જીવનવ્યવહાર માટે જે જે ચીજો જોઈએ-ખાવાની, પીવાની, રહેવાની, ખેતી કરવાની, પહેરવાની, સેવા ચાકરીની એમ તમામ પ્રકારની હાજતો માટે જેની જેની એટલે જે જે સજીવ પ્રાણીની કે નિર્જીવ પદાર્થની અપેક્ષા પડે તે તમામનો ઉપયોગ મર્યાદામાં કરવો-અમુક સંખ્યા બાંધી તેમનો ઉપયોગ કરવો તેનું નામ પરિગ્રહમર્યાદા. પ્રવાસની મર્યાદાનું સ્વરૂપ આ છે : માણસ પોતાના વતનમાં રહેતો હોય, ત્યાં જ તેને પોતાની મર્યાદામાં સ્વીકારેલ જીવનનું ધારણ પોષણ અને સંવર્ધન કરવા પૂરતી સગવડ મળી રહેતી હોય અર્થાત્ જાતમહેનત દ્વારા વા મર્યાદામાં સ્વીકારેલી બીજાઓની મહેનત દ્વારા પોતાનો અને કુટુંબનો નિર્વાહ આરોગ્ય સાથે ચાલી શકતો હોય એટલે રહેવાનું, કપડાં અને ખાવાપીવાની ચીજો ઉપરાંત બીજી બીજી જરૂરિયાતની સામગ્રી ગામમાં જ વસતાં કુંભાર, સઈ-દરજી, ઘાંચી, મોચી, સુતાર, લુહાર, ચામર વગેરે દ્વારા મેળવી શકતો હોય અને આ રીતે પોતાની અને ગ્રામજનતાની આજીવિકા બરાબર ચાલી શકતી હોય અને એ પ્રકારે ગામનો શેઠ કે ગૃહસ્થ સમાજસાપેક્ષ રહીને પોતાનું અને આખા ગામની વસ્તીનું યોગક્ષેમ અનુભવતો હોય તો પછી આવા માણસે કેવળ ધનના લોભને કારણે વા વધારે મોજશોખ મેળવવાના કારણે વા શરીરનાં કે આંખ કાન વગેરે ઠેદિયોના વિશેષ ભોગો મેળવવાની લાલચને લીધે વા પોતાના વતનમાં જે સામગ્રી સાંપડે છે અને જેને લીધે પોતે અને આખું ગામ સ્વસ્થ રહી શકે છે તે સામગ્રી કરતાં વધારે વિલાસમય દેખાવડી, રૂપકડી વા મોહક સામગ્રી મેળવવાની તૃષ્ણાને લીધે વા પોતાના કેવળ સ્વચ્છંદને લીધે વતન બહાર ન જવું એ ગૃહસ્થો માટે સામાન્ય મર્યાદા છે, છતાં તૃષ્ણા, લોભ કે સ્વચ્છંદનો આવેગ પ્રબળ થઈ જાય અને જ્યારે તે વતન બહાર નીકળવાનું રોકી જ ન શકે ત્યારે તેને એટલે

તે આવેગને મર્યાદામાં રાખવા હરકોઈ સ્ત્રી વા પુરુષે બહારના પ્રવાસની મર્યાદા નક્કી કરી લેવી અર્થાત્ અમુક દિશામાં કેટલે સુધી જવું અને કઈ દિશામાંથી પોતે ઘરેલી સામગ્રી કેટલી મંગાવવી અને કઈ દિશામાં વતનની સામગ્રી કેટલી બહાર મોકલવી. આ પ્રકારની તમામ જાતની મર્યાદા નક્કી કરી સર્વોદયમાં બાધક ન થવાય એ રીતે વર્તવાનું નામ પ્રવાસમર્યાદા છે. જેન પરિભાષામાં આનું જ નામ દિક્પરિમાણ વ્રત આપેલ છે. જેમ જેમ આ વિશે વિશેષ વિચાર કરીએ છીએ તેમ તેમ માલૂમ પડે છે કે, પરિગ્રહમર્યાદા અને પ્રવાસમર્યાદા આંકી તે પ્રમાણે જ વર્તવામાં આવે તો સર્વોદય, ગ્રામોદ્યોગ, ગ્રામસંરક્ષણ અને પ્રત્યેક ગામની વસ્તીનું સંરક્ષણ બરાબર ટકી રહે છે. બેકારીનો ભય તો તદ્દન ટળી જાય છે. આ ઉપરાંત આવાં જ મર્યાદાવાળાં બીજાં દસ વ્રતો ભગવાન મહાવૈરિ ગૃહસ્થો માટે યોજી બતાવેલાં છે. આ યોજનામાં તેમની દૂરદેશી, સર્વ મનુષ્યના કલ્યાણની તીવ્ર ભાવના અને સમયના પ્રવાહને ઓળખવાની અસાધારણ કુશળતા એ બધું આપોઆપ જાણી શકાય છે. જે ભગવાન મહાવૈરિ બતાવેલાં એ વ્રતોનું અર્થશઃ પાલન થાય તો પ્રજામાં ક્યાંય તો મોટા મોટા ટેકરા છે અને બીજે વધારે પ્રમાણમાં ઊંડા ઊંડા ખાડા છે એવી વિષમતા ઘણી જ ઓછી થઈ જાય.

૬. જીવવા ઈચ્છે છે - સરખાવો ધમ્મપદ દસમો દંડવર્ગ :

સવ્વે તસંતિ દંડસ્સ સવ્વે ભાયંતિ મચ્ચુનો ।
અત્તાનં ઉપમં કત્વા ન હનેય્ય ન ઘાતયે ॥૧॥

સવ્વે તસંતિ દંડસ્સ સવ્વેસં જીવિતં પિયં ।
અત્તાનં ઉપમં કત્વા ન હનેય્ય ન ઘાતયે ॥૨॥

સુખકામાનિ ભૂતાનિ યો દંડેન વિહિંસતિ ।
અત્તનો સુખમેસાનો પેચ્ચ સો ન લભતે સુખં ॥૩॥

તમામ પ્રાણીઓ દંડથી ત્રાસ પામે છે, તમામ પ્રાણીઓ મરણના ભયથી

થરથરે છે, તમામ પ્રાણીઓને જીવવું વહાલું છે માટે તમામ પ્રાણીઓને પોતા જેવા જ સમજીને કોઈ પણ પ્રાણીને મારવો નહીં તેમ બીજા પાસે મરાવ નહીં. ૧-૨

પ્રાણીમાત્ર સુખની ઇચ્છાવાળાં છે, પોતાના સુખની ઇચ્છા રાખતો કોઈ તેમને દંડ વડે મારે છે-તેમની હિંસા કરે છે તે, ભવિષ્યમાં સુખ પામ નથી. ૩

સંયમને જેટલે અંશે જીવનમાં કેળવેલો હોય અને જેટલે અંશે જાતમહેનતને ટેવ પાડી હોય તેટલે અંશે હિંસા ઓછી થાય છે, માટે જ અહિંસાને આચરવા ખાસ કરીને સંયમની તથા જાતમહેનતની ભલામણ કરવામાં આવી છે. અહિંસાને 'સર્વભૂતસંયમ' કહેલ છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

૭. આપણા અંતરમાં છે - “મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બન્ધમોક્ષયોઃ” સિદ્ધાંતનું સૂચન મહાવીરવાણીના આ વાક્યમાં છે. તાત્પર્ય એ કે દુઃખ સુખનું કારણ આપણું પોતાનું મન છે. આપણે બહારનાં નિમિત્તોમાં દુઃખ કે સુખની કલ્પના કરીને તે નિમિત્તોની પાછળ દોડ્યા જ કરીએ છીએ અને પરિણામે અસ્વસ્થતા અનુભવીએ છીએ. કોઈ એક નિમિત્ત પછી ભલે જીવંત પ્રાણી હોય વા નિર્જીવ પદાર્થ હોય તે જ આપણાં દુઃખનું કે સુખનું નિમિત્ત છે એ માન્યતા વધારે અંશે ભૂલભરેલી છે. જે એક વસ્તુ આપણને સુખકર લાગે છે તે જ વસ્તુ કાળ જતાં દુઃખકર લાગે છે એ જ રીતે જે નિમિત્ત આજે આપણને દુઃખકર લાગે છે તે જ વખત વ સુખકર નીવડે છે એવો અનુભવ કોને નથી? મનની ભૂમિકાને સ્વસ્થ ધ્યેયનિષ્ઠ કરવા તરફ આપણો પ્રયાસ વિશેષ હોય તો નિમિત્તો આ પીડી શકતાં નથી. એક તરફ આપણી મનની સ્થિતિ સ્વસ્થ હોય અને તરફ દરેક સજીવ કે નિર્જીવ પદાર્થના સ્વભાવથી આપણે પૂરેપૂરા પરિહોઈએ તો નિમિત્તો દ્વારા નીપજતી પરિસ્થિતિ આપણને બાધ નહીં

ધારો કે આપણને દૂધપાક કે શીખંડ પ્રિય છે, તેને આપણે રોજ ને દૂધ પાચા કરીએ તો શું તે આપણને પ્રિય જ લાગવાનાં છે? એ જ રીતે સ્ત્રી, પુત્ર, બહેન, ભાઈ કે મિત્ર આપણને પ્રિયમાં પ્રિય લાગે છે પણ જ્યો ફરતાં તે જ સ્ત્રી, પુત્ર, બહેન, ભાઈ કે મિત્ર આપણને અપ્રિય લાગવા લાગે છે; આ બધી હકીકત સૌ કૌઈને અનુભવસિદ્ધ છે. આ ઉપરથી ફલિત થાય છે કે સુખ કે દુઃખ બહારનાં નિમિત્તો ઉપર અવલંબતું નથી, અપિતુ આપણા અંતર ઉપર અવલંબે છે. એટલે સુખને મેળવવા માટે કે દુઃખને ઠીકવા માટે બહારનાં નિમિત્તોની પાછળ દોડ્યા કરવા કરતાં વિશેષ લક્ષ્ય આપણા અંતર તરફ આપવું એ વિશેષ ઉચિત છે એમ આ પદ્યમાં કહેવાનું છે.

૧૬. પ્રાણીના પ્રાણને હાણતા નથી - સરખાવો ઈશુખ્રિસ્ત, પર્વત પરનો શા ૧૦ “કદી કોઈનો ધાત કરવો નહીં એ આદેશ તમે જાણો છો. હત્યારો પ્રતિએ જશે એમ તમે માનો છો પણ હું કહું છું કે કેવળ હત્યા એટલી હિંસા નથી. જો તમે તમારા ભાઈ સામે પણ ગુસ્સો કરો, તો હું કહું છું કે તમે નરકના અધિકારી થયાના, જો તમે તમારા ભાઈને ગાળ દેશો તો પણ તમે અધોગતિને જ પામશો” ઇત્યાદિ.

સરખાવો હજરત મહમદ અને ઇસ્લામ “ઈમાન માણસને દરેક પ્રકારનો પેશ કરતાં અટકાવવા માટે છે. કોઈ મોમિન (ઈમાનદાન) કોઈ પર જુલમ ન કરી શકે”-(પૃ. ૧૩૩)

મિત્ર - સરખાવો ઈ. ખ્રિ. પ. ઉ. ૧૩ “મિત્ર પર પ્રેમ કરવો અને દ્રેષ કરવો એ લૌકિક નીતિ છે, પણ મારી સલાહ છે કે તમે તમારા મિત્ર પર પ્રેમ કરજો અને કદી કોઈનો દ્રેષ તો કરશો જ નહીં. જે તમને તેનું હિત ઇચ્છજો; જે તમને હેરાન કરે તેના ઉપર ઉપકાર કરજો.”

॥ ૪ ॥

સચ્ચ-સુત્તં

(૨૧) નિચ્ચકાલઽપ્પમત્તેણં, મુસાવાયવિવજ્જણં ।
 ખાસિયવ્વં હિયં સચ્ચં, નિચ્ચાઽઽત્તેણ દુક્કરં ॥૧॥
 (ઉત્તરાં અં ૧૧ ગાં ૨૬)

॥ ૪ ॥

સત્ય-સૂત્ર

૨૧. નિરંતર અપ્રમાદી બનીને અને સદા સાવધાન રહીને અસત્યનો ત્યાગ કરવો તથા હિતકર સત્ય^૧ બોલવું અઘરું જણાય છે.

(૨૨) અપ્પણઢ્ઢા પરઢ્ઢા વા, કોહા વા જઢ્ઢ વા ભયા ।
 હિંસગં ન મુસં વૂયા, નો વિ અન્નં વયાવ ॥૨॥

૨૨. પોતાને માટે કે પારકાને માટે, ક્રોધના આવેશમાં આવીને અથવા બી. જઈને કોઈની હિંસા થાય એવું અસત્ય વચન બોલવું નહિ અને બીજા પાસે બોલાવવું ય નહિ.

(૨૩) મુસાવાઓ ય લોગમ્મિ, સવ્વસાહૂહિં ગરિહિઓ ।
 અવિસ્સાઓ ય ભૂયાણં, તમ્હા મોસં વિવજ્જણ ॥૩॥
 (દશંઅં ૬ ગાં ૧૧,૧૨)

૨૩. બધા સજ્જન લોકોએ અસત્ય વચનને વખોડેલું જ છે. અસત્ય વચન પ્રાણીઓમાં અવિદ્યાસને પેદા કરનાર છે, તેથી તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

(૨૪) ન લવેજ્જ પુટ્ટો સાવજ્જં, ન નિરટ્ટં ન મમ્મયં ।

અપ્પણઢ્ઢા પરઢ્ઢા વા, ઉભયસ્સન્તરેણ વા ॥૪॥

(ઉત્તરા૦ અ૦ ૧ ગા૦ ૨૫)

૨૪. પોતાને માટે અથવા પારકાને માટે, અથવા બેમાંથી ગમે તેને માટે કશું પૂછવામાં આવે તો પાપવાળું વચન બોલવું નહિ; એ જ પ્રકારે નિરર્થક વચન અગર તો મર્મલેદી વચન પણ બોલવું નહિ.

(૨૫) તહેવ સાવજ્જડ્ડણુમોયણી ગિરા,

ઓહારિણી જા ય પરોવઘાયણી ।

સે કોહ લોહ ભય હાસ માણવો,

ન હાસમાણો વિ ગિરં વણ્જ્જા ॥૫॥

(દશ૦ અ૦ ૭ ગા૦ ૫૪)

૨૫. તે જ રીતે, મનુષ્યે, ક્રોધના આવેશમાં આવીને કે લોભમાં ખેંચાઈને, બીકને લીધે કે મશ્કરીમાં, અગર તો અમથું હસતાં હસતાં અથવા હસાવતાં હસાવતાં પણ પાપને વખાણનારી, 'આમ જ કરી નાખીશ' એવા નિશ્ચયવાળી અને બીજાનો ઘાત કરનારી ભાષાને બોલવી નહિ.

(૨૬) દિટ્ટં મિયં અસંદિટ્ટં, પઢિપુણ્ણં વિયંજિયં ।

અયંપિરમણુવ્વિગ્ગં, ભાસં નિસિર અત્તવં ॥૬॥

(દશ૦ અ૦ ૮ ગા૦ ૪૯)

૨૬. આત્માર્થી મનુષ્યે, પોતે જોયેલી વાત પણ પરિમિત શબ્દોમાં, સંદેહ ટળે એ રીતે, તમામ રીતે પૂરેપૂરી, સર્વ પ્રકારે સ્પષ્ટતાવાળી, અડબડાટ વિનાની અને ઉદ્વિગ ન કરે એવી ભાષામાં કહેવી.

(૨૭) ભાસાઙ્ગ દોસે ય ગુણે ય જાણિયા,
 તીસે ય દુઙ્ગે પરિવજ્જણ સયા ।
 છસુ સંજણ સામણિણ સયા જણ,
 વણ્ણજ્જ બુદ્ધે હિયમાણુલોમિયં ॥૭૧॥

(દશાં અં ૭ ગાં ૫૬)

૨૭. ભાષાના દોષોને અને ગુણોને જાણીને તેના (ભાષાના) દોષોને સદા તજી દેવા. છ* કાચના જીવો સાથે સંયમથી રહેનાર, સદા સાવધાન અને આત્મશુદ્ધિ માટે શ્રમ કરનાર સમજદાર મનુષ્ય સર્વ જીવોને અનુકૂળ એવી હિતકારી ભાષા બોલે.

(૨૮) સયં સમેચ્ચા અદુવા વિ સોચ્ચા,
 ભાસેજ્જ ધમ્મં હિયયં પયાણં ॥
 જે ગરહિયા સણિયાણપ્પઓગા,
 ન તાણિ સેવન્તિ સુધીરધમ્મા ॥૮૧॥

(સૂત્રાં શ્રું ૧ અં ૧૩ ગાં ૧૧)

૨૮. પોતાની મેળે સમજીને અથવા સંતજનો પાસેથી સાંભળીને પ્રજ્ઞનું હિત કરે એવી ધર્મમય ભાષા બોલવી; ધર્મનું આચરણ કરીને કે આકરું તપ કરીને આ જન્મમાં કે આવતા જન્મમાં ધનની, પુત્રની કે ભોગોની આશા કરવી એનું નામ નિદાનપ્રયોગ કહેવાય. આવા નિદાનપ્રયોગોને સંત પુરુષોએ વખોડી કાઢેલા છે. માટે સારી રીતે ધીરતાપૂર્વક ધર્મનું આચરણ કરનારા મનુષ્યો એવા નિદાનપ્રયોગોને સેવતા નથી.

(૨૯) સવક્કસુદ્ધિં સમુપેહિયા મુણી,
 ગિરં ચ દુઙ્ગે પરિવજ્જણ સયા ।

મિયં અદુઢ્ઢં અણુવીઢ્ઢ ભાસણ,
સયાણ મજ્ઢ્ઢે લહઈ પસસણં ॥૧૧॥

(દશાં અં ૭ ગાં ૫૫)

૨૯. મુનિજન^૨ પોતાની વચનશુદ્ધિનો વિચાર કરે, દુષ્ટ ભાષાનો હંમેશાં ત્યાગ કરે અને માપસર, દોષ વિનાનાં વચન વિચારીને બોલે. આવું બોલનારો, સંત પુરુષોની વચ્ચે પ્રશંસાને પામે છે.

(૩૦) તહેવ કાણં કાણે ત્તિ, પંડગં પંડગે ત્તિ વા ।

વાહિયં વા વિ રોગિ ત્તિ, તેણં ચોરે ત્તિ નો વણ ॥૧૦॥

(દશાં અં ૭ ગાં ૧૨)

૩૦. તે જ પ્રકારે 'કાણા'ને 'કાણો' ન કહેવો, 'હિજડા'ને 'હિજડો' ન કહેવો, 'રોગી'ને 'રોગી' ન કહેવો, અને 'ચોર'ને 'ચોર' ન કહેવો.

(૩૧) વિતહં વિ તહામુત્તિં, જં ગિરં ભાસણ નરો ।

તમ્હા સો પુઢ્ઢો પાવેણં, કિં પુણ જો મુસં વણ ? ॥૧૧॥

(દશાં અં ૭ ગાં ૫)

૩૧. ખોટી વાતને પણ સાચી જેવો ઢોળ ચડાવીને બોલનારો મનુષ્ય પાપથી ખરડાય છે, તો પછી જે નરાતાલ ખોટું જ બોલે છે તેના માટે શું કહેવું ?

(૩૨) તહેવ ફરુસા ભાસા, ગુરુભૂઓવધાઢ્ઢી ।

સચ્ચા વિ સા ન વત્તવ્વા, જઓ પાવસ્સ આગમો ॥૧૨॥

(દશાં અં ૭ ગાં ૧૧)

૩૨. તે જ પ્રકારે, પ્રાણીઓને ભારે આઘાત પહોંચાડે એવી કઠોર ભાષા કદાચ સાચી હોય તો પણ નહિ બોલવી. કારણ કે એવી કઠોર ભાષા બોલવાને લીધે ઘણી વાર પાપ થવાનો-લાગવાનો-સંભવ છે.

૧. સરખાવો ૠ મ. ઈ. “અને હંમેશાં સત્ય બોલ, પછી ભલે તે તારી વિરુદ્ધ જતું હોય.” (પૃ. ૧૩૬)

* ચેતનવાળાં પૃથ્વી, પાણી, પવન, અગ્નિ અને વનસ્પતિ એ પાંચ સ્થાવર કાય અને એક ત્રસ એમ છ કાય જાણવાં.

૨. મુનિજન - ‘મુનિ’ શબ્દ અમુક પારિભાષિક અર્થને બતાવે છે એટલે સંસારનો જેણે ત્યાગ કરેલ છે એવો મનુષ્ય મુનિ, શ્રમણ, ભિક્ષુ વા સંન્યાસી કહેવાય છે તે અર્થમાં ‘મુનિજન’ શબ્દ છે. તેમ છતાં તેનો અર્થ ‘સાધક જન’ એવો વ્યાપક પણ કરી શકાય. સાધક એટલે જે જે મનુષ્ય પોતાના ચિત્તની શુદ્ધિ દ્વારા શમ દમ આદિ ગુણો કેળવી આત્માના વિકાસનો ઇચ્છુક હોય તેને તેને આ શબ્દના અર્થમાં સમાવી શકાય એટલે આ પુસ્તકમાં જે જે વિચારો અને આચારો જણાવ્યા છે તે, સાધક મનુષ્યમાત્રને પછી તે ગૃહસ્થ હોય વા મુનિજન હોય તે તમામને યથોચિત રીતે લાગુ થાય એ રીતે સમજવાના છે પરંતુ આ આચાર કે વિચાર તો માત્ર મુનિ માટે છે, આપણે માટે નથી એટલે વિદ્યાર્થીઓ માટે નથી વા ગૃહસ્થો માટે નથી એમ ન સમજવું.

॥ ૧ ॥

અતેણગ-સુત્તં

(૩૩-૩૪) ચિત્તમંતમચિત્તં વા, અપ્પં વા જડ્ઠ વા બહું ।
દંતસોહણમિત્તં પિ, ઉગ્ગહંસિ અજાડ્યા ॥૧॥

તં અપ્પણા ન ગિણહંતિ, નો વિ ગિણહાવણ પરં ।
અન્નં વા ગિણહમાણં પિ, નાણુજાણંતિ સંજયા ॥૨॥
(દશાં અં ૬, ગાં ૧૩, ૧૪)

॥ ૫ ॥

અસ્તેનક-સૂત્ર

૩૩-૩૪. વસ્તુ સજીવ હોય વા નિર્જીવ હોય-થોડી હોય વા વધારે હોય-બીજી વસ્તુઓની બાબતમાં તો શું? પરન્તુ, દાંત ખોતરવાની સળી જેવી તુચ્છ વસ્તુને પણ, તેના માલિકને પૂછ્યા વિના સંયમવાળા મનુષ્યો પોતે જાતે લેતા નથી, બીજા પાસે એવી અદત્ત વસ્તુને લેવરાવતા નથી અને જો કોઈ એવું લેતો હોય તો, તેને સંમતિ પણ આપતા નથી.

(૩૫) ઉડ્ઠં અહે ય તિરિયં દિસાસુ,
તસા ય જે થાવર જે ય પાણા ।
હત્થેહિં પાણિં ય સંજમિત્તા,
અદિન્નમન્નેસુ ય નો ગહેજ્જા ॥૩॥

(સૂત્રં શ્રું ૧, અં ૧૦, ગાં ૨)

૩૫. ઊંચી, નીચી અને તીરછી દિશાઓમાં ચારે બાજુ જે ત્રસ પ્રાણો છે અને જે સ્થાવર પ્રાણો છે, તે તમામ તરફ હાથ અને પગને

સંયમમાં રાખીને વર્તનારાએ, બીજાઓ પાસેથી તેમણે નહિ આપેલું એવું કાંઈ પણ લેવું નહિ.

(૩૬) તિબ્વં તસે પાણિણો થાવરે ય,
જે હિંસતિ આયસુહં પડુચ્ચ ।

જે લુસાઈ હોઈ અદત્તહારી,
જા સિવ્વઈ સેયવિયસ્સ કિંચિ ॥૪॥

(સૂત્રાં શ્રું ૧ અં ૫ ડાં ૧ ગાં ૪)

૩૬. જે મનુષ્ય^૨ પોતાની જાતના સુખને માટે ત્રસ પ્રાણોનો કે સ્થાવર પ્રાણોનો કૂર ભાવે ઘાત કરે છે, જે હિંસક અને ચોર બને છે, એવો એ, પોતે આદરપાત્ર માનેલાં વ્રતોનું લેશ પણ પાલન નથી કરી શકતો.

(૩૭) દન્તસોહણમાઙ્ગસ્સ, અદત્તસ્સ વિવજ્જણં ।
અણવજ્જેસણિજ્જસ્સ, ગિણહણા અવિ દુક્કરં ॥૫॥

(ઉત્તરાં અં ૧૧ ગાં ૨૭)

૩૭. દાંત ખોતરવાની સળી જેવી તુચ્છ વસ્તુને પણ માલિકને વગર પૂછ્યે વા માલિકે વિના આખ્યે આણી હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ; તો પછી મોટી મોટી વસ્તુઓની તો શી વાત ? સંયમીએ^૩ પોતાને ખપે એવી નિર્દોષ^૪ નિર્દોષ વસ્તુઓને શોધી શોધીને લેવી એ ભારે દુષ્કર છે.

૧. સરખાવો હુ મ. ઈ. - "જેમ આ નગરમાં આ મહિનામાં આ દિવસ પવિત્ર મનાય છે, બરાબર તે જ રીતે તમારામાંથી દરેકનાં તન, ધન અને માલમિલકત એકબીજાને માટે પવિત્ર વસ્તુ છે. કોઈ બીજાનાં જાન કે માલ-

મિલકતને હાથ ન લગાડી શકે. (પૃ. ૧૦૫)

૨. જે મનુષ્ય - સરખાવો ધમ્મપદ એકવીસમો પ્રકીર્ણક વર્ગ ²લોક. ૨ :
પરદુક્ખૂપધાનેન અત્તનો સુખમિચ્છતિ ।
વેરસંસગ્ગસંસદ્ઠો વેરા સો ન પમુચ્ચતિ ॥

બીજાને દુઃખ દઈને જે પોતાનું સુખ ઇચ્છે છે તે વૈરભાવવાળો થાય છે અને વૈરભાવથી છૂટી શકતો નથી.

૩. સંયમીએ - જુઓ સત્યસૂત્ર ટિપ્પણ બીજું મુનિજ્ઞન.

૪. નિર્દોષ નિર્દોષ વસ્તુઓ - વસ્તુઓ ઉત્તમ પ્રકારની હોય, સુંદર હોય, આકર્ષક હોય, મોહક હોય, મનને કે ઈદ્રિયોને ગમી જાય તેવી હોય વા પરિશ્રમ વગર વા ઓછે શ્રમે નીપજતી હોય વા શરીરને અનુકૂળ હોય તેવા અર્થમાં અહીં 'નિર્દોષ' શબ્દ વપરાયો નથી, તેવા અર્થમાં આ શબ્દને સમજવાનો નથી. સર્વોદયની અહિંસક દૃષ્ટિએ વિચારતાં માનવમાત્ર જે જે વસ્તુનો ઉપયોગ કરે છે તે તમામ વસ્તુઓની નિર્દોષતાને સમજવાની રીત આ છે : ખપમાં આવતી વસ્તુને બનાવતાં વા મેળવતાં બનાવનારને વા મેળવનારને તેની-વસ્તુની-પાછળ અસત્ય, અનીતિ, હિંસા, છળકપટ, બીજાની આજીવિકાનો નાશ અને બેકારીના પ્રમાણમાં વધારો વગેરે કેવી કેવી જાતની દૂષિત કરણી કરવી પડી છે ? એ બાબત પ્રત્યેક વસ્તુ વિશે વિચાર કરવાનો છે. જે વસ્તુની પાછળ એવી દૂષિત કરણી ઓછી માલૂમ પડે તેટલે અંશે તે વસ્તુ નિર્દોષ અને જે વસ્તુની પાછળ એવી દૂષિત કરણી વધારે માલૂમ પડે તેટલે અંશે તે વસ્તુ સદોષ. પ્રત્યેક વસ્તુને મેળવતી વા ખરીદતી વખતે નિર્દોષતા-સદોષતાનો આ વિચાર સામે રાખવાનો છે એવો આશય શોધી શોધીને લેવી એ વાક્યનો છે.

॥ ૬ ॥

બંભચરિય-સુત્ત

(૩૮) વિરઈ અબંભચેરસ્સ, કામભોગરસન્નુણા ।

ઉગં મહોવ્વયં બંભં, ધારેયવ્વં સુદુક્કર ॥૧॥

(ઉત્તરાં અં ૧૧ ગા. ૨૮)

॥ ૬ ॥

અપ્રત્યયર્થ-સૂત્ર

૩૮. જે માણસ કામભોગોના રસને જાણે છે - અનુભવી છે, તે અપ્રત્યયર્થનો ત્યાગ કરે અને ઉગ્ર અપ્રત્યયર્થ મહાવ્રતને સ્વીકારે તે ભારે દુઃખકર છે.

(૩૯) અબંભચરિયં ઘોરં, પમાયં દુરહિદ્વિયં ।

નાડડયરન્તિ મુણી લોએ, ભેયાયયણવજ્જિણો ॥૨॥

૩૯. સંયમઘાતક દોષોનો ત્યાગ કરનારા મુનિજનો દુનિયામાં રહેતાં છતાં, મહાભયંકર, પ્રમાદરૂપ અને દુઃખનું કારણ એવા અપ્રત્યયર્થને આચરતા નથી.

(૪૦) મૂલમેયમહમ્મસ્સ મહાદોસસમુસ્સયં ।

તમ્હા મેહુણસંસગ્ગં, નિગ્ગંથા વજ્જયન્તિ ણં ॥૩॥

(દશાં અં ૬ ગાં ૧૫, ૧૬)

૪૦. નિર્ગ્રંથ જનો અપ્રત્યયર્થનો - મૈથુનસંસર્ગનો ત્યાગ કરે છે, કારણ કે, અપ્રત્યયર્થ અધર્મનું મૂળ છે, તેમ જ મોટા મોટા દોષોનું સ્થાન છે.

(૪૧) વિભૂસા ઇત્થિસંસંગ્ગો, પળીયં રસખોયણં ।

નરસ્સડત્તગવેસિસ્સ, વિસં તાલુડં જહા ॥૪૧॥

(દશાં અં ૮ ગાં ૫૭)

૪૧. જે મનુષ્ય પોતાના ચિત્તને શુદ્ધ કરવા-પોતાના સ્વરૂપની શોધ કરવા-તત્પર બન્યો છે, તેને માટે, દેહનો શણગાર, ખાતાં જ પ્રાણ જાય એવા તાલપુટ જેર જેવો ભયંકર છે; વળી તેને માટે સ્ત્રીઓનો સંસર્ગ પણ એવા જ જેર જેવો ભયંકર છે; તેમ જ તેને માટે ઉત્તેજક સ્વાદવાળું તથા દૂધ, મલાઈ, ઘી, માખણ અને વિવિધ મીઠાઈ વગેરેથી યુક્ત વિધવિધ ભોજન પણ એવા જ જેર જેવું ભયંકર છે.

(૪૨) ન રૂપલાવણ્ણવિલાસહાસં,

ન જંપિયં ડંગિય-વેહિયં વા ।

ઇત્થીણ ચિત્તંસિ નિવેસડ્ઢતા,

દદ્ઢું વવસ્સે સમણે તવસ્સી ॥૪૨॥

૪૨. આત્મશોધન માટે શ્રમ કરનાર તપસ્વી શ્રમણે^૨ પોતાના ચિત્તમાં સ્ત્રીઓને^૩ લક્ષ્યમાં રાખીને, તેમનાં રૂપ, લાવણ્ય, વિલાસ, હાસ્ય, જલ્પન, ચેનચાળા કે કટાક્ષોને જોવાનો પ્રયાસ કદી ન કરવો.

(૪૩) અદંસણં ચેવ અપત્થણં ચ,

અચિંતણં ચેવ અકિત્તણં ચ ।

ઇત્થીજણસ્સાડ્ઢરિયજ્ઞાણજુગં,

હિયં સયા વંખવે રયાણં ॥૪૩॥

(ઉત્તરાં અં ૩૨, ગાં ૧૪, ૧૫)

૪૩. સ્ત્રીઓ તરફ રાગ વૃત્તિથી નજર ન કરવી, એ જ ભાવે સ્ત્રીઓનો

અભિલાષ ન કરવો, તેમ વિચાર ન કરવો અને તેમનું કીર્તન ન કરવું - એ બધું બ્રહ્મચર્ય પાલન માટે તત્પર થયેલા મનુષ્યોને સારુ સદા હિતરૂપ છે અને આર્યધ્યાન સાધવાની યોગ્ય ભૂમિકારૂપ છે.

(૪૪) મળપલ્હાયજળણિં, કામરાગવિવજ્જણિં ।

બંભચેરરઓ ભિક્ષૂ, થીકહં તુ વિવજ્જણ ॥૭॥

૪૪. બ્રહ્મચર્યપરાયણ ભિક્ષુએ સ્ત્રીઓને લગતી એવી વાતચીતનો તો ત્યાગ જ કરી દેવો જોઈએ કે જે ચિત્તમાં ગલગલિયાં કરાવનારી તથા વિષયોના આનંદને જગાડનારી હોય અને કામરાગને વધારનારી હોય.

(૪૫) સમં ચ સંથવં થીહિં, સંકહં ચ અભિક્ષણં ।

બંભચેરરઓ ભિક્ષૂ, નિચ્ચસો પરિવજ્જણ ॥૮॥

૪૫. બ્રહ્મચર્યપરાયણ ભિક્ષુ સ્ત્રીઓની સાથેના પરિચયને અને તેમની સાથેના વારંવાર વાતચીત કરવાના પ્રસંગને રોજ ને રોજ ટાળ્યા જ કરે.

(૪૬) અંગપચ્ચંગસંઠાણં, ચારુલ્લવિય-પેહિયં ।

બંભચેરરઓ થીણં, ચક્ષુગિજ્જં વિવજ્જણ ॥૯॥

૪૬. બ્રહ્મચર્યપરાયણ ભિક્ષુ સ્ત્રીઓનાં અંગ પ્રત્યંગોના આકારોને, સ્ત્રીઓનાં લટકાળાં વચનોયુક્ત હાવભાવોને અને કટાક્ષોને ચક્ષુગ્રાહ્ય ન જ કરે - તે તરફ નજર જ ન કરે.

(૪૭) કૂડયં રુડયં ગીયં, હસિયં થણિય-કન્દિયં ।

બંભચેરરઓ થીણં, સોયગેજ્જં વિવજ્જણ ॥૧૦॥

૪૭. સ્ત્રીઓનાં ઊંલકારા, રુદ્ધન, ગીત, હાસ્ય, ચીસો અને કુરુણા આવી જાય એવા વિલાપોને બ્રહ્મચર્યપરાયણ ભિક્ષુ કાન ઉપર ન જ ધરે.

(૪૮) હાસં કિદ્દં રદ્દં દપ્પં, સહસાઽવત્તાસિયાણિ ય ।

બંભચેરરઓ થીણં, નાણુચિન્તે કયાઙ્ઠ વિ ॥૧૧॥

૪૮. પૂર્વાવસ્થામાં અનુભવેલાં સ્ત્રીઓનાં હાસ્ય, કીડા, રતિ, દર્પ, આકસ્મિક અવત્રાસ અર્થાત્ ગમ્મત માટે કરવામાં આવેલી ઓચિંતી પજવણી - એ બધાંનો બ્રહ્મચર્યપરાયણ ભિક્ષુ કદી પણ પોતાના મનમાં ખ્યાલ સરખો પણ આવવા ન દે.

(૪૯) પળીયં ભત્તપાણં તુ ચ્ચિપ્પં મયવિવદ્ઢણં ।

બંભચેરરઓ ભિક્ષૂ નિચ્ચસો પરિવજ્જણ ॥૧૨॥

૪૯. જેમાં દૂધ, ઘી, મલાઈ વગેરે ચીકાશવાળા રસદાર પદાર્થો ભારેભાર આવતા હોય એવાં પ્રણીત ભોજન અને પીણાં તો તરત જ ઉત્તેજન કરનારાં નીવડે છે, માટે બ્રહ્મચર્યપરાયણ ભિક્ષુએ એવા પ્રકારનાં ભોજન તેમ જ પીણાંનો નિરંતર ત્યાગ જ કરવો ઘટે.

(૫૦) ધમ્મલદ્ધં મિયં કાલે, જત્તત્થં પળિહાણવં ।

નાઙ્ઠમત્તં તુ ભુંજેજ્જા, બંભચેરરઓ સયા ॥૧૩॥

(ઉત્તરા૦ અ૦ ૧૬, ગા૦ ૨-૮)

૫૦. ધર્મપૂર્વક પ્રાપ્ત કરેલું, પરિમિત, વખતસર અને સંયમનો નિર્વાહ કરવા પૂરતું તથા સાધક માટે ખાનપાનની જે મર્યાદા સંતોએ વ્યક્તાવેલ છે તે કરતાં ન્યૂન કે અધિક નહિ એવું ભોજન અને પાન,

ધ્યાન સમાધિ સાધક બ્રહ્મચર્ય પરાયણ ભિક્ષુએ હમેશાં લેવું ઘટે.

(૫૧) જહા દવગ્ગી પઝરિધ્ણે વ્ણે,

સમારુઓ નોવસમં ઉવેઙ્ઠ ।

एविन्दियग्गी वि प्गामभोङ्णो,

न बंभयारिस्स हियाय कस्सई ॥૧૪॥

(उत्तरा० अ० ૩૨, गा० ૧૧)

૫૧. જેમાં સૂકાં ઈંધણાં એકઠાં કરવામાં આવેલાં છે એવા વનમાં દાવાનળ લાગે અને સાથે સાથે તે જ વખતે જોરદાર પવન ફૂંકાવો શરૂ થયો હોય તો પછી, એ દાવાનળ જેમ જલદી ન બુઝાય, એ જ પ્રકારે જે બ્રહ્મચારી ભિક્ષુ ઠાંસી ઠાંસીને ભોજન અને પીણાંનો ઉપયોગ કરે છે, તેનો ઈંદ્રિય દાવાનળ જલદી બુઝાતો નથી પણ ઊલટો વધારે વધે છે, અને તે, તેના હિત માટે નથી. કારણ કે, છેવટે તો એ દાવાનળ તેનાં સંયમ, સાધના વગેરેને બાળીને ખાખ કરી નાખે છે.

(૫૨) विभूस परिवज्जेज्जा, सरीरपरिमंडणं ।

बंभचेररओ भिक्खू, सिंगारत्थं न चारए ॥૧૫॥

૫૨. માત્ર શરીરની શોભારૂપ શણગારને ભિક્ષુએ તજવો જ ઘટે. બ્રહ્મચર્યપરાયણ ભિક્ષુ એવી કોઈ શોભાને કે આડંબરને કેવળ શણગાર માટે ન ધારે.

(૫૩) सद्दे रूवे य गन्धे य, रसे फासे तहेव य ।

पंचविहे कामगुणे, निच्चसो परिवज्जए ॥૧૬॥

૫૩. શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ - એ પાંચે પ્રકારના કામગુણોને

ભિક્ષુ, કેવળ કોઈ વાસનાના વિલાસની દૃષ્ટિએ તો સદા તજી જ દે.

(૫૪) दुज्जए कामभोगे य, निच्चसो परिवज्जए ।

संकाथाणाणि सब्वाणि, वज्जेज्जा पणिहाणवं ॥१७॥

(उत्तरा० अ० १६, गा० ९, १०, १४)

૫૪. વાસનાઓ અને ભોગો ઝટપટ જીતી શકાય એવાં નથી; માટે તેમનો સદા ત્યાગ કરે. ધ્યાન સમાધિને સાધનારા ભિક્ષુએ પોતાની સાધનામાં વિઘ્ન કરનારાં જે જે ભયસ્થાનો હોય તે તમામનો ત્યાગ કરવો.

(૫૫) कामाणुगिद्धिप्पभवं खु दुक्खं,

सव्वस्स लोगस्स सदेवगस्स ।

जं काइय माणसियं च किंचि,

तस्सउन्तगं गच्छइ वीयरगो ॥१८॥

(उत्तरा० अ० ३२, गा० १९)

૫૫. સ્વર્ગમાં ય જે કાંઈ શારીરિક અને માનસિક દુઃખ છે તથા આ નજરે દેખાતા આખા ય સંસારમાં જે કાંઈ શારીરિક અને માનસિક દુઃખ છે, તે બધું ય કામભોગોની લાલચમાંથી જ પેદા થયેલ છે; માટે રાગ દ્વેષથી પર થયેલો એવો વીતરાગ જ તે દુઃખોનો અંત પામી શકે છે.

(૫૬) देवदाणवगन्धव्वा, जक्खरक्खसकिन्नरा ।

बंधयारिं नमंसन्ति, दुक्करं जे करेन्ति तं ॥१९॥

૫૬. દુષ્કર બ્રહ્મચર્યની સાધના માટે જેઓ સતત સાવધાન છે એવા બ્રહ્મચારીઓને દેવો, દાનવો, ગાંધર્વો, યક્ષો, રાક્ષસો અને કિન્નરો એ બધા ય નમસ્કાર કરે છે.

(૫૭) एस धम्मे ध्रुवे निच्चे, सासए जिणदेसिए ।

सिद्धा सिज्झन्ति चाणेण, सिज्झिस्सन्ति तहाडवरे ॥२०॥

(उत्तरा० अ० १६, गा० १६, १७)

૫૭. બ્રહ્મચર્યની સાધનાનો-બ્રહ્મચર્યના સંરક્ષણનો આ ધર્મ શ્રી જિન ભગવાને બતાવેલ છે, અને એ ધર્મ ધ્રુવ છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે. એ ધર્મની સાધનાને લીધે મનુષ્યો સિદ્ધિપદને પામી ચૂક્યા છે, પામતા રહે છે અને ભવિષ્યમાં પામશે પણ ખરા.

૧. સરખાવો ઈ. ખ્રિ. ૫૦ ઉ. ૧૧ “વ્યભિચાર શાસ્ત્રાજ્ઞાથી વિરુદ્ધ છે એ તો તમે સાંભળ્યું છે. પણ હું કહું છું કે જે કોઈ કુદૃષ્ટિથી પરસ્ત્રી સામે જુએ છે તેણે પણ પોતાના મન વડે વ્યભિચાર કર્યો જ છે” ઇત્યાદિ.

૨. શ્રમાગ - જુઓ સત્યસૂત્ર-ટિપ્પણ બીજું મુનિજન.

૩. સ્ત્રીઓને - આ બ્રહ્મચર્યસૂત્રમાં જે જે સ્થળે ‘સ્ત્રીઓ’ શબ્દ વપરાયેલ છે અર્થાત્ સ્ત્રીઓને ઉદ્દેશીને જે જે વિધિનિષેધ કરવામાં આવેલ છે તે બધા વિધિનિષેધ પુરુષોને ઉદ્દેશીને પણ સમજી લેવાના છે: અબ્રહ્મચારી પુરુષોને પણ સંસર્ગ ઝેર જેવો ભયંકર છે. વળી, સ્ત્રીઓ તરફની ભાવનામાં જેમ સુધારો સૂચવેલ છે તેમ પુરુષો તરફની ભાવનામાં પણ સુધારાનું સૂચન સમજવાનું છે. સ્ત્રીઓ તરફની પુરુષની દુર્ભાવના વા પુરુષો તરફની સ્ત્રીઓની દુર્ભાવના એ બન્ને, બન્નેના બ્રહ્મચર્યની ઘાતક છે; એ સર્વત્ર ખ્યાલમાં રાખવાનું છે. અબ્રહ્મચર્ય માટે કેવળ સ્ત્રીઓ જ દોષપાત્ર છે એમ નથી તેમ કેવળ પુરુષો જ દોષપાત્ર છે એમ પણ નથી. દુર્ભાવના માત્ર દોષપાત્ર છે; પછી તે ગમે તેની હોય એટલે આ અબ્રહ્મચર્ય દોષ માટે કેવળ સ્ત્રીઓને જ વગોવવી બરાબર નથી.

॥ ૭ ॥

અપરિગ્રહ-સુત્તં

(૫૮) ન સો પરિગ્રહો વુત્તો, નાયપુત્તેણ તાઙ્ગા ।

મુચ્છા પરિગ્રહો વુત્તો, ઇઙ્ગ વુત્તં મહેસિણા ॥૧૧॥

(દશાં અં ૬૩ાં ૨૦)

॥ ૭ ॥

અપરિગ્રહ-સૂત્ર

૫૮. ત્રિશ્ચુ પોતાના સંયમની સાધના માટે વા તેના નિર્વાહ માટે જે કંઈ ઉપકરણો - સાધનસામગ્રી પોતાની પાસે રાખે છે, તેને દયાળુ એવા જ્ઞાતપુત્ર મહાવીર ભગવાને પરિગ્રહરૂપે કહેલી નથી - ગણેલી નથી. પણ એ સામગ્રીમાં રાખવામાં આવતી આસક્તિ-મમતા કે મૂર્છા જ પરિગ્રહરૂપ છે, એવું તે મહર્ષિએ કહેલું છે - જણાવેલું છે.

(૫૯) ઘણ-ધન-પેસવગોસુ, પરિગ્રહવિવજ્જણં ।

સવ્વારંભપરિચ્ચાઓ, નિમ્મમત્તં સુદુક્કરં ॥૨॥

(ઉત્તરાં અં ૧૯, ગાં ૨૯)

૫૯. ધનના, ધાન્યના અને નોકર^૨ચાકરના પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો, તમામ પ્રકારના આરંભ-સમારંભોનો પરિત્યાગ કરવો અને મમતા વગરની વૃત્તિ કેળવવી એ ઘણું દુષ્કર છે.

(૬૦) વિડમુબ્હેઙ્ગમં લોણં, તેલ્લં સપ્પિં ચ ફાણિયં ।

ન તે સન્નિહિમિચ્છન્તિ, નાયપુત્તવઓરયા ॥૩॥

૬૦. જે સાધકો જ્ઞાતપુત્ર ભગવાન મહાવીરનાં વચનોમાં ભારે

રુચિ ધરાવનારા છે, તેઓ સેંધવ કે દરિયાઈ મીઠાનો પોતા પાસે સંચય કરવા ઇચ્છતા નથી. એ જ રીતે તેલનો, ઘીનો કે ગોળનો પણ તેઓ સંધરો કરવા ઇચ્છતા નથી.

(૬૧) જં પિ વત્થં ચ પાયં વા, કંવલં પાયપુંછણં ।

તં પિ સંજમલજ્જઢ્ઢા, ધારેન્તિ પરિહરન્તિ ય ॥૪॥

(દશાં અં ૬ ગાં ૧૭, ૧૯)

૬૧. 'ચિત્તશુદ્ધિ' જેનું ધ્યેય છે એવા સાધકો, જોકે પોતા પાસે વસ્ત્ર, પાત્ર, કંપળ કે રજોહરણ વગેરે ઉપકરણો રાખે છે, પરંતુ તે કેવળ સંચમના રક્ષણ માટે જ રાખે છે, અને તે ઉપકરણોને કેવળ સંચમના રક્ષણ^૩ માટે જ ફેંકી પણ દે છે. અર્થાત્ ઉપકરણોનું હોયું કે ન હોયું - એ માત્ર સંચમના રક્ષણ માટે જ છે - મહત્તા ઉપકરણોની નથી પણ સંચમની છે.

(૬૨) સવ્વત્થુવહિણા બુદ્ધા, સરક્કલ્લણ-પરિગ્ગહે ।

અવિ અપ્પણો વિ દેહમ્મિ, નાડ્ડયરન્તિ મમાઇયં ॥૫॥

૬૨. જ્ઞાની પુરુષો તમામ પ્રકારની ઉપાધિના એટલે વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે સાધન સામગ્રીના સ્વીકારમાં કે તેને સાચવવામાં આસક્તિ-મમતા-રાખતા નથી. જેઓને પોતાના દેહમાં પણ મમતા નથી, તેઓ શું આવી નજીવી સાધનસામગ્રીમાં મમતા રાખે ખરા ?

(૬૩) લોહસ્સેસ અણુપ્પાસો, મન્ને અન્નયરામવિ ।

જે સિયા સન્નિહીકામે, ગિહી પવ્વઙ્ગે ન સે ॥૬॥

(દશાં અં ૬ ગાં ૨૧, ૨૮)

૬૩. પોતાના સંચમની મર્યાદાનો ભંગ કરીને ગમે તે કોઈ પણ

વસ્તુનો સંઘરો કરવાનું મન થવું, એ પોતાના ચિત્તમાં ઊંડે ઊંડે રહેલા લોભની જ ઝલક છે એમ હું માનું છું. માટે હું એમ કહું છું કે, જેઓ એવો સંઘરો કરવાની વૃત્તિવાળા છે તેઓ પ્રવ્રજ્યામાં પ્રવ્રજિત થયેલા નથી પણ સાંસારિક વૃત્તિઓમાં રચતા ગૃહસ્થો છે.

(૬૪) ચિત્તમંતમચિત્તં વા, પરિગિજ્ઞ કિસામચિ ।

અન્નં વા અણુજાણાઇ એવં દુક્ક્રા ણ મુચ્ચઇ ॥૭૧॥

(સૂત્ર૦ શ્રુ૦ ૧ અ૦ ૧ ડ૦ ૧ ગા૦ ૨)

૬૪. સજીવ કે નિર્જીવ એવી કોઈ પણ ચીજનો પોતે પરિગ્રહ કરીને એ વિશે જે કોઈ, બીજાને પણ તેમ કરવાની સમ્મતિ આપે તો તે, એ રીતે કદી પણ દુઃખથી છૂટો થઈ શકતો નથી. સજીવ એટલે મનુષ્ય, પશુ અને પક્ષીઓ વગેરે જીવતાં પ્રાણી. નિર્જીવ એટલે ધન, ધાન્ય, સોનું, રૂપું, વાસણ, વાહન, ખેતર, વાડી, જમીન, પથારી, કપડાં, રાચરચીલું, ઘર મહેલાત વગેરે. આમાંની કોઈ પણ ચીજનો થોડો પણ પરિગ્રહ કરીને અર્થાત્ એ એ કોઈ પણ ચીજ ઉપર પોતાનો માલિકીનો હકક સ્થાપવો અને કોઈ બીજાે પણ એ ચીજ ઉપર પોતાનો માલિકી હકક સ્થાપે એવી સમ્મતિ આપવી એ બન્ને પ્રકારે દુઃખથી છૂટા થવાતું નથી એમ ભગવાન મહાવીર કહે છે.

(૬૫) જહા દુમસ્સ પુપ્ફેસુ ભમરો આવિચ્ચઇ રસં ।

ન ય પુપ્ફં કિલામેઙ્ગ સો ય પીણેઙ્ગ અપ્પચં ॥૮૧॥

(દશ૦ અ૦ ૧ ગા૦ ૨)

૬૫. જેમ ભમરો વૃક્ષનાં વિવિધ ફૂલોમાંથી રસ ચૂસે છે અને પોતાની જાતને નભાવે છે છતાં ફૂલોનો વિનાશ કરતો નથી અર્થાત્ ફૂલોને ઓછામાં ઓછી પીડા થાય એમ વર્તે છે તેમ શ્રેયાર્થી મનુષ્યે

પણ પોતાની વ્યાવહારિક તમામ પ્રવૃત્તિઓ કરતાં પોતાના સહાયકોમાંથી - પોતાનાં ગ્રાહકોરૂપ વિવિધ આલંબનોમાંથી એવી રીતે લાભ ઉઠાવવો ઘટે અને પોતાની જાતને એવી રીતે નભાવવી ઘટે જેથી એ પોતાનાં સહાયકરૂપ આલંબનોનો વિનાશ ન થઈ જાય - તેમની આજીવિકા જ ન ઠીનવાઈ જાય - તેઓ સમૂળગા ચુસાઈ જઈ વિનાશ ન પામે; એ રીતે ધ્યાન રાખીને તેમને ઓછામાં ઓછી પીડા ક્લેશ વા તકલીફ થાય એમ વર્તવું ઘટે.

૧. પરિશ્રદ - જુઓ અહિંસાસૂત્ર-ટિપ્પણ ૫ પરિશ્રદધારી.

૨. સરખાવો હુ મ. ઠ. “તમારા ગુલામો વિશે ખબરદાર, તેમને તમે પોતે ખાતા હો તેવું જ ખવડાવજો અને તમે પોતે પહેરતા હો તેવાં જ કપડાં પહેરાવજો, તેમના ગજા ઉપરનું કામ કરવાની તેમને કદી આજ્ઞા ન કરશો અને એવું જ કામ હોય તો તમારો ધર્મ છે કે તે કામ કરવામાં તમે પોતે તેમને મદદ કરો.” ઠત્યાદિ (પૃ. ૧૦૬)

૩. રક્ષાગ માટે જ - આજે રખાય છે એટલાં ઉપકરણો રાખ્યા વિના મુનિજનો માટે સંયમની સાધનાશક્ય નથી એવી શ્વેતાંબર સંપ્રદાયની એકાંગી માન્યતાને અને એક પણ ઉપકરણ હોય તો સાધક જનો માટે સંયમની સાધના શક્ય નથી અર્થાત્ મુનિએ એક પણ ઉપકરણ ન રાખવું જોઈએ-તદ્દન યથાજ્ઞત-નગ્ન-જ રહેવું જોઈએ એવી દ્વિગંબર સંપ્રદાયની પણ એકાંગી માન્યતાને આ પદ્ય સ્પષ્ટ પડકારરૂપ છે તથા ઘણા પ્રાચીન સમયમાં અભિનિવેશપરાયણ આવા બે સંપ્રદાયો નહોતા એમ પણ આ પદ્ય સૂચિત કરે છે.

૪. ભમરો - સરખાવો ધમ્મપદ ચોથો પુષ્પવર્ગ સ્લો. ૬ :

યથા પિ ભમરો પુષ્પં વણ્ણગંધં અહેઠયં ।
પલેતિ રસમાદાય एवं ગામે મુનિ ચરે ॥

મહાભારતમાં જ્યાં દુર્યોધન અને વિદુર વચ્ચે વાતચીત ચાલે છે ત્યાં પણ આવી જ હકીકત છે.

यथा मधु समादत्ते रक्षन् पुष्पाणि षट्पदः ।

तद्वदर्थान् मनुष्येभ्यः आदद्यात् अविहिंसया ॥

આ બન્ને પદોનો ભાવાર્થ આ છે : જેમ ભમરો ફૂલોને બચાવતો બચાવતો-સાયવી સાયવીને-તેમાંથી રસ-મધ-લે છે તે પ્રમાણે મનુષ્યો પાસેથી ધન, અહિંસાપૂર્વક મેળવવું જોઈએ.

ત્રેયાર્થી મનુષ્ય બીજા કોઈ પાસેથી ધન વગેરેને મેળવવા જતાં વા તેના શ્રમનો લાભ લેવા જતાં કેવી રીતે વર્તે? એની સૂચના આ પદોમાં આપેલી છે. આખાય સંસારમાં સ્વાર્થ વિશેષ ભાગે પ્રધાન છે. સ્વાર્થને સાધવા જતાં મનુષ્ય પોતાના સહાયકોના જીવન તરફ એવો બેદરકાર બની જાય છે કે તે તરફ ભાગ્યે જ નજર સરખી પણ કરે છે. વળી, મનુષ્યમાત્રમાં સ્વાર્થ લોભ સત્તામદ વગેરે દૂષણો વ્યાપેલાં છે એને લીધે પણ તેને ઉપરની વાત સૂઝતી નથી; તેમ છતાં સ્વ અને પર બન્નેનો બચાવ થાય એવો માર્ગ ત્રેયાર્થીએ આમાંથી કાઢવો જ રહ્યો. જે માર્ગ નીકળી શકે એમ છે અને જે રીતે નીકળી શકે એમ છે તે વાત મહાવીરવાણીનું મૂળ પદ્ય અને ધમ્મપદ તથા મહાભારતનું આ પદ્ય સ્પષ્ટપણે સૂચવે છે.

॥ ૮ ॥

અરાઢ્મોયણ-સુતં

(૬૬) અત્થંગયંમિ આઢ્મચ્ચે, પુરત્થા ઘ અણુગ્ગાણ્ણ ।
આહારમાઢ્મયં સવ્વં, મણસા વિ ન પત્થાણ્ણ ॥૧॥

(દશઠ અઠ ૮ ગાઠ ૨૮)

॥ ૮ ॥

અરાત્રીભોજન-સૂત્ર

૬૬. સૂર્ય આથમી ગયા પછી અને સૂર્ય ઊગ્યો ન હોય તે પહેલાં આહાર પાણી વગેરેને લગતી બધી પ્રવૃત્તિને એટલે ખાવા-પીવાની તમામ પ્રવૃત્તિને મનથી પણ ન ઇચ્છવી જોઈએ.

(૬૭) સંતિમે સુહુમા પાણા, તસા અદુવ થાવરા ।
ઢ્ઢં રાઓ અપાસંતો કહમેસણિયં ચરે ? ॥૨॥

૬૭. આ ત્રસ પ્રાણો અથવા આ સ્થાવર પ્રાણો એવાં સૂક્ષ્મ છે કે જેમને રાત્રીએ જોઈ શકાતાં નથી. આવી સ્થિતિમાં રાત્રીએ નિર્દોષ ભિક્ષા માટે કેમ કરીને ફરી શકાય ? તો પછી રાત્રે ભોજન પણ કેમ કરીને લઈ શકાય ?

(૬૮) ઉદલ્લં વીયસંસત્તં, પાણા નિવ્વડિયા મહિં ।
દિયા તાઢ્ઢં વિવજ્જેજ્જા, રાઓ તત્થ કહં ચરે ? ॥૩॥

૬૮. જમીન ઉપર પાણીની ભીનાશ હોય, જ્યાં ત્યાં બીઆં વેરાયેલાં પડ્યાં હોય અને એ રીતે જમીન ઉપર જ્યાં ત્યાં કીડી, મંકોડી વગેરે

પ્રાણો ફરતાં હોય-એવી પરિસ્થિતિમાં દિવસે પણ હરી ફરી ન શકાય. તો રાત્રે તો એવે સ્થળે ભિક્ષા માટે કેમ કરીને ચાલી શકાય ?

(૬૯) एयं च दोसं दद्वृणं नायपुत्तेण भासियं ।

સવ્વાહારં ન ભુંજતિ, નિગંથા રાઙ્ગભોયણં ॥૪॥

(દશાં અં ૬ ગાં ૨૩, ૨૪, ૨૫)

૬૯. આ દોષોને જોઈને ભગવાન જ્ઞાતપુત્રે^૨ કહેલું છે કે, નિર્ગ્રંથ મુનિઓ રાત્રીએ તમામ પ્રકારના આહારનો ત્યાગ જ કરે - રાત્રિભોજન ન જ કરે.

(૭૦) चउव्विहे वि आहारे, राङ्गभोयणवज्जणा ।

સન્નિહી-સંચઓ ચેવ, વજ્જેયવ્વો સુદુક્કરં ॥૫॥

(ઉત્તરાં અં ૧૧૦ ગાં ૩૦)

૭૦. રાત્રે અશન, પાન, ખાદિમ અને સ્વાદિમ એ ચારે પ્રકારના આહારને છોડી દેવો. અર્થાત્ રાત્રીભોજનનો ત્યાગ કરવો તથા ખાવા પીવા વગેરેની કોઈ પણ વસ્તુઓને પોતાની પાસે રાખી ન મૂકવી અથવા તેવી વસ્તુઓનો પોતાની પાસે સંઘરો ન કરી રાખવો એ બધું ભારે દુષ્કર છે.

(૭૧) पाणिवह-मुसावाया-ऽदत्त-मेहुण-परिग्गहा विरओ ।

રાઈભોયણવિરઓ, જીવો ભવઙ્ગ અણાસવો ॥૬॥

(ઉત્તરાં અં ૩૦ ગાં ૨)

૭૧. હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહ; આ પાંચે^૩ પાપમય પ્રવૃત્તિઓથી અટકી ગયેલો અને રાત્રીભોજનની પ્રવૃત્તિઓથી પણ વિરામ પામેલો જીવ, આસ્રવ વગરનો હોય છે - નિર્દોષ હોય છે.

૧. આવી સ્થિતિમાં જુઓ સત્યસૂત્ર-ટિપ્પણ બીજું મુનિજન સંયમપ્રધાન વૃત્તિવાળો ગૃહસ્થ પણ આવી પરિસ્થિતિમાં ખાનપાન શી રીતે લઈ શકે? એવો અર્થ પણ અહીં સમજી લેવાનો છે.

૨. જ્ઞાતપુત્ર - ભગવાન મહાવીરના વંશનું નામ 'જ્ઞાત' હતું. તેથી તેઓ માટે જ્ઞાતપુત્ર, જ્ઞાતનંદન વગેરે નામો પણ વપરાય છે. બૌદ્ધપિટક ગ્રંથોમાં તો તેમની પ્રસિદ્ધિ દીઘતપસ્સી નિગંઠો નાતપુત્તો એ રીતે જ છે.

૩. આ પાંચે પાપમય - આ પાંચે કુપ્રવૃત્તિઓ એક બીજી સાથે એવી સંકળાયેલી છે કે એમાંની ગમે તે એક કરવા જતાં એ પાંચે સાથે જ આવી જવાની, એવો એ પાંચેનો પરસ્પર સંબંધ છે. એથી ઊલટી પાંચ સત્યપ્રવૃત્તિઓ એટલે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચે પણ પરસ્પર એવી જ સંકળાયેલી છે એટલે તેમાંથી ગમે તે એકની આરાધના કરનારે એ પાંચેને આરાધવી પડે તો જ એ આરાધના કલ્યાણકારી બને. એકની આરાધના કરે અને બીજીને પડતી મૂકે તો જીવનશુદ્ધિનો સંભવ નથી જ; એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

॥ ૧ ॥

વિનય-સુત્તં

(૭૨) મૂલાઓ ખંધપ્પભવો દુમસ્સ,
 ખંધાઝ પચ્છા સમુવેન્તિ સાહા ।
 સાહ-પ્પયાહા વિરુહન્તિ પત્તા,
 તઓ સિ પુપ્પં ચ ફલં રસો અ ॥૧॥

॥ ૯ ॥

વિનય-સૂત્ર

૭૨. વૃક્ષના મૂળમાંથી થડ ઊગે છે, થડમાંથી પછી જુદી જુદી શાખાઓ ઊગે છે, એ શાખાઓમાંથી બીજી નાની નાની ડાળો ફૂટે છે, એ ડાળો ઉપર પાંદડાં ઊગે છે, પછી તેને ફૂલ આવે છે, ફળ લાગે છે અને ત્યાર બાદ તે ફળોમાં રસ જામે છે.

(૭૩) एवं धम्मस्स विणओ, मूलं परमो से मोक्खो ।
 जेण कित्तिं सुयं सिग्धं, निस्सेसं चाभिगच्छइ ॥२॥

(દશ૦, અ૦ ૧, ૩૦ ૨ ગા૦ ૧-૨)

૭૩. એ જ પ્રકારે ધર્મરૂપ વૃક્ષનું મૂળ વિનય છે અને મોક્ષ તે મૂળમાંથી પ્રગટ થતો ઉત્તમોત્તમ રસ છે. વિનયથી જ મનુષ્ય કીર્તિ, વિદ્યા, સ્લાધા-પ્રશંસા અને કલ્યાણભંગળને શીઘ્ર મેળવે છે.

(૭૪) अह पंचहिं ठाणोहिं, जेहिं सिक्खा न लब्भई ।
 थम्भा कोहा पमाणं, रोगेणाऽऽलस्सएण य ॥३॥
 (उत्तरा० अ० ११, गा० ३)

૭૪. જે પાંચ કારણોને લીધે મનુષ્ય સાચી વિદ્યા મેળવી શકતો નથી તે આ છે :

અભિમાનને લીધે, ક્રોધને લીધે, બેદરકારી અથવા વિષયો તરફના પોતાના વલણને લીધે, કોઠ જેવા ભયંકર રોગો થવાને લીધે અને આજસને લીધે મનુષ્ય સાચી વિદ્યા મેળવી શકતો નથી.

(૭૫-૭૬) અહ અદ્વિહિં ઠાણેહિં, સિલ્લખાસીલિ ત્તિ વુલ્લઈ ।

અહસ્સિરે સયાદન્તે, ન ય મમ્મમુદાહરે ॥૪॥

નાસીલે ન વિસીલે વિ, ન સિયા અડ્લોલુણ ।

અકોહણે સચ્ચરણ, સિલ્લખાસીલિ ત્તિ વુલ્લઈ ॥૫॥

(ઉત્તરાં અં ૧૧, ગાં ૪,૫)

૭૫-૭૬. જે આઠ કારણોને લીધે મનુષ્ય 'શિક્ષાશીલ' કહેવાય છે તે આ છે :-

૧. તે વારંવાર હસનારો ન હોય, ૨. નિરંતર ઈદ્રિયોને કાબૂમાં રાખનારો હોય, ૩. બીજનાં મર્મો ભેદાય એવાં વચન બોલનારો ન હોય, ૪. શીલ વિનાનો ન હોય એટલે કે સુશીલ હોય, ૫. શીલ વારંવાર બદલાયા કરે એટલે કે આચાર ઠેકાણા વગરનો હોય એવો પણ ન હોય, ૬. ખાવા પીવામાં કે વિષયોમાં અતિલોલુપ ન હોય, ૭. અક્રોધી-શાંતવૃત્તિનો હોય, ૮. સત્યપરાયણ હોય - આવા ગુણોવાળો મનુષ્ય 'શિક્ષાશીલ' કહેવાય છે.

(૭૭) આણાનિદ્દંસકરે, ગુરુણમુવવાયકારણ ।

ઈંગિયાગારસંપન્ને સે વિણીણ ત્તિ વુલ્લઈ ॥૬॥

(ઉત્તરાં અં ૧, ગાં ૨)

૭૭. જે મનુષ્ય ગુરુજનની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતો હોય, ગુરુજનની દેખરેખમાં રહેતો હોય-ગુરુકુળવાસી હોય, ગુરુજનનાં ઈગિતોને એટલે સંકેતોને બરાબર સારી રીતે સમજતો હોય તથા કાર્યપ્રસંગે કરવામાં આવતા તેમના (ગુરુજનના) શારીરિક કે મૌખિક આકારોને બરાબર સારી રીતે સમજી લેતો હોય તે મનુષ્ય વિનીત-વિનય સંપન્ન કહેવાય છે.

(૭૮-૮૧) અહ પન્નરસહિં ઠાણોહિં, સુવિણીએ ત્તિ વુચ્ચઈ ।

નીયાવત્તી અચવલે, અમાઈ અકુઝહલે ॥૭॥

અપ્પં ચ અહિક્ખિવઈ, પવન્થં ચ ન કુવ્વઈ ।

મેત્તિજ્જમાણો ભયઈ, સુયં લદ્ધું ન મજ્જઈ ॥૮॥

ન ય પાવપરિક્કલેવી, ન ય મિત્તેસુ કુપ્પઈ ।

અપ્પિયસ્સાઙ્ગિ મિત્તસ્સ, રહે કલ્લાણ ભાસઈ ॥૯॥

કલહહમરવજ્જિએ, બુદ્ધે અભિજાઈએ ।

હિરિમં પડિસંલીણે, સુવિણીએ ત્તિ વુચ્ચઈ ॥૧૦॥

(ઉત્તરાં અં ૧૧, ગાં ૧૦-૧૩)

૭૮-૮૧. આ પંદર કારણોને લીધે મનુષ્ય સુવિનીત - વધારે સારી રીતે વિનયવાળો ગણાય છે.

પહેલું, નમ્ર હોય એટલે ઉદ્ધત ન હોય, બીજું, અચપળ હોય, ત્રીજું, શક્તા-લુચ્ચાર્થ-કપટ વિનાનો હોય એટલે કે સરળ હોય, ચોથું, કુતૂહલી ન હોય એટલે ગંભીર હોય, પાંચમું, કોઈનું અપમાન ભાગ્યે જ કરતો હોય, છઠ્ઠું, જેને ક્રોધ આવ્યા પછી વધારે વખત ન ટકતો હોય અર્થાત્ જે જલદી શાંત થઈ જતો હોય, સાતમું, પોતા તરફ મિત્રભાવે

વર્તનારા સાથે પૂરા સદ્ભાવથી વર્તતો હોય, આઠમું, વિદ્યા મેળવીને અભિમાન ન કરતો હોય, નવમું, કોઈના દોષોને બોલ બોલ ન કરતો હોય વા દોષગ્રાહી ન હોય, દસમું, મિત્રો તરફ ક્રોધ ન કરતો હોય, અગિયારમું, પોતાને ન ગમતા અપ્રિય મિત્રનું પણ તેની પછવાડે સારું જ બોલતો હોય અર્થાત્ અપ્રિય મિત્રની પણ તેની પાછળ નિંદા ન કરતો હોય, બારમું, ઝઘડો કે ટંટો ન કરતો હોય, તેરમું, બુદ્ધિવાળો હોય - સમજદાર હોય, ચૌદમું, અભિજાત-ખાનદાન-હોય, અને પંદરમું, આંખની શરમ રાખનારો હોય અને સ્થિર વૃત્તિનો હોય. આવા મનુષ્યને સુવિનીત કહેવાય છે.

(૮૨) આણા-નિદ્દેસઠકરે, ગુરૂણમણુવવાયકારણ ।

પડળીએ અસંબુદ્ધે, અવિળીએ ત્તિ વુચ્ચઈ ॥૧૧॥

(ઉત્તરા૦ અ૦ ૧ ગા૦ ૩)

૮૨. જે મનુષ્ય ગુરુજનની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતો ન હોય, ગુરુજનની દેખરેખમાં ન રહેતો હોય - સ્વચ્છંદી હોય, ગુરુજનનો વિરોધી હોય, બેવકૂફ હોય - સમજ વગરનો હોય તે અવિનીત - વિનય વિનાનો કહેવાય છે.

(૮૩-૮૫) અભિક્ષણં કોહી હવડ, પવન્ધં ચ પકુવ્વઈ ।

મેત્તિજ્જમાણો વમડ, સુયં લદ્ધૂણ મજ્જઈ ॥૧૨॥

અવિ પાવપરિક્ષેવી, અવિ મિત્તેસુ કુપ્પઈ ।

સુપ્પિયસ્સાઠવિ મિત્તસ્સ, રહે ભાસડ પાવગં ॥૧૩॥

પડળણવાદી દુહિલે, થદ્ધે લદ્ધે અણિગ્ગહે ।

અસંવિભાગી અચિયત્તે, અવિળીએ ત્તિ વુચ્ચઈ ॥૧૪॥

(ઉત્તરા૦ અ૦ ૧૧ ગા૦ ૭, ૮, ૯)

૮૩-૮૫. જે મનુષ્ય વારંવાર ક્રોધ કરતો હોય, જેનો ક્રોધ જલદી શાંત ન થતો હોય, જે પોતાના મિત્રો તરફ ક્રોધ કરતો હોય, પોતાના સુપ્રિય મિત્રનું પણ પછવાડે ભૂંડું બોલતો હોય, જે બકવાદી હોય - જેમ ફાવે તેમ બોલ બોલ કરતો હોય, દ્રોહી હોય એટલે પોતાના ઉપકારીઓનો પણ દ્રોહ કરતો હોય, અભિમાની-અક્કડ હોય, લાલચુડો હોય, સંયમ વગરનો હોય, પોતે મેળવેલી કોઈ પણ વસ્તુઓને એટલે ખાન, પાન, વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે વસ્તુઓને પોતાના સાધર્મિકોને ભાગે પડતી ન આપે અને પોતે એકલો જ રાખે - ભોગવે - એવો હોય અર્થાત્ વહેંચીને ખાનારો ન હોય અને અપ્રિય લાગે તેવા સ્વભાવવાળો હોય તે અવિનીત - વિનય વગરનો ગણાય છે.

(૮૬) જસ્સન્તિઁ ધમ્મપયાઙ્ગં સિક્કલે,
તસ્સન્તિઁ વેણઙ્ગયં પડંજે ।

સક્કારણ સિરસા પંજલીઓ,

કાય-ગિરા ભો ! મળસા ય નિચ્ચં ॥૧૫॥

૮૬. જેમની પાસે ધર્મનાં પદો એટલે ધર્મનાં વચનોને શીખે તેમની પાસે વિનયથી વર્તવું જોઈએ, તેમનો સત્કાર કરવો જોઈએ, તેમને માથું નમાવીને અને હાથ જોડીને પ્રણામ કરવા જોઈએ, તથા હંમેશાં શરીર વડે, વચન વડે, અને મન વડે પોતાને ધર્મશાસ્ત્ર શીખવનાર ગુરુનો હરેક પ્રકારે વિનય કરવો જોઈએ.

(૮૭) થંભા વ કોહા વ મય-પ્પમાયા,
ગુરુસ્સગાસે વિણયં ન સિક્કલે ।

સો ચેવ ડ તસ્સ અભૂઙ્ગભાવો,

ફલં વ કીયસ્સ વહાય હોઙ્ગ ॥૧૬॥

(દશ્ ૦ અ ૧ ડ ૦ ૧ ગા ૦ ૧૨, ૧)

૮૭. અભિમાનને લીધે, ક્રોધને લીધે, મદ કે પ્રમાદને લીધે જે શિષ્ય યા વિદ્યાર્થી ગુરુનો વિનય' ન કરે - ગુરુની પાસે વિનયથી ન વર્તે, તો જેમ વાંસડાનું ફળ વાંસડાના વિનાશનું કારણ બને છે, તેમ તેનું એ અવિનયી વર્તન જ તેના પોતાના વિનાશનું કારણ બને છે.

(૮૮) વિવત્તી અવિણીયસ્સ સંપત્તી વિણીયસ્સ ય ।

જસ્સેયં દુહઓ નાયં, સિઘ્ખં સે અભિગચ્છઇ ॥૧૭॥

(દશઽ અઽ ૧ ડઽ ૨ ગાઽ ૨૧)

૮૮. અવિનયી વિપત્તિ પામે છે અને વિનયી સંપત્તિ પામે છે. આ બે વાતને જેણે બરાબર જાણી લીધી છે તે, શિક્ષાને - વિદ્યાને - મેળવી શકે છે.

૧. વિનય ન કરે - સરખાવો ધમ્મપદ બારમો આત્મવર્ગ શ્લોક ૮ :

યો સાસનં અરહતં અરિયાનં ધમ્મજીવિનં ।

પડિક્કોસતિ દુમ્મેધો દિટ્ઠિં નિસ્સાય પાપિકં ॥

ફલ્લાનિ કઠ્ઠકસ્સેવ અત્તઘજ્જાય ફલ્લતિ ॥

જે દુર્બુદ્ધિ મનુષ્ય પાપમય દષ્ટિ રાખીને ધર્મજીવી આર્ય એવા અરહંતના શાસન ઉપર આક્રોશ કરે અર્થાત્ એ શાસનનું ભૂંડું બોલે તે, વાંસના ફળની પેઠે પોતાના આત્મઘાતને પામે છે - પોતે જાતે પોતાના વિનાશને નોતરે છે.

॥ ૧૦ ॥

ચાતુરંગિજ્જ-સુત્તં

(૮૯) ચત્તારિ પરમંગાણિ, દુલ્લહાણીહ જન્તુણો ।
માણુસત્તં સુઈ સદ્ધા સંજમમ્મિ ય વીરિયં ॥૧॥

: ૧૦ :

યાતુરંગીય-સૂત્ર

૮૯. સંસારમાં પ્રાણી માત્રને આ ચાર ઉત્તમ અંગો મળવાં ઘણાં જ દુર્લભ છે : એક તો મનુષ્યપણું-મનુષ્યનો અવતાર; બીજું, શ્રુતિ-સારાં સારાં વચનોનું શ્રવણ; ત્રીજું, તે તે સાંભળેલાં સારાં વચનોમાં શ્રદ્ધા થવી અને ચોથું, થયેલી શ્રદ્ધા અનુસારે સંયમની પ્રવૃત્તિમાં પુરુષાર્થ કરવો - શક્તિનો ઉપયોગ કરવો.

(૯૦) ણયા યત્તિઓ હોઈ, તઓ ચંડાલ-બુક્કસો ।
તઓ કીડ-પયંગો ય, તઓ કુન્થુ-પિવીલિયા ॥૨॥

૯૦. પ્રાણી કોકવાર ક્ષત્રિયનો અવતાર પામે છે તો કોઈક વાર ચાંડાલનો અને કોઈક વાર વર્ણસંકરનો. વળી, કોઈક વાર કીડો થાય છે, કોઈક વાર પતંગિયું થાય છે તો કોઈક વાર કંથવો થાય છે અને કોઈક વાર કીડી થાય છે.

(૯૧) ઇવમાવટ્ટજોણીસુ પાણિણો કમ્મકિવ્વિસા ।
ન નિવ્વિજ્જન્તિ સંસારે, સવ્વટ્ટેસુ વ યત્તિયા ॥૩॥

૯૧. પાપકર્મ કરનાર પ્રાણીઓ એ પ્રકારે ફરતી ફરતી - જુદી

જુદી યોનિઓમાં જન્મ લીધા કરે છે, છતાં ય જેમ ક્ષત્રિયો મોટાં મોટાં યુદ્ધો કરવાની ઘણી મહેનત કરી અને પછી તમામ ધાર્યું મળી ગયા પછી પણ ફરીને એવી ઘોર મહેનત કરતાં કંટાળતા નથી, તેમ તે પ્રાણીઓ આવા જુદા જુદા અવતારો મેળવીને સંસાર સંબંધે કંટાળતા નથી; અર્થાત્ ક્ષત્રિયોની જેમ ઊલટા રાજ થાય છે.

(૧૨) કમ્મસંગેહિં સમ્મૂઢા, દુક્ખિયા બહુવેયણા ।

અમાણુસાસુ જોણીસુ, વિણિહમ્મન્તિ પાણિણો ॥૪॥

૯૨. પાપીઓની સોબતને લીધે એટલે વારંવાર પાપમય પ્રવૃત્તિ કર્યા કરવાથી વિશેષ મૂઢ થયેલા, દુઃખી અને ઘણી વેદનાઓને ભોગવતાં પ્રાણીઓ, મનુષ્ય સિવાયની બીજી વિવિધ યોનિઓમાં જન્મી જન્મીને વારંવાર હણાયા કરે છે - માર ખાધા કરે છે.

(૧૩) કમ્માણં તુ પહાણાણ, આણુપુઠ્ઠી કયાઈ ડ ।

જીવા સોહિમણુપત્તા, આયયન્તિ મણુસ્સયં ॥૫॥

૯૩. એ રીતે અનુક્રમે એકથી બીજી એવી વિવિધ યોનિઓમાં ભટકતાં ભટકતાં અકામનિર્જરાને લીધે, જ્યારે પાપકર્મ ઓછાં થાય છે ત્યારે આત્મા થોડો ઘણો શુદ્ધ - નિર્મળ - બને છે; અને એમ થવાથી કોઈક વાર આ પ્રાણી મનુષ્યયોનિમાં આવે છે.

(૧૪) માણુસ્સં વિગ્ગહં લઘ્ઠું સુઈં ધમ્મસ્સ દુલ્લહા ।

જં સોચ્ચા પડિવજ્જન્તિ તવં ચન્તિમહિંસયં ॥૬॥

૯૪. મનુષ્યનો અવતાર મહામુસીબતે કદાચ મળી ગયો તો પણ, જે વચનોને સાંભળીને માણસો તપ, ક્ષમા અને અહિંસાના સંસ્કારોને

ચિત્તમાં સ્થિર કરી શકે એવાં ધર્મવચનોનું સાંભળવું ભારે દુર્લભ છે.

(૧૫) આહચ્ચ સવણં લઙ્કું સદ્ધા પરમદુલ્લહા ।

સોચ્ચા નેયાડયં મગ્ગં બહવે પરિભસ્સઈ ॥૭॥

૯૫. કદાચ એવા સત્સંસ્કાર પાડનારાં વચનોને સાંભળવાનો પણ પ્રસંગ આવી મળે, તો પણ તેમાં શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ બેસવો ઘણો જ દુર્લભ છે. કારણ કે એવાં ન્યાયમાર્ગને બોધનારાં વચનોને સાંભળવા છતાં ય કેટલાક માણસો ન્યાયમાર્ગને અનુસરતા નથી. ઊલટું તેઓ ન્યાયમાર્ગથી ચ્યુત હોય તેમ વર્તે છે, અર્થાત્ ન્યાયમાર્ગના શ્રવણમાં તેમનો વિશ્વાસ બેસતો નથી.

(૧૬) સુઙ્ગં ચ લઙ્કું સદ્ધં ચ, વીરિયં પુણ દુલ્લહં ।

બહવે રોયમાણા વિ, નો ય ણં પડિવજ્જણ ॥૮॥

૯૬. કદાચ ધર્મમાર્ગના શ્રવણનો પ્રસંગ સાંપડ્યો અને તેમાં શ્રદ્ધા પણ બેઠી. તેમ છતાં ય તે પ્રમાણે વર્તવા સારુ યોગ્ય પુરુષાર્થ કરવાનું વળી ભારે દુર્લભ બને છે. ઘણા લોકો એવા હોય છે કે જેઓ 'ધર્મમાર્ગમાં પોતે શ્રદ્ધા તો રાખે છે' એમ કહેતા હોય છે; પણ તે પ્રમાણે વર્તી શકતા નથી અર્થાત્ શ્રદ્ધા થયા પછી તે પ્રમાણે પુરુષાર્થ કરવો ઘણો દુર્લભ બને છે.

(૧૭) માણુસત્તમ્મિ આયાઓ, જો ધમ્મં સોચ્ચ સદ્દહે ।

તવસ્સી વીરિયં લઙ્કું, સંવુડે નિદ્ધુણે રયં ॥૯॥

૯૭. મનુષ્ય જન્મમાં આવેલો એટલે ખરેખર મનુષ્ય થયેલો તેને જ સમજવો કે જે, ધર્મવચનોને સાંભળે, પછી તેમાં વિશ્વાસ રાખે,

પછી તે પ્રમાણે તપસ્વી બની સંવરવાળો થઈ પોતા ઉપર લાગેલા પાપમળને ખંખેરી નાખવાનો પુરુષાર્થ કરે.

(૧૮) સોહી ઉજ્જુયભૂયસ્સ ધમ્મો સુદ્ધસ્સ ચિટ્ઠઈ ।

નિબ્વાણં પરમં જાઙ્ઘ, ઘયસિત્તે વ્વ પાવણ ॥૧૦॥

૯૮. સરળ માણસ શુદ્ધિ મેળવી શકે છે. જે માણસ શુદ્ધ હોય તેના ચિત્તમાં ધર્મ ટકી શકે છે. જેમ પાણીથી છંટાયેલો અગ્નિ તદ્દન શાંત થાય છે, તેમ તેવો ધર્મમય મનુષ્ય વિશેષ પ્રકાશમાન થઈ ઉત્તમ નિર્વાણને - પરમ શાંતિને પામે છે.

(૧૯) વિગિંચ કમ્મુણો હેઠં, જસં સંચિણુ ખન્તિણ ।

સરીરં પાઢવં હિચ્ચા, ઉઢ્ઠં પક્કમઈ દિસં ॥૧૧॥ -

૯૯. પાપકર્મોના હેતુને અર્થાત્ આસક્તિને છેદી નાખે, ક્ષમા-સરળતા વગેરે ગુણો મેળવીને અતિશય જશ પ્રાપ્ત કરે; આ રીતે કરનારો મનુષ્ય આ પાર્થિવ શરીરને છોડીને ઊંચી દિશા તરફ પ્રયાણ કરે છે.

(૧૦૦) ચડસંગં, દુલ્લહં મત્તા, સંજમં પઢિવજ્જિયા ।

તવસા ધુયકમ્મંસે, સિદ્ધે હવઙ્ઘ સાસણ ॥૧૨॥

(ઉત્તરા૦ અ૦ ૩ ગા૦ ૧,૪-૧૩, ૨૦)

૧૦૦. ઉપર કહ્યા પ્રમાણેનાં એ ચાર અંગોને દુર્લભ માનીને તે અંગો પામ્યા પછી, મનુષ્યે સંયમ માર્ગને સ્વીકારવો જોઈએ. તપ દ્વારા કર્મોને ખંખેરી નાખનારો મનુષ્ય શાશ્વત સિદ્ધ થાય છે.

॥ ૧૧-૧ ॥

અપ્પમાય-સુત્તં

(૧૦૧) અસંખયં જીવિય મા પમાયણ,
જરોવણીયસ્સ હુ નત્થિ તાણં ।
एवं विजाणाहि जणे पमत्ते,
कं नु विहिंसा अजया गहन्ति ? ॥૧॥

॥ ૧૧-૧ ॥

અપ્રમાદ-સૂત્ર

૧૦૧. જીવન તૂટ્યા પછી તેનો સંસ્કાર થઈ શકતો નથી અર્થાત્ તૂટવાની અણી પર આવેલું જીવન સંધાતું નથી, માટે એ બાબત પ્રમાદ ન કરો, વૃદ્ધાવસ્થા આવી પહોંચ્યા પછી તેનાથી બચાવ થઈ શકતો નથી. જેઓ સંયમ વગરના છે અને વિવિધ રીતે હિંસા કરનારા છે, તેઓ અંત સમયે કોને શરણે જવાના ? પ્રમાદી માણસે આ બધું બરાબર સારી રીતે જાણી લેવું જોઈએ.

(૧૦૨) જે પાવકમ્મેહિ ઘણં મણુસ્સા,
સમાયયન્તી અમયં ગહાય ।
पहाय ते पासपयद्विए नरे,
वेराणुबद्धा नरयं उवेन्ति ॥૨॥

૧૦૨. પાપકર્મો દ્વારા એટલે છળકપટ કરીને, છેતરીને, ભેગસેળ કરીને અને આવી બીજી અનેક નહિ કરવા જેવી પ્રવૃત્તિઓ કરીને, જે મનુષ્યો અમૃતની પેઠે ધનને સમજીને પેદા કરે છે - કમાય છે -

ભેગું કરે છે, તેઓ ફંસામાં બંધાયેલા હોઈ એટલે રાગદ્વેષ, તૃષ્ણા વગેરે દોષોમાં ફસાયેલા હોઈ એવટે ધનને છોડીને ચાલી નીકળે છે. એવા માણસો કુટુંબમાં કે સમાજમાં વૈર બાંધીને અંતકાળે નરકગતિને પામે છે.

(૧૦૩) વિત્તેણ તાણં ન લભે પમત્તે,
 ઇમમ્મિ લોએ અદુવા પરત્થા ।
 દીવપ્પણટ્ઠે વ અણંતમોહે,
 નેયાઉયં દટ્ઠુમદટ્ઠુમેવ ॥૩॥

૧૦૩. આ રીતે ધનને ભેગું કરનાર પ્રમાદી મનુષ્ય આ લોકમાં અથવા પરલોકમાં ધન વડે પોતાનો બચાવ કરી શકતો નથી^૧. જેમ દીવો હોય ત્યારે બધું પ્રકાશમાન થયેલું દેખાય છે, અને દીવો બુઝાતાં પ્રકાશમાન થયેલું પણ કશું જ દેખાતું નથી, તેમ એવા અનંત મોહવાળા પ્રાણીનો વિવેકદીપક બુઝાતાં તે, પ્રકાશિત-દેખાયેલા-ન્યાયમાર્ગને પણ જાણે અપ્રકાશિત-અણદેખાયેલો-સમજીને ચાલે છે અર્થાત્ એવો મોહી પ્રાણી, ન્યાયમાર્ગ તરફ આંખ આડા કાન કરીને જ કેમ જાણે વર્તતો હોય ?

(૧૦૪) તેણે જહા સન્ધિમુહે ગહીણ ।
 સકમ્મુણા કિંચ્ચઈ પાવકારી ।
 એવં પયા પેચ્ચ ઇહં ચ લોણ ।
 કઢાણ કમ્માણ ન મુક્ખ અત્થિ ॥૪॥

૧૦૪. જેમ ચોર ખાતર પાડવાની જગ્યાએ જ પકડાઈ જઈ પોતાના જ કર્મ વડે પાપકારી થઈને કપાય છે, એ જ રીતે, આ પ્રજા પોતાના જ પાપ વડે પકડાઈ જઈ આ લોકમાં અને પરલોકમાં ય કપાયા કરે

છે - દુઃખ પામ્યા કરે છે. જે જે પાપકર્મો કર્યા હોય તેનાં દુષ્પરિણામો ભોગવ્યા સિવાય કોઈનો ય છુટકારો નથી જ.

(૧૦૫) સંસારમાવન્ન પરસ્સ અટ્ઠા, ।

સાહારણં જં ચ કરેઙ્ગ કમ્મં ।

કમ્મસ્સ તે તસ્સ ડ વેયકાલે,

ન બન્ધવા બન્ધવયં ઉવેન્તિ ॥૫॥

૧૦૫. સંસારમાં રહેનારો મનુષ્ય સાધારણ રીતે તો, પોતાના કુટુંબ કબીલા વગેરે માટે નઠારામાં નઠારાં કાર્યો કરે છે; પરંતુ જ્યારે તે કર્મોનાં દુષ્પરિણામો આવીને ખડાં થાય અને તેમને ભોગવવાનો સમય આવી પહોંચે છે, ત્યારે એ ભોગવવાને વખતે કોઈ બંધુ, પોતાની બંધુતાને દાખવતો નથી અર્થાત્ એ ભોગવવામાં કોઈ સ્વજન પોતાનો ભાગ માગતો નથી - પ્રત્યક્ષ થતાં એ દુષ્પરિણામોને કોઈ સ્વજન પોતે જાતે થોડે ઘણે અંગે પણ ઉપાડી લેવા તૈયાર નથી.

(૧૦૬) સુત્તેસુ યાવી પડિવુદ્ધજીવી,

ન વીસસે પંડિણ આસુપન્ને ।

ઘોરા મુહુત્તા અબલં સરીરં,

ભારુંડપક્કહી વ ચરડપ્પમત્તે ॥૬॥

૧૦૬. જે મનુષ્ય આશુપ્રજ્ઞ-પંડિત^૨-વિવેકી છે તેને અપંડિત-અવિવેકી એટલે મોહનિદ્રામાં સૂતા રહેતા મનુષ્યો વચ્ચે પણ રહેવાનો પ્રસંગ આવે છે, તે વખતે પંડિત પુરુષે બરાબર સાવધાન રહેવું જોઈએ - તે અવિવેકીઓનો જરા પણ વિશ્વાસ ન કરવો જોઈએ. 'કાળ ભયંકર છે અને શરીર દુર્બળ છે' એમ સમજીને તેવે પ્રસંગે પંડિત

પુરુષે ભાડુંપક્ષીની^૩ પેઠે બરાબર સાવધાન રહીને વર્તવું જોઈએ.

(૧૦૭) ચરે પયાઈં પરિસંકમાણો,
જં કિંચિ પાસં ઇહ મણ્ણમાણો ।
લાભન્તરે જીવિયં બુહહિત્તા,
પચ્છા પરિન્નાય મલાવધંસી ॥૭॥

૧૦૭. આ જગતમાં જે કોઈ ધન, સ્ત્રી, પુત્ર વા બીજી જે કાંઈ સુખની સાધનસામગ્રી છે, તે તમામને એક ફાંસા જેવી માનીને તેના તરફ ફૂંકી ફૂંકીને ડગ ભરવાં થટે. અર્થાત્ તે સચેતન વા અચેતન તમામ સામગ્રીનો સાધન તરીકે ઉપયોગ કરતાં બરાબર સાવધાન રહેવું થટે - ક્યાંય એ સામગ્રી પોતાને ફાંસાની ન દે - લલચાવી ન પાડે એ જાતની સાવધાની રાખીને બીતાં બીતાં એ સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવો થટે. જ્યાં સુધી શરીર સશક્ત હોય ત્યાં સુધી પોતાની ચિત્તશુદ્ધિની સાધનાના ખાસ લાભ માટે જ તેનો વધારેમાં વધારે ઉપયોગ કરવો થટે. અર્થાત્ ચિત્તશુદ્ધિની સાધના પૂરતું જ શરીરને સંભાળવું-સાચવવું કે બચાવવું થટે, પણ પછી જ્યારે એ શરીર પોતાની એ સાધનામાં ખપ આવે એવું ન જણાય-હિલટું વિઘ્નકારી લાગે ત્યારે મેલની પેઠે તેનો ત્યાગ કરવો થટે.

(૧૦૮) છન્દંનિરોહેણ ઉવેઙ મોક્ષં,
આસે જહા સિક્ખિય-વમ્મધારી ।
પુવ્વાઈં વાસાઈં ચરડપ્પમત્તે,
તમ્હા મુણી ખિપ્પમુવેઙ મોક્ષં ॥૮॥

૧૦૮. જેમ કેળવાયેલો-પલોટાયેલો અખ્તરધારી ઘોડો પોતાના

સ્વછંદને રોક્યા પછી જ વિજયી થાય છે - સ્વતંત્ર બને છે તેમ સાધક મનુષ્ય પોતાના સ્વછંદને રોક્યાપછી જ સ્વતંત્ર બની શકે છે. અપ્રમત્ત સાધકે ઘણા લાંબા સમય સુધી સંયમને આચરવો - સાચવવો - ઘટે. આમ વર્તનારો મુનિ શીઘ્ર સ્વતંત્રતાને પામે છે - આ રીતે વર્તતા મુનિને પછી વાસના કે તૃષ્ણાને પરવશ રહેવું પડતું નથી.

(૧૦૯) खिष्णं न सक्केइ विवेगमेउं,

તમ્હા સમુદ્ધાય પહાય કામે ।

સમિચ્ચ લોયં સમયા મહેસી,

આયાણુરક્ખી ચરમપ્પમત્તે ॥૧૧॥

૧૦૯. વિવેક જ્ઞાન કાંઈ ઝટ ઝટ થઈ જતું નથી, તેથી તેને મેળવવા માટે કામોનો-વાસનાઓનો-તૃષ્ણાઓનો ત્યાગ કરીને ભારે સાધના કરવાની જરૂર હોય છે. પાપમય સ્વાર્થી પ્રવૃત્તિઓમાંથી આત્માને બચાવનારા મહામુનિએ સમભાવે સમસ્ત સંસારને સમજી અપ્રમત્ત ભાવે વિચરવું જોઈએ.

(૧૧૦) मुहुं मुहुं मोहगुणे जयन्तं,

અણેગરૂવા સમણં ચરન્તં ।

फासा फुसन्ती असमंजसं च,

ન તેસી ધિક્ખૂ મણસા પડસ્સે ॥૧૦॥

૧૧૦. મોહના સ્વભાવ ઉપર જય પ્રાપ્ત કરવાને સારુ સાધના કરતા ભારે પુરુષાર્થી શ્રમણને ઘણી વાર અનેક પ્રકારનાં અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ વિષયોરૂપ સ્પર્શો અર્થાત્ વિઘ્નો સાધનામાં અવ્યવસ્થા થાય એવી ભારે નડતર ઊભી કરે છે. તેમ છતાં ય મોહ ઉપર વિજય મેળવવા

નીકળેલા ભિક્ષુએ, તે વિઘ્નો તરફ મનથી પણ દ્વેષ ન કરવો. અર્થાત્ ભિક્ષુએ, તે વિઘ્નો તરફ ચીડ ન કરતાં પોતાના લક્ષ્ય તરફ જ આગળ વધ્યે જવું.

(૧૧૧) મન્દા ય ફાસા બહુલોહણિજ્ઞા,
તહપ્પગારેસુ મણં ન કુજ્ઞા ।
રક્ખિજ્ઞ કોહં વિણણ્ણ માણં,
માયં ન સેવે પયહેજ્ઞ લોહં ॥૧૧૧॥

૧૧૧. ઘણી વાર એ અનુકૂળ સ્પર્શોરૂપ વિઘ્નો મંદ હોવા છતાં ય ભારે લલચાવનારાં હોય છે; માટે તેવા પ્રકારનાં વિઘ્નો તરફ સાધકે મનને ન જ વાળવું - મનને જવા જ ન દેવું. ક્રોધથી ખચતા રહેવું, અહંકારને દૂર કરવો, માયાનો છાંયો પણ ન લેવો અને લોભને તજી જ દેવો.

(૧૧૨) જે સંખયા તુચ્છ પરપ્પવાઈ,
તે પિજ્ઞ-દોસાણુગયા પરજ્ઞા ।
एए अहम्मे त्ति दुगुंछमाणो,
कंखे गुणे जाव सरीरभेए ॥११२॥

(उत्तरा० अ० ४, गा० १-८, १०-१३)

૧૧૨. જેઓ ઉપર ઉપરથી સંસ્કારવાળા-ટાપટીપ અને ટીલાટપકાંવાળા-છે, તેઓ ખરી રીતે તુચ્છ છે, બીજાની નિંદા કરનારા છે, રાગ અને દ્વેષને તાબે પડેલા છે અને પરધ્યાયી છે એટલે 'સ્વ'ને-આત્માને-ભૂલીને 'પર'નું વાસનાનું-ચિંતન કરનારા છે. એવા તેઓ 'અધર્મમય' છે, એમ સમજીને તેમના તરફ દુર્લક્ષ્ય કરતો સાધક

મુનિ, શરીરનો નાશ થતાં સુધી ગુણો મેળવવાની જ ઇચ્છા કરે.

૧. સરખાવો ઈ. ખ્રિ. ૫. ઉ. ૫ “ભાઈઓ, તમને તમારો પૈસો શાંતિ નહિ આપી શકે; એનું તમે બળ ન માનશો.”

૨. આથુપ્રજ્ઞ પંડિત - સરખાવો ધમ્મપદ બીજા અપ્રમાદ વર્ગ શ્લોક ૯ :
અપ્પમત્તો પમત્તેસુ, સુત્તેસુ બહુજાગરો ।

અર્થાત્ પ્રમાદીઓની-પ્રેયાર્થીઓની-સાથે રહેવાનો પ્રસંગ આવે તો ત્યાં અપ્રમત્ત રહેવું અને સૂતેલાઓની-અજ્ઞાનીઓની-સાથે રહેવાનો ભ્રેગ થઈ જાય તો તેઓની સાથે વિશેષ જાગતા રહેવું.

૩. ભારુંડ પક્ષી - જૈન સૂત્રોમાં ભારુંડ કે ભારંડ નામના પક્ષીનો ઉલ્લેખ જ્યાં અપ્રમત્તતા એટલે સતત સાવધાનતા દર્શાવવી હોય ત્યાં વારંવાર આવે છે. કલ્પસૂત્રમાં ભગવાન મહાવીરના શ્રમણજીવનનું વર્ણન કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે મારુંડપક્ષી ઇવ અપ્પમત્તે અર્થાત્ શ્રી વર્ધમાન, શ્રમણ થયા પછી ભારુંડ પક્ષીની પેઠે અપ્રમત્ત-સતત સાવધાન-રહેતા.

આશરે છઠ્ઠા સૈકામાં રચાયેલા વસુદેવહિંડી નામના ગ્રંથમાં (પૃ. ૨૪૯) ભારુંડ નામના પક્ષીનો ઉલ્લેખ મળે છે. પણ ત્યાં તેના શરીરના આકાર વિશે કશી નોંધ મળતી નથી. ત્યાં તો માત્ર એટલું લખેલું છે કે “એ પક્ષીઓ રત્નદ્વીપ નામના દ્વીપમાંથી આવે છે. મહાસરીરા એટલે તેઓ મોટાં શરીરવાળા હોય છે, તેઓ વાઘ તથા રીંછ વગેરેનું માંસ ખાય છે.”

વસુદેવહિંડીમાં જે કથા આવે છે તેનો ટૂંક સાર આ છે :

“કોઈ એક વેપારીનો કાફલો પોતાનો માલ વેચવા, નવો માલ ખરીદવા અને તે રીતે ધન કમાવા પ્રયાસ કરતો કરતો અજપથ નામના દેશમાં આવ્યો. (અજપથ એટલે જે દેશમાં બકરાંઓ ઉપર ચડીને પ્રવાસ કરી શકાય તે દેશ, એ દેશમાં બકરાંઓની આંખે પાટા બાંધીને તેમના ઉપર સવારી કરવામાં આવે છે) અજપથ પહોંચી તે કાફલો વજ્રકોટિસંસ્થિત નામના પર્વતને ઓળંગી

ગયો. ત્યાં આવતાં સખત ટાઢને લીધે બકરાં થીજ ગયાં, તેમની આંખો ઉઘાડી નાંખવામાં આવી.

પછી તો જેમના ઉપર સવારી કરીને અહીં સુધી પહોંચ્યા તે બકરાંઓને મારી નાંખીને તેમનાં ચામડાંની મોટી મોટી મસકો બનાવવામાં આવે છે અને આ પર્વતથી રત્નદ્રીપ જવા માટે પ્રવાસીઓ છરી સાથે ચામડાની એ મોટી મોટી મસકોમાં બેસી જાય છે. મસકને અંદરથી બંધ કરી દેવામાં આવે છે.

આ પર્વતમાં ચરવા માટે રત્નદ્રીપમાંથી ભારુંડ પક્ષીઓ આવે છે અને તેઓ આ મસકને માંસનો મોટો પિંડ-લોચો સમજીને ઉપાડીને રત્નદ્રીપ લઈ જાય છે. ભારુંડ પક્ષી મસકને જેવી નીચે મૂકે કે તરત જ અંદર બેઠેલો માણસ છરી વડે મસકને કાપી નાખીને બહાર નીકળી પડે છે. પછી રત્નદ્રીપમાંથી રત્નોનો સંગ્રહ કરી ફરી પાછો મસકમાં ભરાઈ જાય છે અને એ જ રીતે ભારુંડ પક્ષીઓ વળી પ્રવાસીને પાછા તે પર્વત પાસે લાવે છે.

કલ્પસૂત્રની કિરણાવલી ટીકામાં ભારુંડપક્ષીનું જે વર્ણન આપેલ છે તે આ પ્રમાણે છે :

भारुण्डपक्षिणोः किल एकं कलेवरम् पृथग्रीवम् त्रिपादं च स्यात् । यदुक्तम्-
भारुण्डपक्षिणः ख्याताः त्रिपादा मर्त्यभाषिणः ।
द्विजिह्वा द्विमुखाश्चैकोदरा भिन्नफलैषिणः ॥

તથા ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર યોથા અધ્યયન, ગા. ૬ની ટીકામાં ભારુંડ પક્ષી વિશે જે નોંધ છે તે આ પ્રમાણે છે :

एकोदराः पृथग्रीवाः अन्योन्यफलपक्षिणः ।
प्रमत्ता हि विनश्यन्ति भारुण्डा इव पक्षिणः ॥

અર્થાત્ એક બીજાં સાથે જોડાયેલાં ભારુંડ નામનાં બે એવાં પક્ષી છે કે જેમને પેટ એક હોય છે, માથાં જુદાં જુદાં હોય છે. ત્રણ પગ હોય છે. બે જીભ હોય છે, બે મોઢાં હોય છે, વાણી મનુષ્યની હોય છે અને તેઓ પરસ્પર ફળ ખાનારાં છે. એટલે એક પેટ હોવાથી એક મુખ ફળ ખાય એટલે

બન્નેને તૃપ્તિ થઈ જાય. જોકે જીભ જુદી જુદી હોવાથી સ્વાદ તો જે જીભ ખાય તે જ લઈ શકે. આ વિશે પંચતંત્રના પાંચમા 'અપરીક્ષિતકારક' નામના તંત્રમાં એક કથા આ પ્રમાણે આપેલી છે :

एकोदराः पृथग्ग्रीवाः अन्योन्यफलभक्षिणः ।

असंहता विनश्यन्ति भारण्डा इव पक्षिणः ॥

ભારંડ નામના એક બીજ સાથે જોડાયેલાં બે પક્ષીઓ છે. તેમને પેટ એક છે, માથાં જુદાં જુદાં છે, અને તેઓ પરસ્પર ફળ ખાનારાં છે. એટલે એક મુખ ફળ ખાય ત્યારે બીજું મુખ પણ એ જ ફળ ખાય અથવા એક મુખ ફળ ખાય ત્યારે બીજું ખાવાની પ્રવૃત્તિ ન કરે, એમ પોતાનાં બે મુખમાંથી ગમે તે એક વડે તેઓ વારફરતી ફળ ખાનારાં છે. તથા તે બન્ને સંહત-એક બીજાં જોડાયેલાં છે. જો તેઓ અસંહત બનવાનું એટલે જુદાં જુદાં પડી જવાનું મન કરે તો એ બન્ને તરત જ મરી જાય છે.

એક સરોવરમાં એક પેટવાળો, જુદાં જુદાં માથાવાળો એક ભારંડ પક્ષી રહેતો હતો. સમુદ્રને કઠિ ભમતાં ભમતાં તેને સમુદ્રના લોહોને લીધે તણાઈને આવેલાં ઘણાં અમૃતફળ મળ્યાં, તેમને તે ખાઈ ગયો અને તે ફળોનો તેને અપૂર્વ સ્વાદ લાગ્યો. પોતે એક મુખ વડે એ ફળો ખાયાં હતાં અને તેમનો સ્વાદ માણ્યો હતો. એ વિશે એણે કરેલું સુંદર સ્વાદવર્ણન સાંભળીને સ્વાદ મેળવવાના લોભથી તેના બીજા મુખે કહ્યું કે જો એ ફળોનો આવો અપૂર્વ સ્વાદ છે તો મને પણ તેમાંથી થોડુંક તો ચાખવા આપ, જેથી કરીને જીભનું સુખ મને પણ મળે. આ સાંભળીને ભારંડ પક્ષી બોલ્યો કે આપણા બન્નેનું પેટ એક જ છે માટે મારા ખાવાથી તને પણ તૃપ્તિ થઈ ગઈ છે, તેથી વળી જુદું જુદું ખાવાથી શો ફાયદો છે ? પણ ફળનો આ જે બાકીનો ભાગ છે તે આપણી પ્રિયા ભારંડીને આપીએ, જેથી એ પણ સ્વાદ ચાખીને ખુશી ખુશી થઈ જાય. એમ કહીને બાકીનો ભાગ ભારંડીને આપ્યો. આમ થવાથી બીજું મોઢું હંમેશાં ઉદ્દેગવાળું ઉદાસ રહેવા લાગ્યું. પછી એક વાર એ બીજા

મુખને ક્યાંયથી વિષફળ મળી ગયું. તેથી તેણે પેલા અમૃતફળ ખાનારા મુખને કહ્યું કે હે નિર્દય, અધમ અને નિરપેક્ષ - મારી ગરજ નહીં રાખનારા! મેં આ વિષફળ મેળવ્યું છે. હવે હું તે કરેલા અપમાનનો બદલો વાળવા તેને ખાઉં છું. પેલું મુખ બોલ્યું : અરે મૂર્ખ! એમ ન કર, એમ કરવાથી તો આપણે બન્ને મરી જઈશું. છતાં બીજા મુખે તે મ જ ગણકાર્યું અને અપમાનનું સાટું વાળવા તે વિષફળ ખાઈ લીધું જેથી તે બન્ને પક્ષી મરી ગયાં.

આ પક્ષી માટે ભારુંડ અને ભારુંડ એમ બન્ને શબ્દો વપરાય છે.

આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાની દેશીનામમાળામાં (વર્ગ છઠ્ઠો શ્લોક ૧૦૮) કહેલું છે કે :

“ભારુંડયમ્મિ મોરુડઓ” અર્થાત્ ભોરુડ કે ભોરુડઅ શબ્દ પણ ભારુંડપક્ષીના અર્થમાં વપરાય છે.

ઉપર આપેલી કથા અને વર્ણન ઉપરથી એમ માલૂમ પડે છે કે ભારુંડ નામનાં બે પક્ષીઓ છે; પણ તે બન્ને એકબીજાં પરસ્પર સાથે જોડાયેલાં છે અર્થાત્ તેમના શરીરની રચના જ એવા પ્રકારની છે. તેમને ત્રણ પગ છે, બે માથાં છે. એક પેટ છે, બે મુખ છે, એ બેમાંથી ગમે તે એક મુખ વડે વારાફરતી ખાવાનું ખાય છે અને પેટ એક હોવાથી એક જણ ખાય તો પણ તેઓ બન્ને ખાવાની તૃપ્તિ અનુભવે છે. જો તેઓ એકબીજાં વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરે તો તરત જ મરી જાય છે એટલે એ બન્નેએ બરાબર સાવધાન રહેવું પડે છે જેથી તેમની જુદી જુદી વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ ન થાય. માટે જ કહેવામાં આવેલ છે કે ભારુંડ પક્ષીની પેઠે અપ્રમત્ત-બરાબર સાવધાન-રહેવું.

આચાર્ય હેમચંદ્ર પોતાના અનેકાર્થસંગ્રહમાં ભારુંડ પક્ષીના અર્થમાં મેરુણ્ડ શબ્દ આપે છે: - “મેરુણ્ડો મીષણ-ખગૌ” “મેરુણ્ડ: ખગ: પક્ષી | યથા વિસંહિતા વિનશ્યન્તિ મેરુણ્ડા ઇવ પક્ષિણ :” - (કાંડ ૩ શ્લોક ૧૭૩) માત્ર આ શબ્દનિર્દેશ સિવાય હેમચંદ્ર આ પક્ષી વિશે બીજું કશું લખતા નથી.

આપણા દેશમાં વર્તમાનમાં ક્યાંય આ પક્ષી જોવામાં આવતું નથી.

પંચતંત્રમાં પણ એ પક્ષીની કથા આપેલી છે તેથી સંભવ છે કે જૂના સમયમાં તે હોય અને વર્તમાનમાં તેનો વંશ નાબૂદ થઈ ગયો હોય.

૪. સ્પર્શો - મૂળમાં આવેલો સ્પર્શ શબ્દ વિષયોનો-કામભોગોનો સૂચક છે. સરખાવો ગીતાના પાંચમા અધ્યાયના ૨૭મા શ્લોકમાં વપરાયેલો 'સ્પર્શ' શબ્દ :

“સ્પર્શાન્ કૃત્વા બહિર્બાહ્યાન્ । તથા “માત્રાસ્પર્શાસ્તુ કૌન્તેય !”

(ગી. અ. ૨ શ્લોક ૧૪)

“બાહ્યસ્પર્શેષ્વસક્તાત્મા”- (ગી. અ. ૫ શ્લોક ૨૧) યે હિ સંસ્પર્શજા ભોગા:- (ગી. અ. ૫ શ્લોક ૨૨).

॥ ૧૧-૨ ॥

અપ્પમાય-સુત્તં

(૧૧૩) દુમપત્તણ પંડુયણ જહા નિવડડ રાઙ્ગણાણ અચ્ચણ ।
 એવં મણુયાણ જીવિયં, સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ॥૧॥

॥ ૧૧-૨ ॥

અપ્રમાદ-સૂત્ર

૧૧૩. રાત્રીઓ વીતતાં જેમ વૃક્ષોનાં પાકાં પીળાં પડી ગયેલાં પાંદડાંઓ આપોઆપ ખરી પડે છે તેમ જ મનુષ્યોનું જીવન ગમે ત્યારે ખરી પડનારું છે. માટે હે ગૌતમ ! એક ક્ષણ માટે પણ પ્રમાદ ન કર.

(૧૧૪) કુસગ્ગે જહ ઓસવિન્દુણ, થોવં ચિદ્ડહ લમ્બમાણણ ।
 એવં મણુયાણ જીવિયં, સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ॥૨॥

૧૧૪. ડાલની અણી ઉપર ઝાકળનું ટીપું પડવાની તૈયારીમાં હોય એમ લટકતું રહે છે એ જ પ્રકારે મનુષ્યનું જીવન પણ ગમે ત્યારે ખરી પડનારું છે. માટે હે ગૌતમ ! એક ક્ષણ માટે પણ પ્રમાદ ન કર.

(૧૧૫) ઙ્ઙ્ઙ ઙ્ઙ્ઙરિયમ્મિ આઝણ, જીવિયણ બહુપચ્ચવાયણ ।
 વિહુણાહિ રયં પુરેકકં, સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ॥૩॥

૧૧૫. આયુષ્ય એ પ્રમાણે ક્ષણભંગુર છે, જીવન વિઘ્નોથી ભરેલું છે, માટે પહેલાંના સંચિત થયેલા કુસંસ્કારોની રજને-મેલને ખંખેરી નાખવાનો જ પ્રયત્ન કર. હે ગૌતમ ! એક ક્ષણ માટે પણ પ્રમાદ ન કર.

(૧૧૬) दुल्लहे खलु माणुसे भवे, चिरकालेण वि सब्बपाणिणं ।

गाढा य विवाग कम्मणो, समयं गोयम ! मा पमायए ॥४॥

૧૧૬. તમામ પ્રાણીઓને માટે લાંબા કાળ સુધી પણ મનુષ્યનો જન્મ મળવો ખરેખર દુર્લભ છે. મેળવેલા કુસંસ્કારોના પરિણામો ય ઘણા ભયંકર આવે છે, માટે હે ગૌતમ ! એક ક્ષણ માટે પણ પ્રમાદ ન કર.

(૧૧૭) एवं भवसंसारे संसरइ, सुहासुहेहिं कम्मेहिं ।

जीवो पमायबहुलो, समयं गोयम ! मा पमायए ॥५॥

૧૧૭. સારી અને નરસી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પડેલા વિવિધ સંસ્કારોને લીધે ભારે પ્રમાદી બનેલો પ્રાણી એ પ્રમાણે આ જગતમાં વારેવારે જન્મજન્માંતર પામતો ફર્યા કરે છે. માટે હે ગૌતમ ! એક ક્ષણ સારુ પણ પ્રમાદ ન કર.

(૧૧૮) लद्धूण वि माणुसत्तणं, आरियत्तं पुणरावि दुल्लभं ।

बहवे दस्सुया मिलक्खुया, समयं गोयम ! मा पमायए ॥६॥

૧૧૮. મનુષ્યનો અવતાર કદાચ મળી ગયો તો પણ આર્યમનુષ્યનો જન્મ મળવો ભારે દુર્લભ છે. દસ્યુઓ અને મ્લેચ્છ લોકો મનુષ્યો જ હોય છે, છતાં તેઓ અનાર્ય હોઈને ધર્માચરણને સમજી શકતા નથી. માટે હે ગૌતમ ! એક ક્ષણ માટે પણ પ્રમાદ ન કર.

(૧૧૯) लद्धूण वि आरियत्तणं, अहीणपंचिन्दियया हु दुल्लहा ।

विगलिन्दियया हु दीसई, समयं गोयम ! मा पमायए ॥७॥

૧૧૯. આર્યકુલમાં જન્મ કદાચ મળી ગયો તો પણ પૂરેપૂરી પદ્મ

એવી પાંચે ઇન્દ્રિયો મળવી ખરેખર દુર્લભ છે. ઘણા મનુષ્યો આર્ય હોવા છતાં કોઈ કોઈ ઇન્દ્રિયોથી હીન હોય છે - બહેરા હોય છે, મૂંગા હોય છે, આંધળા હોય છે, લંગડા હોય છે. આવા આર્ય મનુષ્યો પણ બરાબર ધર્માચરણ સમજી શકતા નથી તેમ કરી પણ શકતા નથી. તું આર્ય છે અને સંપૂર્ણ પંચેન્દ્રિયસંપન્ન છે, માટે હે ગૌતમ ! એક ક્ષણ માટે પણ પ્રમાદ ન કર.

(૧૨૦) અહીણપંચેન્દ્રિયત્તં પિ સે લહે, ઉત્તમધમ્મસુઈં હુ દુલ્લહા ।

કુતિત્થિનિસેવણે જણે, સમયં ગોયમ ! મા પમાયણે ॥૮૧॥

૧૨૦. પાંચે ઇન્દ્રિયો સંપૂર્ણ પટ્ટુ એવી મળી ગઈ તો પણ ઉત્તમ ધર્મનું શ્રવણ ખરેખર દુર્લભ છે. જેમની પાંચે ઇન્દ્રિયો સંપૂર્ણ અને પટ્ટુ છે એવા ઘણા ય આર્ય મનુષ્યો પાખંડી ધર્મગુરુઓને સેવતા દેખાય છે. માટે હે ગૌતમ ! એક ક્ષણ માટે પણ પ્રમાદ ન કર.

(૧૨૧) લદ્દૂણ વિ ઉત્તમં સુઈં, સદ્દહણા પુણરાવિ દુલ્લહા ।

મિચ્છત્તનિસેવણે જણે સમયં ગોયમ ! મા પમાયણે ॥૯૧॥

૧૨૧. ઉત્તમ ધર્મનું શ્રવણ પણ સાંપડ્યું; છતાં ય તેમાં વિશ્વાસ બેસવો, શ્રદ્ધા જામવી વળી ભારે દુર્લભ છે. ઘણા આર્ય મનુષ્યો ઉત્તમ ધર્મને સાંભળ્યા પછી પણ અસદાચારને વળગી રહેલા દેખાય છે. તો હે ગૌતમ ! એક ક્ષણ માટે પણ પ્રમાદ ન કર.

(૧૨૨) ધમ્મં પિ હુ સદ્દહન્તયા, દુલ્લહયા કાણણ ફાસયા ।

ઇહ કામગુણેહિ મુચ્છિયા, સમયં ગોયમ ! મા પમાયણે ॥૧૦૧॥

૧૨૨. ઉત્તમ ધર્મમાં વિશ્વાસે ય જામી ગયો હોય તેમ છતાં ય

વિશ્વાસ પ્રમાણે શરીરથી, વચનથી અને મનથી આચરણ કરવું વળી ભારે કઠણ છે. તેવો પાકો વિશ્વાસ ધરાવનારા ધર્મી લોકો પણ પોતાના અને પરના હિતને વીસરી જઈને આ જગતમાં કામભોગોમાં રચ્યાપચ્યા દેખાય છે. તો હે ગૌતમ ! એક ક્ષણ પણ પ્રમાદ ન કર.

(૧૨૩) પરિજૂરઙ્ તે સરીરયં, કેસા પંડુરયા હવન્તિ તે ।

સે સવ્વબલે ય હાયઈ, સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ॥૧૧॥

૧૨૩. તારું શરીર^૧ જીર્ણ થતું જાય છે. તારા વાળ બધા ધોળા થઈ ગયા છે. તારું બધું બળ પણ ઘસાતું જાય છે. તો હે ગૌતમ ! એક ક્ષણ પણ પ્રમાદ ન કર.

(૧૨૪) અરઈ ગણ્ડં વિસૂઙ્ગયા, આયંકા વિવિહા ફુસન્તિ તે ।

વિહહઙ્ વિહ્ઙ્સઙ્ તે સરીરયં, સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ॥૧૨॥

૧૨૪. વિવિધ પ્રકારના રોગો - અરુચિ, ગૂમડાં, કૉલેરા, ઝાડા વગેરે રોગો તને થવા માંડ્યા છે, તારું શરીર બગડતું ચાલ્યું છે અને વિનાશની અણી ઉપર આવી પહોંચ્યું છે. તો હે ગૌતમ ! એક ક્ષણ પણ પ્રમાદ ન કર.

(૧૨૫) વોચ્છિન્દ સિણેહમપ્પણો, કુમુયં સારઙ્ગયં વ પાણિયં ।

સે સવ્વસિણેહવજ્જિણ, સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ॥૧૩॥

૧૨૫. શરદઋતુનું કુમુદ^૨ જેમ પોતાની ઉપર પાણીને ચોંટવા દેતું નથી, તેમ તારા ચિત્તમાં રહેલા રાગને - સ્નેહને તું તદન છેદી નાખ, અને તમામ પ્રકારની રાગવૃત્તિ-આસક્તિ-થી રહિત બની જા. એ માટે હે ગૌતમ ! એક ક્ષણ પણ પ્રમાદ ન કર.

(૧૨૬) ચિચ્ચાણ ધણં ચ ભારિયં, પવ્વહ્મો હિ સિ અણગારિયં ।

મા વન્તં પુણો વિ આવિણ, સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ॥૧૪॥

૧૨૬. તું ધનને અને સ્ત્રીને છોડી દઈને ઘરવાસમાંથી બહાર આવેલો છે, તેમ જ અનગારની પ્રવ્રજ્યામાં દીક્ષિત થયેલ છે. જે તેં વમી-છોડી-દીધેલ છે, એવી ચીજને તું ફરીને પીવાનું મન ન રાખ. હે ગૌતમ ! એક ક્ષણ પણ પ્રમાદ ન કર.

(૧૨૭) અવઝ્ઙિય મિત્તબન્ધવં, વિઝલં ચેવ ધણોહસંચયં ।

મા તં બિઙ્ઙયં ગવેસણ, સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ॥૧૫॥

૧૨૭. મિત્રો, અંધુઓ તેમ જ ધનના ભેગા થયેલા મોટા ઢગલાઓને તજી દઈને તું શ્રમણ માર્ગમાં આવેલ છે, તો તે તજી દીધેલ ચીજો તરફ તું ફરી વાર નજર ન કર. હે ગૌતમ ! એક ક્ષણ પણ પ્રમાદ ન કર.

(૧૨૮) અવલે જહ ભારવાહણ, મા મગ્ગે વિસમે વગહિયા ।

પચ્છા પચ્છાણુતાવણ, સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ॥૧૬॥

૧૨૮. જેના માથે મોટો બોજો છે એવો નબળો મજૂર વિષમ માર્ગે ન ચાલે, અને ચાલે તો પાછળથી તેને પસ્તાવું પડે. એ જ રીતે, તું ચિત્તશુદ્ધિનો ઉત્તમ ભાર ઉપાડીને અવળે માર્ગે ન ચાલ, અને ચાલીશ તો પાછળથી તારે પસ્તાવું પડશે. માટે હે ગૌતમ ! એક ક્ષણ પણ પ્રમાદ ન કર.

(૧૨૯) તિણ્ણો હુ સિ અણ્ણવં મહં, કિં પુણ ચિઙ્ઙસિ તીરમાગઓ ? ।

અભિતુર પારં ગમિત્તણ, સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ॥૧૭॥

૧૨૯. તું મોટો દરિયો તરી ચૂક્યો છે, તો વળી કાંઠે આવીને

કેમ બેસી રહ્યો છે - અટકી પડ્યો છે? સામે પાર પહોંચવાને સારુ ત્વરા કર. હે ગૌતમ! એક ક્ષણ પણ પ્રમાદ ન કર.

(૧૩૦) बुद्धस्स निसम्म भासियं, सुकहियमट्ठपदोवसोहियं ।

रागं दोसं च छिन्दिया, सिद्धिगइं गए गोयमे ॥१८॥

(उत्तरा० अ० १०, गा० १-४, १५, १६-२०, २६-३०, ३३, ३४, ३७)

૧૩૦. આ રીતે, અર્થ અને પદ જેમાં સુશોભિત છે, તેમ જ જે સારી રીતે કહેવાયેલાં છે એવાં તથા બુદ્ધ-જ્ઞાની-પુરુષે કહેલાં વચનો સાંભળીને ગૌતમ, રાગ અને દ્વેષની જડ ઉખેડી નાખીને સિદ્ધિ ગતિને પામ્યા.

૧. शरीर शूर्ग - सरभावो धम्मपट्ट अदारभो मलवर्ग श्लो. १ तथा ३:

पंडुपलासो व दानि सि यमपुरिसा पि च तं उपद्धिता ।
उय्योगमुखे च तिद्धिसि पाथेय्यं पि च ते न विज्जति ॥
उपनीतवयो च दानि सि संपयातो सि यमस्स संतिके ।
वासोऽपि च ते नत्थि अंतरा पाथेय्यं पि च ते न विज्जति ॥

હવે તું ખાખરાના ફીકા પડી ગયેલા પાન જેવો થઈ ગયો છે, જમના માણસો તારી પાસે આવી જ પહોંચ્યા છે અને તું જવાની આણી ઉપર છે, તથા હવે તારી ઉંમર પાકી ગઈ છે, યમની પાસે જવાની તૈયારી પણ થઈ ચૂકી છે, વચમાં ક્યાંય તારે રહેવાનું ઠેકાણું પણ નથી અને વળી તારી પાસે ભાતું પણ નથી (માટે તું પંડિત થા-જાગ્રત થા).

૨. शरदःऋतुं कुमुद - सरभावो धम्मपट्ट वीसभो मार्गवर्ग श्लो. १३:

उच्छिंदं सिनेहमत्तनो कुमुदं सारदिकं व पाणिना ।

અર્થાત્ શરદ્રક્તુમાં ખીલેલું કુમુદ એવું કોમળ હોય છે કે તેને જેમ વિશેષ પ્રયાસ વિના હાથ વડે જ કાપી શકાય છે તેમ તું તારો પોતાનો સ્નેહ સહેલાઈથી કાપી નાખ.

આ સ્થળે મહાવીરવાણીમાં પાણિયં પાઠ છે અને તેનો અર્થ પાણી-જળ-છે અહીં કાપવાની-છેદી નાખવાની-ક્રિયાની સરખામણી જોતાં જૈનગાથામાં મૂળમાં પાણિણા (નારીજાતિમાં પાણિય) એમ ત્રીજી વિભક્તિવાળા પાણિ (એટલે હાથ) શબ્દનું રૂપ હોવું જોઈએ; પરંતુ મૂળ પાઠમાં તેમ મળતું નથી. વ્યાખ્યાકારો ય પાણિયં નો અર્થ પાણી - જળ - કરે છે.

॥ ૧૨ ॥

પમાયદ્વાણ-સુત્તં

(૧૩૧) પમાયં કમ્મમાહંસુ, અપ્પમાયં તહાવરં ।

તભ્ભાવાદેસઓ બાવિ, બાલં પંડિયમેવ વા ॥૧॥

(સૂત્ર ૦ શ્રુ ૧, અ ૮, ગા ૩)

॥ ૧૨ ॥

પ્રમાદસ્થાન-સૂત્ર

૧૩૧. આસક્તિને પ્રમાદ કહેવામાં આવે છે, અને એનાથી બીજી - બ્રિલટી - વૃત્તિને - અનાસક્તિને અપ્રમાદ કહેવામાં આવે છે. એ આસક્તિની અને અનાસક્તિની જ અપેક્ષાએ, અનુક્રમે મનુષ્યને બાલ પણ કહેવામાં આવે છે અને પંડિત પણ કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ આસક્ત મનુષ્ય બાલ છે અને અનાસક્ત મનુષ્ય પંડિત છે.

(૧૩૨) જહા ય અંડપ્પભવા બલાગા,

અંડં બલાગપ્પભવં જહા ય ।

એમેવ મોહાયયણં ચ્હુ તણ્હા,

મોહં ચ તણ્હાયયણં વયન્તિ ॥૨॥

૧૩૨. બગલી ઈંડાંમાંથી જન્મે છે અને ઈંડું બગલીમાંથી જન્મે છે. તેમ જ તૃષ્ણા મોહની માતા છે અને મોહ તૃષ્ણાનો પિતા છે, એમ જ્ઞાની પુરુષો કહે છે.

(૧૩૩) રાગો ય દોસો વિ ય કમ્મવીયં,

કમ્મં ચ મોહપ્પભવં વયન્તિ ।

કમ્મં ચ જાઈમરણસ્સ મૂલં,
 દુક્કં ચ જાઈમરણં વયન્તિ ॥૩૧॥

૧૩૩. કર્મનું - કુસંસ્કારનું - બીજ રાગ પણ છે અને દ્વેષ પણ છે. કુસંસ્કાર મોહને લીધે પેદા થાય છે. જન્મ અને મરણની મૂળ જડ કુસંસ્કાર છે, તથા જન્મ અને મરણ દુઃખરૂપ છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

(૧૩૪) દુક્કં હયં જસ્સ ન હોઝ મોહો,
 મોહો હઓ જસ્સ ન હોઝ તણ્હા ।
 તણ્હા હયા જસ્સ ન હોઝ લોહો,
 લોહો હઓ જસ્સ ન કિંચણાઙ્ઙં ॥૪૧॥

૧૩૪. જેના ચિત્તમાં મોહ નથી તેનું દુઃખ હણાઈ ગયું-છેદાઈ ગયું; જેના ચિત્તમાં તૃષ્ણા-વાસના-આશા નથી, તેનો મોહ કપાઈ ગયો; જેની તૃષ્ણા કપાઈ ગઈ તેને લોભ થવાનો સંભવ નથી, અને જે પોતાની પાસે કશું જ રાખવાની કે લેવાની વૃત્તિ ધરાવતો નથી, તેનો લોભ કપાઈ ગયો-નાશ પામી ગયો.

(૧૩૫) રસા પગામં ન નિસેવિયવ્વા,
 પાયં રસા દિત્તિકરા નરાણં ।
 દિત્તં ચ કામા સમભિદ્ધવન્તિ,
 દુમં જહા સાઝફલં વ પક્કહી ॥૫૧॥

૧૩૫. દૂધ, દહીં, ઘી, માખણ, મલાઈ, ગોળ, સાકર, ખાંડ, તેલ, મધ અને માંસ વગેરે બધા રસવાળા પદાર્થોનો હદ બહાર ઉપયોગ ન કરવો; હદ બહાર ઉપયોગમાં એટલે ખાવાપીવામાં લીધેલા એ પદાર્થો મનુષ્યને ઘણી વાર ઉત્તેજિત કરી મૂકે છે. એવા ઉત્તેજિત થયેલા પુરુષ

કે સ્ત્રીને વાસનાઓ જેમ સ્વાદિષ્ટ ફલવાળા વૃક્ષને પક્ષીઓ ઠોલી નાખે છે તેમ હેરાન હેરાન કરી મૂકે છે.

(૧૩૬) રૂવેસુ જો ગિદ્ધિમુવેઙ તિલ્લં,
અકાલિયં પાવઙ્ગ સે વિણાસં ।

રાગાઝરે સે જહ વા પયંગે,
આલોચલોલે સમુવેઙ મચ્ચું ॥૬॥

(ઉત્તરા૦ અ૦ ૩૨, ગા૦ ૬-૮, ૧૦, ૨૪)

૧૩૬. પ્રકાશ જોતાં જ ચંચળ-લંપટ-અને રાગાતુર થયેલ પતંગિયું જેમ અકાળે મરણને શરણ થાય છે, તે જ પ્રમાણે મનુષ્ય રૂપો તરફ પ્રબળ આસક્તિ રાખે છે તે પણ અકાળે વિનાશને પામે છે.

(૧૩૭) રૂવાણુરત્તસ્સ નરસ્સ ઇવં,
કત્તો સુહં હોજ્જ કયાઙ્ગ કિંચિ ? ।

તત્થોવભોગે વિ કિલેસ-દુક્ખં,
નિલ્લત્તઈ જસ્સ કણ્ણ દુક્ખં ॥૭॥

૧૩૭. જે મનુષ્ય એ પ્રમાણે વિવિધ રૂપો તરફ આસક્તિ-અનુરાગ ધરાવે છે, તેને જરાક જેટલું ય કદી પણ સુખ શી રીતે થાય ? ખરી વાત તો એમ છે કે, એવાં રૂપોને મેળવવામાં ભારે દુઃખ રહેલું છે અને તેમનો ઉપભોગ કરતી વખતે પણ કલેશ અને દુઃખ બંને રહેલાં છે.

(૧૩૮) એવેવ રૂવમ્મિ ગઓ પઓસં,
ઝવેઈ દુક્ખોહપરંપરાઓ ।

પદુઙ્ગચિત્તો ય ચિણાઙ્ગ કમ્મં,
જં સે પુણો હોઈ દુહં વિવાગે ॥૮॥

૧૩૮. એ જ રીતે જે મનુષ્ય, રૂપો તરફ દ્વેષ ધરાવે છે, તે તો વળી ભારે દુઃખની પરંપરાને પામે છે. જેના ચિત્તમાં રૂપો તરફ દ્વેષ ભરેલો છે તે ભારે કુસંસ્કારોને પોતાના ચિત્તમાં ભેગા કરે છે અને જ્યારે એ કુસંસ્કારોનું ભયંકર પરિણામ આવીને ખડું થાય છે ત્યારે વળી એ દ્વેષીને દુઃખ, દુઃખ અને દુઃખ જ થાય છે.

(૧૩૯) રૂવે વિરત્તો મણુઓ વિસોગો,
 ણણ દુક્ખોહપરંપરેણ ।
 ન લિપ્પણ ભવમજ્ઞે વિ સન્તો,
 જલેણ વા પોક્ખરિણીપલાસં ॥૧૧॥

(ઉત્તરાં અં ૩૨, ગાં ૩૨-૩૪)

૧૩૯. મનુષ્ય ભલે ને દુનિયાની વચ્ચે રહેતો હોય, તેમ જ ગૃહસ્થાશ્રમી અને કુટુંબકબ્ધીલાવાળો હોય; પરન્તુ તેમ છતાં રૂપો તરફ રાગ ન ધરાવતો હોય, તો તેને રૂપો બાબત શોક થતો નથી; અર્થાત્ રૂપો ન મળતાં તેને અફસોસ કે દ્વેષ થતાં નથી; આવો વિરાગી અને વિશોકી પુરુષ, જેમ કમલિનીનું પાંદડું પાણીથી લેપાતું નથી, તેમ દુઃખની પરંપરાઓથી લેપાતો નથી.

(૧૪૦) ણવિન્દિયત્થા ય મણુસ્સ અત્થા,
 દુક્ખસ્સ હેઝં મણુયસ્સ રાગિણો ।
 તે ચેવ થોવં પિ કયાઙ્ગ દુક્ખં,
 ન વીયરાગસ્સ કરેન્તિ કિંચિ ॥૧૦॥

૧૪૦. રૂપની જ જેમ શબ્દ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ એ બધા ઈન્દ્રિયોના પદાર્થો અને મનના પદાર્થો રાગવાળા આસક્ત મનુષ્યને દુઃખનાં કારણો

બને છે. અને તે જ બધા ઇંદ્રિયોના અને મનના પદાર્થો રાગ વગરના-વિરાગી-અનાસક્ત^૧ મનુષ્યને કદી ય થોડું ય-જરાક જેટલું પણ દુઃખ પેદા કરતા નથી.

(૧૪૧) ન કામભોગા સમયં ઉવેન્તિ ।

ન યાવિ ભોગા વિગદં ઉવેન્તિ ।

જે તપ્પઓસી ય પરિગાહી ય,

સો તેસુ મોહા વિગદં ઉવેદ્ ॥૧૧॥

૧૪૧. કેવળ કામભોગો સમતાનાં કારણ નથી તેમ વિષમતાનાં એટલે વિકારનાં પણ કારણ નથી. ખરી વાત તો એ છે કે, મનુષ્ય તેમના તરફ આસક્તિ રાખીને તેમને ગ્રહણ કરે છે, અને તે ન મળતાં તેમના તરફ દ્વેષ કેળવે છે અને પરિણામે યતા મોહ દ્વારા વિષમતાને-વિકારને પામે છે.

(૧૪૨) અણાઙકાલપ્પભવસ્સ एसो,

સવ્વસ્સ દુક્ખસ્સ પમોક્ખમગ્ગો ।

વિયાહિઓ જં સમુવિચ્ચ સત્તા,

કમેણ અચ્ચન્તસુહી ભવન્તિ ॥૧૨॥

(ઉત્તરાઠ અઠ ૩૨, ગાઠ ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૧૧)

૧૪૨. અનાદિ કાળથી આપણી વૃત્તિમાં પેદા થયેલાં તમામ દુઃખોને તદ્દન ટાળવાનો આ માર્ગ કહેલો છે, જેને બરાબર સમજીને - આચરીને મનુષ્યો અનુક્રમે વધારેમાં વધારે સુખી થાય છે.

૧. વિરાગી-અનાસક્ત- સરખાવો ગીતા અ.૨, શ્લો.૬૪ :

રાગદ્વેપવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્ ।
આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥

ભાવાર્થ એ છે કે જે રાગદ્વેષ વગરનો છે, જેની દશા કેવળ 'વિચરે ઉદય પ્રયોગ' જેવી છે તેવા વીતરાગ પુરુષોને વિષયો કલેશનું કારણ નહીં પણ પ્રસન્નતાનું કારણ બને છે. 'વિચરે ઉદય પ્રયોગ' એટલે જે કયાંય આસક્તિથી વર્તતો નથી, માત્ર પ્રારબ્ધને યોગે જ વર્તે છે.

॥ ૧૩ ॥

કસાય-સુત્તં

(૧૪૩) કોહો ય માણો ય અણિગ્ગહીયા,
માયા ય લોભો ય પવવ્હમાણા ।
ચત્તારિ એ કસિણા કસાયા,
સિચન્તિ મૂલાઇં પુણભવસ્સ ॥૧૧॥

॥ ૧૩ ॥

ક્રમાય-સૂત્ર

૧૪૩. તાબે કર્યા વિનાના ક્રોધ અને માન - અહંકાર, વધારે વધતાં જતાં કપટ-માયા અને લોભ આ ચારે કાળા' કષાયો જન્મજન્માંતરમય સંસારરૂપ વૃક્ષનાં મૂળને પાણી પાયા કરે છે.

(૧૪૪) કોહં માણં ચ માયં ચ, લોભં ચ પાવવ્હવણં ।
વમે ચત્તારિ દોસે ઉ, ઇચ્છન્તો હિયમપ્પણો ॥૨॥

૧૪૪. પોતાના આત્માનું હિત ઇચ્છતા મનુષ્યે પાપને વધારનારા ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ આ ચારે દોષોને તજી દેવા જોઈએ.

(૧૪૫) કોહો પીઈં પણાસેઈ, માણો વિણયનાસણો ।
માયા મિત્તાણિ નાસેઈ, લોભો સવ્વવિણાસણો ॥૩॥

૧૪૫. ક્રોધ પ્રીતિનો નાશ કરે છે, માન વિનયગુણનો નાશ કરે છે, શઠતા-કપટ મિત્રોનો નાશ કરે છે અને લોભ તમામ સદ્ગુણોનો નાશ કરે છે.

(૧૪૬) ઉવસમેણ હણે કોહં, માણં મહવયા જિણે ।

માયં ચડ્જ્જવભાવેણ, લોભં સંતોસઓ જિણે ॥૪॥

(દશાં અં ૮, ગાં ૪૦, ૩૭, ૩૮, ૩૯)

૧૪૬. શાંતિના ગુણને^૨ કેળવીને ક્રોધને હણવો, મૂઢુતાના ગુણને કેળવીને અહંકારને છૂતવો, સરળતાના ગુણને કેળવીને કપટને છૂતવું અને સંતોષના ગુણને કેળવીને લોભ ઉપર જય મેળવવો.

(૧૪૭) કસિણં પિ જો ઇમં લોયં, પડિપુણ્ણં દલેજ્જ ઇક્કસ્સ ।

તેણાડવિ સે ન સંતુસ્સે ઇઇ દુપ્પૂરે ઇમે આયા ॥૫॥

૧૪૭. કોઈ એક મનુષ્યને કદાચ તમામ પદાર્થોથી હર્ષોભર્ષો આ આખો ય લોક ઈ દેવામાં આવે તો પણ તેનાથી મનુષ્યને સંતોષ થતો નથી, અને એ રીતે આ આત્મા ભારે દુષ્પૂર અર્થાત્ આત્માની તૃષ્ણા એવી અગાધ છે કે જેથી તેને ગમે તેટલું મળે કે આપવામાં આવે તો પણ કદી તે સંતોષ પામતી નથી.

(૧૪૮) જહા લાહો તહા લોહો, લાહા લોહો પવહ્હઈ ।

દોમાસકયં કજ્જં, કોડીએ વિ ન નિદ્ધિયં ॥૬॥

(ઉત્તરાં અં ૮, ગાં ૧૬, ૧૭)

૧૪૮. જેમ જેમ લાભ મળતો જાય છે તેમ તેમ લોભ વધતો^૩ જાય છે; અર્થાત્ લાભ થવાથી સંતોષ ન થતાં લોભ વધારે ને વધારે વધ્યા કરે છે. જુઓને, પેલા કપિલ બ્રાહ્મણને કેવળ એ જ માસા સોનાનું કામ હતું, પણ પછી તો કરોડો માસા સોનું મળવા લાગ્યું તો ય સર્થું નહિ.

(૧૪૯) અહે વયન્તિ કોહેણં, માણેણં અહમા ગઈં ।

માયા ગઈંપડિપ્વાઓ લોહાઓ દુહઓ ભયં ॥૭૧॥

૧૪૯. વારંવારક્રોધ કરવાની ટેવ પડી જવાથી મનુષ્ય દિવસે-દિવસે^૪ નીચે પડતો રહે છે - નાલાયક બનતો જાય છે, અહંકારની ટેવ પડી જવાથી મનુષ્ય અધમ દશાએ પહોંચે છે; કપટવૃત્તિની ટેવ પડી જવાથી - હાલતાંચાલતાં લુચ્ચાઈ કરવાનો સ્વભાવ પડી જતાં સદ્ગતિનો નાશ થઈ જાય છે - સદ્ગતિનાં બારણાં બંધ થઈ જાય છે, અને લોભ કરવાનો સ્વભાવ પડી જતાં આ લોકમાં તેમ જ પરલોકમાં પણ ભારે ભય ઊભો થાય છે.

(૧૫૦) સુવર્ણ-રુપસ્સ ડ પવ્વયા ભવે,

સિયા હુ કેલાસસમા અસંખયા ।

નરસ્સ લુદ્ધસ્સ ન તેહિ કિંચિ,

ઇચ્છા હુ આગાસસમા અણન્તિયા ॥૮૧॥

૧૫૦. ચાંદી અને સોનાના પર્વતો^૫ પોતાની પાસે ખડકેલા હોય, અરે! તે પણ નાનાસૂના નહિ, હિમાલય જેવા ખરેખર ઊંચા હોય, અરે! બે ચાર પર્વતો નહીં પણ અસંખ્ય (પર્વતો પોતાની પાસે ખડકેલા) હોય તો પણ લાલચુ-લુબ્ધ-લોભિયો મનુષ્ય તેનાથી ય ધરાતો નથી. એ તો તેને મન 'કશું જ નથી' એમ લાગે છે, કારણ કે તૃષ્ણા બધી રીતે આકાશ જેવી છે, એટલે લંબાઈ, પહોળાઈ અને જડાઈમાં અનંત છે.

(૧૫૧) પુઢવી સાલી જવા ચેવ હિરણં પસુભિસ્સહ ।

પડિપુણં નાલમેગસ્સ, ઇં ઇ વિજ્જા તવં ચરે ॥૯૧॥

(ઉત્તરા૦ અ૦ ૧ ગા૦ ૫૪, ૪૮, ૪૯)

૧૫૧. એક જ માણસને^૧ માટે પણ ચોખા, જવ, સોનું અને પશુઓથી ભરેલી આ આખી ય પૃથ્વી પૂરતી નથી; અર્થાત્ કોઈ એક પણ લોભિયો આટલાથી સંતોષ મેળવી શકતો નથી, એમ સમજીને તપ, સંયમ તરફ વળવું જોઈએ - તપ, સંયમનું આચરણ કરવું જોઈએ.

(૧૫૨) કોહં ચ માણં ચ તહેવ માયં,
લોભં ચઉત્થં અજ્ઞત્થદોસા ।

एयाणि वन्ता अरहा महेसी,
न कुव्वई पाव न कारवेई ॥१०॥
(सूत्र० श्रु० १ अ० ६ गा० २६)

૧૫૨. કોધ, માન, માયા અને ચોથો લોભ - આ ચારે અંતરાત્માના - અધ્યાત્મના - ભયંકર દોષો છે. અર્હત્ - તમામ પ્રાણીઓની પૂજા કરતો અર્થાત્ તમામ પ્રાણીઓ તરફ સમભાવ કેળવવા મથતો મહર્ષિ આ ચારે દોષોને હાંકી કાઢી પાપ પ્રવૃત્તિને કરે^૨ નહિ અને બીજા પાસે કરાવે પણ નહિ.

૧. કાળા કષાયો - ગીતામાં આ કષાયોની જે કાળપ વર્ણવી છે તે અહીં સરખાવવા જેવી છે. જુઓ ગીતા અ. ૩ શ્લો. ૩૭ થી ૪૧ :

કામ ઇષ ક્રોધ ઇષ રજોગુણસમુદ્ભવઃ ।
મહાશનો મહાપાપ્મા વિદ્ધિ-એનમિહ વૈરિણમ્ ॥
ધૂમેનાઽઽન્વિયતે વહ્નિર્યથાઽઽદર્શો મલેન ચ ।
યથોલ્બેનાઽઽવૃતો ગર્ભસ્તથા તેનેદમાવૃતમ્ ॥
આવૃતં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ।
કામરૂપેણ કૌન્તેય ! દુષ્પૂરેણાનલેન ચ ॥

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
 एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥
 तस्मात् त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ! ॥
 पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥

ભાવાર્થ એ છે કે રજ્જેગુણને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા આ કામ અને આ ક્રોધ મોટા ખાઉઘરા છે, મહાપાપરૂપ છે અને દુશ્મનરૂપ છે. જેવી રીતે અગ્નિ ધુમાડાથી ઢંકાઈ જાય છે, અરીસો મેલથી છવાઈ જાય છે અને ઓરથી ગર્ભ ઢંકાયેલો હોય છે તેમ નિત્યના દુશ્મન અને અગ્નિરૂપ એવા એ કામ અને ક્રોધ વડે જ્ઞાની પુરુષનું જ્ઞાન ઢંકાઈ જાય છે.

એ નિત્યના દુશ્મન એવા કામક્રોધને રહેવાનાં સ્થાન ઠેઠ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ છે. ઠેઠ્રિય મન અને બુદ્ધિ વડે એ દુશ્મન, આત્માના જ્ઞાનને ઘેરી લઈને મૂંઝવણમાં નાંખે છે - મોહમાયામાં ફસાવે છે, માટે હે અર્જુન ! તું સૌથી પ્રથમ ઠેઠ્રિયોને તાબે કરવાનો પ્રયત્ન કર અને એમ કરીને એ પાપરૂપ અને જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનનો નાશ કરનારા એવા કામ તથા ક્રોધને જડમૂળથી હણી નાખ.

૨. શાંતિના ગુણને - સરખાવો ધમ્મપદ સત્તરમો ક્રોધવર્ગ શ્લોક ૩ :

अक्कोधेन जिने कोधं असाधुं साधुना जिने ।

जिने कदरियं दानेन सच्चेन अलीकवादिनं ॥

અક્રોધભાવને કેળવીને ક્રોધને જીતવો. સાધુવૃત્તિને કેળવીને અસાધુને જીતવો, દાન વડે સૂમને જીતવો અને સત્ય વડે ખોટાબોલાને જીતવો.

સરખાવો ઈ. ખ્રિ. પ. ઉ. ૧૨ “ભાઈઓ, જેવાની સામે તેવા થવું એ લૌકિક ન્યાય છે; પણ હું તો કહું છું કે દુષ્ટની સામે પણ દુષ્ટતા ન કરશો. પણ જે તમારા જમણા ગાલ પર તમારો મારે એને તમે ડાબો પણ અર્પણ કરજો” ઇત્યાદિ.

સરખાવો હ. મ. ઈ. “જે તને અન્યાય કરે તેને તું ક્ષમા આપ, જે તને

પોતાથી વિખૂટો કરે તેની સાથે મેળ કર, જે તારા પ્રત્યે બૂરાઈ કરે તેના પ્રત્યે તું ભલાઈ કર” (પૃ. ૧૩૬)

મહાવીરવાણીમાં જેમ કષાયસૂત્ર છે તેમ ધમ્મપદમાં સત્તરમો ક્રોધવર્ગ છે. એમાં ક્રોધ વગેરે દુર્ભાવરૂપ કષાયોથી કેવાં કેવાં માઠાં પરિણામ આવે છે તે ઘણું જ સ્પષ્ટ બતાવેલું છે.

૩. લોભ વધતો - આ પદ કલેનાર કપિલમુનિ છે. તેનો સંક્ષેપમાં વૃત્તાંત આમ છે : કોશાંબી નગરીમાં (આજકાલ અલાહાબાદની પાસે આવેલા કોસમગામમાં) સમગ્ર વેદશાસ્ત્રનો પારગામી કશ્યપ નામે બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે રાજપુરોહિત હતો અને રાજ તેને વર્ષાસન આપવા ઉપરાંત તેનું બહુમાન કરવા તેને માટે આવવા-જવા ખાસ પાલખી સાથે છત્રચામરધારી પોતાના નોકરોને મોકલતો; કશ્યપની સ્ત્રીનું નામ જશા. તેનો પુત્ર કપિલ. કપિલને નાનો મૂકીને પુરોહિત મરણ પામ્યો. હવે રાજ્યે પુરોહિતને સ્થાને મરુક નામના બીજા બ્રાહ્મણને બેસાડ્યો. આ મરુકનો ઠાઠમાઠ જોઈને પોતાના પતિને સંભારતી કપિલની મા રોજ મનમાં ઓસવાયા કરે અને રોયા કરે. એક વાર કપિલે તેની માને આમ રોયા કરવાનું કારણ પૂછ્યું, તો માતાએ જણાવ્યું કે તું અભણ હોવાથી તારા બાપનું સ્થાન તને ન મળ્યું અને બીજા બ્રાહ્મણ એ સ્થાને આવી ગયો. એને આપણા ઘર પાસેથી રોજ જતો-આવતો જોઈને મને તારા પિતા સાંભર્યા કરે છે અને રોકું છું છતાં ડુંગાં આવી જાય છે. તું અભણ છે એટલે બીજા ઉપાય પણ શો ? આ સાંભળીને કપિલે ભણવાની તૈયારી બતાવી; તો માતાએ પુત્રના પિતાના મિત્ર ઇન્દ્રદત્ત બ્રાહ્મણની પાસે જવાની ભલામણ કરી. ઇન્દ્રદત્ત સાવત્થી-ત્રાવસ્તી (આજકાલ દરભંગા જિલ્લામાં આવેલું સહેટમહેટ ગામ) નગરીમાં રહેતો હતો. કપિલ પગે ચાલતો ચાલતો સાવત્થીમાં પહોંચ્યો અને પિતાના મિત્રને ઘેર જઈ પોતાની બધી પરિસ્થિતિની કથા કહી સંભળાવી. ઇન્દ્રદત્ત સાધારણ સ્થિતિનો હતો એટલે તે પોતાને ઘરે કપિલને જમાડી શકવા અસમર્થ હતો, તેથી ત્યાંના એક

શાલિભદ્ર શેઠને ઘેર જઈ તેણે કપિલને તેને ત્યાં રહેવાની અને જમવા વગેરેની વ્યવસ્થા કરી આપી અને કપિલ રોજ ઠેઠદત્તને ઘેરે ભણવા જવા લાગ્યો, એવામાં વાત એમ બની કે શાલિભદ્ર શેઠને ત્યાં જે એક જુવાન દાસી હતી તે એને રોજ પીરસતી અને પીરસતાં પીરસતાં ઘણી વાર તે, એની સાથે હસતી બોલતી તથા ઠઠામશ્કરી પણ કરતી. આવા રોજના પ્રસંગ અને પરિચયને લીધે તે બન્ને વચ્ચે સ્નેહ વધવા લાગ્યો અને છેવટે તે, એ દાસી સાથે ફસાઈ પડ્યો. કપિલ પોતે નિર્ધન હતો એટલે દાસીએ તેને કહ્યું કે જો આપણો સ્નેહ કાયમ રાખવો હોય તો ધન કમાવા માંડો, એ વિના આ સંબંધ ટકી શકશે નહીં. કપિલ બિચારો ગરીબ રહ્યો અને આવી વાતથી પણ વિશેષ અન્નણ હતો એટલે એ તો મૂંઝાયો. સ્નેહ છોડી શકાય એમ ન હતું પણ ધનનું શું કરવું? તેની તેને ગમ ન પડી. ભણતર તો ભણતરને ઠેકાણે રહ્યું. એવામાં ખાસ દાસીઓનો જ એક ઉત્સવ આવ્યો, તે માટે પેલી દાસીએ કપિલની પાસે સારાં સારાં કપડાં વગેરે માગ્યું અને ધન લાવવાનો ઉપાય બતાવતાં કહ્યું કે આ ગામનો રાજ સવારના પહોરમાં પહેલવહેલો જે યાચક તેને મળે તે યાચકને બે માસા સોનું રોજ આપે છે, તો તમે વહેલા ઊઠીને તેની પાસે જાઓ અને બે માસા સોનું માંગી લાવો. વહેલું ઊઠવાના ફફડાટમાં કપિલને ઊંધ જ ન આવી અને એ તો અજવાળી રાતને સવાર સમજી મઘરાતે જ ઊઠીને રાજ પાસે જવા નીકળી પડ્યો. વચ્ચે તેને ચોકીદારે ટપાર્યો અને 'ચોર' સમજીને પકડી પોલીસ ચોકીએ બેસાડી રાખ્યો. છેવટે સવાર થતાં રાજ પાસે ખડો કર્યો ત્યારે રાજએ મઘરાતે નીકળવાના કારણ વિશે પૂછતાં ભોળા કપિલે જેવું બન્યું હતું તેવું બરાબર બધું ય કહી સંભળાવ્યું. સાંભળીને રાજને તેની દયા આવી એટલે તેણે કપિલને કહ્યું કે, હે ભૂદેવ! તમારે જે માંગવું હોય તે માગી લ્યો. તમે જે માંગશો તે આપીશ. આ સાંભળી હવે બે માસા સોનાને બદલે શું માંગવું? એવો કપિલને વિચાર આવ્યો અને માગવાનો વિચાર નકકી કરવા તે રાજના ઉપવનમાં જઈને બેઠો. બે માસા

ઉપરથી ચાર માસા, આઠ માસા, સોળ માસા, એમ કરતાં કરતાં તે કોડ માસા સુધી પહોંચી ગયો; છતાં તે કશું નક્કી ન કરી શક્યો. છેવટે તેને એ રાજાનું આખું ચ રાજ્ય માગી લેવાનો વિચાર પણ આવ્યો. વળી, આમ વિચારતાં વિચારતાં તેને એમ ચોખ્ખું સમજાઈ ગયું કે આ તૃષ્ણાનો તો અંત આવે તેમ લાગતું નથી, આખું રાજ્ય માંગું તો ચ હજી વધારે માંગવાનું મન થઈ જાય છે અને આ મારું મન કોઈ રીતે ધરાતું નથી. એમ વિચારતાં તેને તૃષ્ણા તરફ જ તિરસ્કાર આવ્યો અને કશું જ માંગવું છોડી દઈને તેણે સીધો વનમાં જવાનો તથા અપરિગ્રહી શ્રમણદીક્ષા લેવાનો દઢ સંકલ્પ કર્યો. એથી તેણે રાજા પાસે જઈ પોતાની ન માંગવાની અને તેનાં કારણોને લગતી બધી વિચારધારા કહી સંભળાવી. એટલે આ ગાથામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે કેવળ બે જ માસા સોનું માગવા આવ્યો હતો પણ પછી તો કરોડ માસા સોનું લેવાનો વિચાર થયો તો પણ મારું કામ સર્યું નહીં. આ ગાથા ઉપરાંત આની ઉપરની કસિણં પિ ઇત્યાદિ ગાથા પણ કપિલ મુનિએ કહેલી છે.

૪. સરખાવો ઇ. ખ્રિ. ૫. ઉ. ૧૦ “જે તમે તમારા ભાઈ સામે પણ ગુસ્સો કરો તો હું કહું છું કે તમે નરકના અધિકારી થવાના; જે તમે તમારા ભાઈને ગાળ દેશો, તો પણ તમે અધોગતિને જ પામશો” ઇત્યાદિ.

૫. ચાંદ્રી અને સોનાના પર્વતો - નમિ નામનો ક્ષત્રિય રાજર્ષિ ૧૫૦મો અને ૧૫૧મો શ્લોક બોલે છે. નમિનો ટૂંકો વૃત્તાંત આમ છે : વિદેહ દેશમાં મિથિલા (દરભંગા પાસે) નગરી. ત્યાં નમિ નામનો રાજા. જેવી વાત જનક રાજા માટે આવે છે તેવી જ વાત આ રાજાની છે. તેને એક વાર દાહજવર થયો, તેની શાંતિ માટે ઠંડક કરવા સારુ તેની રાણી ચંદન ઘસવા બેઠેલી. તેણીએ હાથમાં અનેક કંકણ પહેરેલાં એટલે જ્યારે ચંદન ઘસવું શરૂ થયું ત્યારે તે કંકણોનો ભારે ખડખડાટ થવા લાગ્યો અને દાહજવરથી પીડાતા રાજાના કાનને એ ખડખડાટ ભારે વસમો લાગ્યો એટલે તેણે રાણીને ખડખડાટ બંધ કરવા કહ્યું. ત્યારે રાણીએ એક એક હાથમાં ફક્ત એક એક કંકણ રાખી બીજાં

બધાં કંકણ ઉતારી નાખ્યાં એટલે તરત જ ખડખડાટ બંધ થઈ ગયો. તેથી રાજાએ ખડખડાટ બંધ થયાનું કારણ જાણવા માંગ્યું. તો રાણીએ કહ્યું કે હાથમાં એકથી વધારે કંકણો હતાં, તે બધાં ઉતારી નાખી ફક્ત એક એક હાથમાં એક એક કંકણ પહેરીને ચંદન ઘસતાં ખડખડાટ બંધ થઈ ગયો. આ સાંભળતાં જ રાજાને વિચાર આવ્યો કે જ્યાં બહુ હોય ત્યાં ખડખડાટ-ક્લેશ-થાય છે અને જ્યાં એકાકી-એકલો હોય છે ત્યાં ક્લેશ થતો નથી. આ વિચારે ચઢતાં રાજાએ દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કે આ પીડામાંથી સાજા થઈ જાઉં તો આ મિથિલાનું રાજ્ય, આ અંત:પુર, ધનસામગ્રી અને ભોગવિલાસ વગેરેને તજી દઈને શ્રમણાદીક્ષા સ્વીકારું. બનવા ભેગ કે રાજા એક રાત પસાર થતાં સવાર પડતાં જ સાજા થઈ ગયો અને એણે સ્મૃતિપુરાણોમાં વર્ણવેલા ક્ષત્રિયવર્ણના ધર્મને તજી દઈ ભિક્ષુ થવાનું સ્વીકાર્યું. આ જાણી એક રાજગુરુ પુરોહિત બ્રાહ્મણ તેને ક્ષત્રિયવર્ણના ધર્મને નહીં છોડવા અને ભિક્ષુ થવું એ તો કાયરનું જ કામ છે એમ સમજાવવા તેની પાસે આવ્યો. અને જે કાંઈ કહેવા લાગ્યો તે બધી હકીકત ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના નવમા નમિપ્રવ્રજ્યા નામના અધ્યયનમાં નોંધાયેલ છે. વૈદિક પરંપરાનું બંધારણ એવું છે કે ક્ષત્રિય સંન્યાસને ન લઈ શકે, એ બાબત સમજાવતાં પેલો રાજગુરુ પુરોહિત તેને કહે છે કે, હે ક્ષત્રિય ! તારે કિલ્લો બાંધીને નગરની રક્ષા કરવી જોઈએ, અંત:પુરની સંભાળ લેવી જોઈએ, ખજાનો, વાહનો અને સેનાને વધારી શત્રુઓને સંગ્રામમાં જીતવા જોઈએ, યજ્ઞો કરવા જોઈએ, શ્રમણબ્રાહ્મણોને જમાડવા જોઈએ. તેના બદલામાં તું તારાં એ બધાં ફરજરૂપ કર્તવ્યોને છોડી દઈ આમ ભિક્ષુક બનવાનો વિચાર કેમ કરી રહ્યો છે ? શું તને બધા આશ્રમોનો આધારરૂપ એવો આ ગૃહસ્થાશ્રમ પાળવો કઠણ લાગ્યો જેથી કાયર લોકો જેમ માગી ખાવાનો ઘંઘો સ્વીકારે છે તેમ તું પણ આ ભિક્ષુના માર્ગને સ્વીકારવા તૈયાર થયો છે ? આના ઉત્તરમાં નમિ રાજર્ષિ કહે છે કે, હે બ્રાહ્મણ ! હું મારો ખરો ક્ષત્રિયધર્મ પાળવાને માટે જ ભિક્ષુ થાઉં છું. જો, શ્રદ્ધા એ મારી રાજધાની છે, તેને સાચવવા

તપ સદાચાર અને ક્ષમા એ મારો કિલ્લો છે, પરાક્રમ એ મારું ધનુષ છે, વિવેક એ મારી પણ છે, ધૈર્ય બાણ છે; આ બધી સામગ્રી વડે હું સત્ય અલોભ વગેરે સુભટોને સાથે રાખીને મારા કામ ક્રોધ મોહ લોભ વગેરે શત્રુઓને હણી નાખવા સંગ્રામ માંડવાની તૈયારી જ કરી રહ્યો છું. છેવટ જેમ જનક રાજા કહે છે કે મિથિલાયાં દહામાનાયાં ન મે દહ્યતે કિંચન (મિથિલા નગરી બળતી હોય તો તેમાં મારું કશું જ બળતું નથી) તેમ આ નમિ રાજર્ષિ પણ કહે છે કે મિહિલાઈ ડજ્ઝમાણીઈ ન મે ડજ્ઝઈ કિંચણ (મિથિલા નગરી બળતી હોય તો તેમાં મારું કશું જ બળતું નથી). તાત્પર્ય એ કે આ સંવાદમાં વૈદિકસંસ્કૃતિ અને શ્રમણસંસ્કૃતિની ચર્ચા છે. પ્રસંગ આવતાં નમિરાજર્ષિ પેલા પુરોહિતને તૃષ્ણાની - આશાની - વાસનાની - અનંતતા અને દુષ્પૂરતા સમજાવવા ૧૫૦મો અને ૧૫૧મો શ્લોક બોલે છે.

૧૫૦મા શ્લોક સાથે સરખાવો બૌદ્ધ મહાયાન પરંપરાનો ગ્રંથ દિવ્યાવદાન પૃ. ૨૨૪માંનો આ શ્લોક :

પર્વતોઽપિ સુવર્ણસ્ય સમો હિમવતા ભવેત્ ।

નાલમ્ એકસ્ય તદ્ વિક્તમ્ ઇતિ વિદ્વાન્ સમાચરેત્ ॥

૬. સરખાવો વિષ્ણુપુરાણ ૪-૧૦-૧૦ :

યત્ પૃથિવ્યાં વ્રીહિયવં હિરણ્યં પશવઃ સ્ત્રિયઃ ।

એકસ્યાપિ ન પર્યાપ્તં તદ્ ઇતિ અતિતૃષ્ણાં ત્યજેત્ ॥

આ પૃથિવીમાં જેટલા ચોખા અને જવ પાકે છે તે બધા તથા પૃથ્વીમાંથી મળતું બધું સોનું તથા પૃથ્વી ઉપર રહેલાં બધાં પશુઓ તથા બધી સ્ત્રીઓ - એટલું બધું ય એક જણને માટે પણ પૂરતું થતું નથી એમ સમજીને અતિતૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવો ઘટે.

૭. સરખાવો ગીતા અ. ૧૫ શ્લોક ૫ :

નિર્માનમોહા જિતસંગદોષા અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામાઃ ।

દ્વન્દ્વૈર્વિમુક્તાઃ સુખદુઃખસંજૈર્ગચ્છન્ત્યમૂઢાઃ પદમવ્યયં તત્ ॥

॥ ૧૪ ॥

કામ-સુત્રં

(૧૫૩) સલ્લં કામા વિસં કામા, કામા આસીવિસોવમા ।
કામે ય પત્થેમાણા, અકામા જન્તિ દોગ્ગઙ્ઙં ॥૧૧॥

(ઉત્તરા૦ અ૦ ૧, ગા૦ ૫૩)

॥ ૧૪ ॥

કામ-સૂત્ર

૧૫૩. વાસનાઓ - તૃષ્ણાઓ ભારે શલ્યરૂપ છે, વાસનાઓ ઝેર જેવી છે અને વાસનાઓ ભયંકર સર્પ જેવી છે. જેઓ વાસનાઓને વશ પડી કામભોગોને જ ઝંખ્યા કરે છે - માગ્યા કરે છે અને કામભોગોની વારંવાર પ્રાર્થના કરતાં છતાં ય કામભોગોને પામી શકતા નથી એવા તે અકામો છેવટે દુર્દશાને - દુર્ગતિને પામે છે.

(૧૫૪) સવ્વં વિલવિયં ગીયં, સવ્વં નદ્દં વિડમ્વિયં ।

સવ્વે આભરણા ભારા, સવ્વે કામા દુહાવહા ॥૨॥

(ઉત્તરા૦ અ૦ ૧૩, ગા૦ ૧૬)

૧૫૪. સંગીતમાત્ર વિલાપ સમાન છે, નાટ્ય માત્ર વિડંબના સમાન છે, આભરણ માત્ર ભારરૂપ છે. વધારે શું, પણ વાસનામાત્ર દુઃખ દેનારી છે.

(૧૫૫) ય્વણમેત્તસોક્ષ્વા બહુકાલદુક્ષ્વા,

પગામદુક્ષ્વા અણિગામસોક્ષ્વા ।

સંસારમોક્ષસ્સ વિપક્ષભૂયા,

ઠાણી અણ્થાણ ડ કામભોગા ॥૩॥

(ઉત્તરાં અં ૪, ગાં ૧૩)

૧૫૫. કામભોગો ક્ષણમાત્ર સુખ આપનારા છે અને લાંબા સમય સુધી દુઃખ આપનારા છે, કામભોગોને મેળવતાં અને ભોગવતાં ય દુઃખ વધારેમાં વધારે છે, જ્યારે સુખ તો નજેવું છે. આ કામભોગો આત્માની પૂર્ણ સ્વતંત્રતાના ભારે શત્રુઓ છે અને અનર્થોની મોટી ખાણ સમાન છે.

(૧૫૬) જહા કિંપાગફલાણ, પરિણામો ન સુંદરો ।

એવં ભુક્તાણ ભોગાણં, પરિણામો ન સુંદરો ॥૪॥

(ઉત્તરાં અં ૧૧, ગાં ૧૭)

૧૫૬. કિંપાકનાં કૃણો - ઈંદ્રાવણાં - દેખાવમાં ભારે સુંદર હોય છે, પણ તેમને ખાતાં પરિણામ સુંદર નથી આવતું - મોત જ નીપજે છે. તે જ પ્રકારે કામભોગો ય ભોગવતાં તો શરૂશરૂમાં મીઠા લાગે છે, પણ તે ભોગવેલા કામભોગોનું પરિણામ પાછળથી સુંદર નથી હોતું. કામભોગોની અમર્યાદ ઈચ્છા - અમર્યાદ પ્રાપ્તિ જ સંસારમાં વિષમતા ઊભી કરનારી છે - વેરઝેર - વર્ગવિગ્રહ વગેરે ખતરનાક પરિણામોને આણનારી છે.

(૧૫૭) જહા ય કિંપાગફલા મણોરમા,

રસેણ વણ્ણેણ ય ભુજ્જમાણા ।

તે યુદ્ધુએ જીવિએ પચ્ચમાણા ।

એસોવમા કામગુણા વિવાગે ॥૫॥

(ઉત્તરાં અં ૩૨, ગાં ૨૦)

૧૫૭. કિપાકનાં ફળો સ્વાદમાં મધુર લાગે છે તેમ જ રૂપે-રંગે પણ મનહર દેખાય છે; પરન્તુ જ્યારે તેમને ખાવામાં આવે છે અને તેમની પૂરેપૂરી અસર શરીર ઉપર થાય છે, ત્યારે તે જ રૂપાળાં અને મીઠાં ફળો જીવનનો નાશ કરી નાખે છે. એ જ પરિણામ કામભોગોની વ્યાખતમાં પણ સમજી લેવાનું છે. ભોગવતી વખતે તો કામભોગો મધુર, મધુરતર અને મધુરતમ લાગે છે. પણ પરિણામે એટલે જ્યારે તેની પૂરેપૂરી અસર આત્મા ઉપર થાય છે ત્યારે તે જ મધુર કામભોગો આત્માનો, કુટુંબનો અને સમાજનો તો ઠીક પણ સમગ્ર વિશ્વનો ય સંહાર કરી નાખે છે.

(૧૫૮) ઉવલેવો હોઈ ભોગેસુ, અભોગી નોવલિપ્પઈ ।

ભોગી ભમઈ સંસારે, અભોગી વિપ્પમુચ્છઈ ॥૬॥

(ઉત્તરા૦ અ૦ ૨૫, ગા૦ ૩૧)

૧૫૮. ભોગોથી દુઃસંસ્કારોના^૧ મેલનો થર જામ્યા કરે છે, ત્યારે જે મનુષ્ય અભોગ છે અર્થાત્ ભોગોથી ઇચ્છાપૂર્વક વિરક્ત છે, તેના ચિત્તમાં એવો દુઃટ મેલ જામતો નથી. ભોગી જ્યારે સંસારમાં ચારે બાજુ આયડ્યા કરે છે, ત્યારે અભોગી પૂર્ણ સ્વતંત્ર બની જાય છે.

(૧૫૯) ચીરાજિણં નગિણિણં, જડી-સંઘાડિ-મુંડિણં ।

એયાણિ વિ ન તાયન્તિ, દુસ્સીલં પરિયાગયં ॥૭॥

(ઉત્તરા૦ અ૦ ૫, ગા૦ ૨૧)

૧૫૯. મૃગચર્મ^૨, નગ્નતા, જટા, સંઘાટિકા અને માયાનું મુંડન - આ બધાં કાયકલેશ વા દેહદમન અનાચારી વૃત્તિવાળાને બચાવી શક્તાં નથી - તેના અનાચારને ઢાંકી શક્તાં નથી અર્થાત્ અનાચારી વૃત્તિનો મનુષ્ય ભલે મૃગચર્મ પહેરે, નગ્ન રહે, જટા વધારે, સંઘાટિકા પહેરે

વા માથું મુંડાવે તો પણ તે સદાચારી બની શકતો નથી.

(૧૬૦) જે કેડ સરીરે સત્તા, વળ્ણે રૂવે ય સબ્વસો ।

મળસા કાય-વક્કેળં, સબ્વે તે દુક્ખસંભવા ॥૮॥

(ઉત્તરાં અં ૬, ગાં ૧૨)

૧૬૦. જે કોઈ મનુષ્યો કેવળ શરીરમાં જ આસક્ત છે, તેમ જ મન વડે, વચન વડે અને કાયા વડે રૂપ અને રંગમાં જ મોહેલા છે, તેઓ પરિણામે - બધાં ય દુઃખોને પેદા કરનારા - વધારનારા છે.

(૧૬૧) અચ્ચેડ કાલો તૂરન્તિ રાડો,

ન યાવિ ભોગા પુરિસાણ નિચ્ચા ।

ઉવિચ્ચ ભોગા પુરિસં ચયન્તિ,

દુમં જહા ખીણફલં વ પક્ષી ॥૧॥

(ઉત્તરાં અં ૧૩, ગાં ૩૧)

૧૬૧. સમય ધસારાબંધ વલ્લો જાય છે, રાત્રીઓ ય એક એક કરીને વીતી રહી છે. ધ્યાનમાં રાખો કે પુરુષોએ-મનુષ્યોએ-મેળવેલા આ કામભોગો ય કાયમ રહેનારા નથી. જે વૃક્ષ ઉપર ફળો ન હોય તેવા વૃક્ષને જેમ પક્ષીઓ તજ દે છે તેમજ આ કામભોગો ક્ષીણ શક્તિવાળા મનુષ્યની પાસે આવીને પણ તેને તજ દે છે.

(૧૬૨) અધુવં જીવિયં નચ્ચા, સિદ્ધિમગ્ગં વિયાણિયા ।

વિણિઅટ્ટેજ્જ ભોગેસુ, આડં પરિમિઅમપ્પણો ॥૧૦॥

(દશાં અં ૮, ગાં ૩૪)

૧૬૨. જીવનને અધુવ જાણીને અને પૂર્ણ સ્વતંત્રતાના માર્ગને બરાબર

સમજીને તથા પોતાનું આયુષ્ય બિલકુલ પરિમિત છે એ પણ ધ્યાનમાં રાખીને કામભોગોથી અટકવું જોઈએ - અમર્યાદ અને બાધક કામભોગોથી પાછા હટવું જોઈએ.

(૧૬૩) પુરિસોરમ પાવકમ્મુણા, પલિયન્તં મણુયાણ જીવિયં ।

સન્ના ઇહ કામમુચ્છિયા, મોહં જન્તિ નરા અસંબુડા ॥૧૧॥

૧૬૩. હે પુરુષ! મનુષ્યોનું જીવન પલાયમાન - ક્ષણભંગુર છે; માટે તું પાપકર્મોથી અટકી જા. જેઓ વાસનાઓમાં ખૂંચી ગયેલા છે અને કામભોગોમાં બેહોશ બની ગયા છે એવા સંયમ વિનાના મનુષ્યો આ જગતમાં વધારે ને વધારે મોહદશાને પામે છે.

(૧૬૪) સંબુજ્ઞહ ! કિં ન બુજ્ઞહ ?

સંબોહી ખલુ પેચ્ચ દુલ્લહા ।

નો હૂવણમન્તિ રાઙ્ગો,

નો સુલભં પુણરાવિ જીવિયં ॥૧૨॥

(સૂત્ર૦ શ્રુ૦ ૧, અ૦ ૨, ડ૦ ૧, ગા૦ ૧૦, ૧)

૧૬૪. સમજો, એટલું પણ કેમ સમજતા નથી કે સમ્યગ્જ્ઞાન ભવાંતરમાં મળવું ખરેખર કેમ દુર્લભ છે. પસાર થઈ ગયેલી રાત્રીઓ કદી જ પાછી ફરતી નથી અને વળી મનુષ્યોનું જીવન ય ફરી ફરીને સુલભ નથી.

(૧૬૫) દુષ્પરિચ્ચયા ઇમે કામા, નો સુજહા અધીરપુરિસેહિં ।

અહ સન્તિ સુવ્વયા સાહૂ, જે તરન્તિ અતરં વણિયા વા ॥૧૩॥

(ઉત્તરા૦ અ૦ ૮, ગા૦ ૬)

૧૬૫. આ કામભોગોનો ત્યાગ કરવો ભારે મુશ્કેલ છે. જેઓ અધીર^૩

પુરુષો છે તેઓ તો એ કામભોગોને એકદમ સહેલાઈથી છોડી શકતા નથી. પરંતુ સારી રીતે મહાવ્રતોને આચરનારા જે સાધુ પુરુષો છે, તેઓ જેમ વ્યવહારી વણિક ન તરી શકાય એવા દરિયાને તરી જાય છે, તેમ આ ન તરી શકાય એવા વાસનાના દરિયાને વા કામભોગોના સમુદ્રને તરી જાય છે.

૧. સરખાવો ૭ મ્ ઈ. "ભોગવિલાસ માણસને સત્યથી ચલિત કરે છે"

(પૃ. ૧૪૦)

૨. મૃગયર્મ - સરખાવો ધમ્મપદ દસમો દંડવર્ગ શ્લો. ૧૩:

ન નગ્ગચરિયા ન જટા ન પંકા નાનાસકા થંડિલસાયિકા વા ।

રજો ચ મલ્લં ઉક્કટિકપ્પધાનં સોધેંતિ મચ્ચં અવિતિણ્ણકંખં ॥

જે મનુષ્યે તૃષ્ણાને સમૂળગી તજી દીધી નથી તે માણસ નાગો જ રહે, જટા રાખે, શરીરે ગારો ચોપડે વા શરીર ઉપરનો મેલ વધાર્યે રાખે, લાંઘણો કરે, સપાટ જગ્યા ઉપર સૂઈ રહે, શરીર ઉપર મેલના થર જામવા દે અને જાગતો જ રહે - મટકું ય ન મારે તો પણ તેની શુદ્ધિ થઈ શકતી નથી.

૩. અધીર પુરુષો- સરખાવો ગીતા અ. ૬ શ્લો. ૩૬ :

અસંયતાત્મના યોગો દુપ્પ્રાપ્તિ મે મતિઃ ।

વશ્યાત્મના તુ યતતા શક્યોઽવાપ્તુમુપાયતઃ ॥

જેણે પોતાના આત્માને કાબૂમાં રાખ્યો નથી તેવો સાધક મહામુસીબતે યોગને સાધી શકે છે અને જેણે પોતાના આત્માને કાબૂમાં રાખેલ છે તેવો પ્રયત્નશીલ સાધક તો ઉપાયો દ્વારા યોગને અનાયાસે સાધી શકે છે એવો મારો મત છે.

મહાવીરવાણીમાં આવેલું આખુંય કામસૂત્ર ધમ્મપદમાં આવેલા ચોવીસમા તૃષ્ણાવર્ગ સાથે સરખાવવા જેવું છે. અહીં 'કામ' શબ્દને મુખ્ય કરીને જે જે વાત કહેલી છે તે બધી ધમ્મપદમાં 'તૃષ્ણા' શબ્દને મુખ્ય રાખીને કહેલી છે.

॥ ૧૫ ॥

અસરણ-સુત્તં

(૧૬૬) વિક્તં પસવો ય નાહ્ઓ, તં બાલે સરણં તિ મન્નઈ ।

एते मम तेसु वि अहं, नो ताणं सरणं न विज्जई ॥૧૧॥

(સૂત્ર૦ શ્રુ૦ ૧, અ૦ ૨, ઉ૦ ૩, ગા૦ ૧૬)

॥ ૧૫ ॥

અશરણ-સૂત્ર

૧૬૬. અજ્ઞાની^૧ મનુષ્ય પોતાની પાસેનાં ધન અને પશુઓને તથા પોતાના નાતીલાઓને-એ બધાંને પોતાના શરણરૂપ માને છે અર્થાત્ એ એમ સમજે છે કે એ બધાં પોતાના બચાવનાં સાધનો છે, એટલું જ નહિ પણ તે એટલે સુધી માને છે કે, 'એ બધાં મારાં જ છે' અને 'તેઓમાં પણ હું જ ઓતપ્રોત થઈ ગયો છું,' પરન્તુ જ્યારે કોઈ સંકટ આવી પડે છે ત્યારે એ બધાંમાંથી કોઈ એક પણ તેને અજ્ઞાની મનુષ્યને - શરણરૂપ થતું નથી - તેની વારે આવી શકતું નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અજ્ઞાની મનુષ્ય જ્યારે ભયંકર રીતે બિમાર પડે છે વા જ્યારે મોતના મુખે સપડાય છે ત્યારે ધન ધનને ઠેકાણે પડ્યું રહે છે, પશુઓ પશુઓને ઠેકાણે પડ્યાં રહે છે અને નાતીલાં પણ પોતપોતાના સ્થાને પડ્યા રહે છે - એવે વખતે તેને કોઈ કળી પણ સહાય પહોંચાડી શકતું નથી.

(૧૬૭) जम्मं दुक्खं जरा दुक्खं, रोगाणि मरणाणि य ।

अहो दुक्खो हु संसारो, जत्थ कीसन्ति जन्तवो ॥२॥

(उत्तरा० अ० १९, गा० १५)

૧૬૭. પહેલું^૨ તો જનમ ધરવો એ જ દુઃખ છે, પછી એની પાછળ ઘડપણ આવે એ ય દુઃખ છે, રોગો થવા એ ય દુઃખ છે અને વારે વારે મર્યા કરવું તો ભારે દુઃખ છે. અરે! આ આખો ય સંસાર એ રીતે દુઃખરૂપ છે કે જ્યાં અજ્ઞાની જીવડા હાથે કરીને કલેશ પામ્યા જ કરે છે.

(૧૬૮) इमं सरिरं अणिच्चं, असुइं असुइसंभवं ।

असासयावासमिणं, दुक्ख-केसाण भायणं ॥३॥

(उत्तरा० अ० १९, गा० १२)

૧૬૮. આ શરીર^૩ અનિત્ય છે, અશુચિ-ગંદું છે અને ગંદા પદાર્થોમાંથી બનેલું છે, ભાડૂતી ઘર જેવું કાયમી નથી અને દુઃખ તથા કલેશોનું ધામ છે.

(૧૬૯) दाराणि य सुया चेव, मित्ता य तह बन्धवा ।

जीवन्तमणुजीवन्ति, मयं नाणुव्वयन्ति य ॥४॥

(उत्तरा० अ० १८, गा० १४)

૧૬૯. સ્ત્રીઓ, પુત્રો, મિત્રો અને બંધુજનો એ બધાં જીવતાનાં જ સગાં છે, મર્યા પછી કોઈ ચે પાછળ ચાલતું નથી - સાથે આવતું નથી.

(૧૭૦) वेया अहीया न भवन्ति ताणं,

भुत्ता दिया निन्ति तमं तमेणं ।

जाया य पुत्ता न हवन्ति ताणं,

को नाम ते अणुमन्नेज्ज एयं ॥५॥

(उत्तरा० अ० १४, गा० १२)

૧૭૦. ખૂબ ખૂબ ગોખી ગોખીને કંઠે કરેલાઈ - ભણી નાખેલા વેદો ય અજ્ઞાની મનુષ્યને સંઘરતા નથી - શરણરૂપ નથી. ધરાઈ ધરાઈને જમેલા - જમાડેલા બ્રાહ્મણો તો વળી એક અંધારામાંથી બીજા અંધારામાં અથડાવ્યા કરે છે - અંધારા નરકના ખાડામાં લઈ જાય છે અને જેઓ પોતાના જ શરીર દ્વારા જન્મેલા છે એવા પુત્રો ય શરણરૂપ બનતા નથી - બચાવી શકતા નથી. તેથી દુનિયામાં રહીને વગર વિવેકે વેદોને ભણવા, બ્રાહ્મણોને જમાડવા, કુલ-વંશને ટકાવવા પ્રજાને પેદા કરવી ને ભોગો ભોગવવા, મોજ કરવી એ બધી તારી વાતને ક્યો ડાહ્યો માણસ કર્તવ્યરૂપ માની શકે ?

(૧૭૧) ચિત્ત્વા દુપયં ચ ચઝપ્પયં ચ,
 ચેત્તં ગિહં ધણ-ધન્નં ચ સવ્વં ।
 કમ્મપ્પવીઓ અવસો પયાઙ્ગ,
 પરં ભવં સુન્દર પાવગં વા ॥૬॥

૧૭૧. પોતે વહાલાં માનેલાં દાસ-દાસીઓને કે વિલાસ માટે પાળેલાં મેના, પોપટ વગેરે પક્ષીઓને અર્થાત્ એ બધાં બે પગાં પ્રાણીઓને, પોતે વહાલાં માનેલાં હાથી, ઘોડા, ગાય, બળદ વગેરે ચોપગાં પ્રાણીઓને, પોતે વહાલાં માનેલાં ખેતર, વાડી, બાગબગીચાને, ઘરમહેલાતને, દરદાગીના, માલમિલકત, રોકડનાણું વગેરે સંપત્તિને તથા સંઘરેલાં અનાજના મોટા મોટા કોઠારોને અણદૂટકચે અહીં જ છોડીને - મૂકી દઈને આ પરવશ પડેલો પ્રાણી પોતે સંઘરેલા સારા અને નરસા સંસ્કારો સાથે સારી કે માઠી ગતિ તરફ ચાલી નીકળે છે - સારા કે નરસા પરભવે પહોંચી જાય છે.

(૧૭૨) જહેહ સીહો વ મિયં ગહાય,
 મચ્ચૂ નરં નેઙ્ઠ હુ અન્તકાલે ।
 ન તસ્સ માયા વ પિયા વ ભાયા,
 કાલમ્મિ તમ્મંસહરા ભવન્તિ ॥૭૧॥

(ઉત્તરાં અં ૧૩, ગાં ૨૪, ૨૨)

૧૭૨. જેમ સિંહ હરણને^૧ પરાણે પકડીને ખેંચી જાય છે તેમ જ મૃત્યુ અંતકાલે મનુષ્યને ઢસડી જાય છે. એ વખતે માતા, પિતા કે ભાઈ વગેરે કોઈ પણ, તે મૃત્યુ દ્વારા ઢસડાતા પ્રાણીના દુઃખમાં જરા પણ ભાગ પડાવી શકતાં નથી કે પોતાનું થોડું ઘણું આયુષ્ય આપીને તેને બચાવી શકતાં નથી.

(૧૭૩) જમિણં જગઈ પુઢો જગા, કમ્મેહિં લુપ્પન્તિ પાણિણો ।
 સયમેવ કઢેહિ ગાહઈ, નો તસ્સ મુચ્ચેજ્જડપુઢ્યં ॥૮॥

(સૂત્રં શ્રું ૧, અં ૨, ડં ૧, ગાં ૪)

૧૭૩. આ સંસારમાં જે આ જુદાં જુદાં પ્રાણીઓ છે તે બધાં ય પોતપોતાનાં કર્મોને લીધે - સારા માઠા સંસ્કારોને લીધે જ દુઃખી થાય છે. જે કર્મો પોતે જ કર્યા છે - જે સંસ્કારોની છાપ પોતાનામાં જ ઊઠવા - પડવા દીધી છે, તેમને ભોગવ્યા વિના - અનુભવ્યા વિના છુટકારો જ નથી.

(૧૭૪) અસાસણ સરીરમ્મિ, રંડં નોવલભામહં ।
 પચ્છા પુરા વ ચઙ્ઠયવ્વે, ફેણવુબ્બુયસંનિખે ॥૯॥

(ઉત્તરાં અં ૧૯, ગાં ૧૩)

૧૭૪. આ શરીર પાણીના ફીણમાં ઊઠતા પરપોટા જેવું નાશવંત

છે, તેને પહેલાં કે પછી ગમે ત્યારે એક વખત છોડવાનું તો છે જ, તો પછી એવા અશાશ્વત શરીરમાં મને ચેન પડતું નથી. અર્થાત્ એવા ગમે ત્યારે પડી જનારા શરીર તરફ મને પ્રેમ થતો નથી. (એમ સાધક પુરુષ વિચાર કરે છે.)

(૧૭૫) માણુસત્તે અસારમ્મિ, વાહિ-રોગાણ આલણ ।

જરામરણઘત્થમ્મિ, ય્વણં પિ ન સ્મામહં ॥૧૦॥

(ઉત્તરાં અં ૧૧, ગાં ૧૪)

૧૭૫. વ્યાધિ અને ભયંકર રોગોના ઘર જેવા આ મનુષ્ય દેહમાં મને જરા ય એક ક્ષણ માટે પણ ચેન પડતું નથી. વળી એ દેહ હંમેશાં ઘડપણ અને મરણથી તો ખવાયેલો - ઘેરાયેલો જ છે, એટલે એમાં સ્હીને એક ક્ષણ પણ લહેર કરવાનું મન થતું નથી. (એમ સાધક પુરુષ વિચારે છે)

(૧૭૬) જીવિયં ચેવ રૂવં ચ, વિજ્ઞુસંપાયચંચલં ।

જત્થ તં મુજ્ઞસી રાયં ! પેચ્ચત્થં નાવબુજ્ઞસે ॥૧૧॥

(ઉત્તરાં અં ૧૮, ગાં ૧૩)

૧૭૬. હે રાજા ! તું જે દુનિયામાં^૦ રાચી રહ્યો છે - જેમાં મોહ પામી રહ્યો છે એટલું જ નહિ પણ જેમાં રાચતો અને મોહ રાખતો તું તારા હિતકર અને મંગલમય ભવિષ્યના પ્રસંગો તરફ પણ ધ્યાન આપતો નથી એવાં આ જીવન અને આ રૂપ બન્ને વીજળીના ચમકારા જેવાં ચંચળ છે - ક્ષણ ભંગુર છે.

(૧૭૭) ન તસ્સ દુક્કલં વિભયન્તિ નાહો,

ન મિત્તવગ્ગા ન સુયા ન વન્ધવા ।

एकौ सयं पच्चणुहोइ दुक्खं,
कत्तारमेव अणुजाई कम्मं ॥१२॥

(उत्तरा० अ० १३, गा० २३)

૧૭૭. બીજાંઓને જ માટે અર્થાત્ પોતાના માનેલા સ્વજનો માટે, નાતીલાઓ માટે, મિત્રો માટે, પોતાના પુત્રો માટે અને પોતાના બંધુઓ માટે પણ દુષ્ટ પ્રવૃત્તિને કરનારાએ પોતે જાતે એકલે પંડે જ તે દુષ્ટ પ્રવૃત્તિને લીધે નીપજનારાં બૂરાં પરિણામોને ભોગવવાનાં હોય છે. તે બૂરાં પરિણામોને ભોગવતી વખતે તેમાં બીજું કોઈ ભાગ પડાવતું નથી, અર્થાત્ પોતાનાં માનેલાં સ્વજનો, નાતીલાઓ, મિત્રો, પોતાના ખુદના પુત્રો કે બંધુઓ એ બૂરાં પરિણામોને ભોગવવામાં જરા પણ ભાગ પડાવી શકતાં નથી. કારણ કે મનુષ્ય જે દુષ્ટ સંસ્કારોને કેળવી તેમાં લીન થાય છે, તે જ દુષ્ટ સંસ્કારો તેનો પીછો છોડતા નથી. તે તેની પાછળ ને પાછળ પડઠાયાની પેઠે ચાલ્યા જ આવે છે.

(૧૭૮) न चित्ता तायए भासा,
कुओ विज्जाणुसासणं ? ।

विसन्ना पावकम्महिं,
बाला पंडियमाणिणो ॥१३॥

(उत्तरा० अ० ६, गा० १०)

૧૭૮. ચિત્રવિચિત્ર ભાષાઓ^૧ એટલે પંડિતોએ જેનો ખૂબ ખૂબ આદર કરેલો છે એવી વેદની ભાષા, સંસ્કૃત ભાષા, માગધી ભાષા, અર્ધમાગધી ભાષા, અવેસ્તા ભાષા, હિંદુભાષા, અરબી ભાષા કે એવી કોઈ બીજી જૂની કે નવી ભાષાઓ બગડતા મનુષ્યને બચાવી શકતી નથી, તો પછી વિવિધ પ્રકારની વિદ્યાઓ એટલે મંત્રવિદ્યા,

શિલ્પવિદ્યા, ઔષધિવિદ્યા વગેરે જુદી જુદી જ્ઞાનશાખાઓને લંગતી આધુનિક કે પ્રાચીન વિદ્યાઓ પણ બગડતા મનુષ્યને શી રીતે બચાવે ? પાપપ્રવૃત્તિઓમાં ખૂંચી ગયેલા જેઓ માત્ર એવી એવી ભાષાઓના જ્ઞાનનો ફાંકો રાખી વા માત્ર એવી એવી વિવિધ વિદ્યાઓ પોતાને આવડે છે એવો ધમંડ રાખી પોતાની જાતને પંડિત માને છે - વિવેકી વા જ્ઞાની સમજે છે તેઓ નર્યા બાળ જીવો છે - અજ્ઞાની પ્રાણીઓ છે.

૧. અજ્ઞાની - સરખાવો ધમ્મપદ પાંચમા બાલ વર્ગનો ત્રીજો શ્લોક :

પુત્તા મત્થિ ધનં મત્થિ ઇતિ બાલો વિહજ્જતિ ।

અત્તા હિ અત્તનો નત્થિ કુત્તો પુત્તા કુત્તો ધનં ? ॥

અર્થાત્ પુત્રો મારા છે, ધન મારું છે એમ સમજી સમજીને બાલ જીવ - અજ્ઞાની પ્રાણી તરફડ્યા કરે છે. ખરી વાત તો એમ છે કે જ્યાં પોતે જ પોતાનો નથી તો પછી પુત્રો અને ધન પોતાનું કેવી રીતે થઈ શકે ?

૨. ગા. ૧૬૭ - સરખાવો હ. મ. ઈ. “આ દુનિયાનો મોહ રાખવો (તેને અપનાવવી) એ જ બધાં પાપોનું મૂળ છે” (પૃ. ૧૪૦).

૩. આ શરીર - સરખાવો ધમ્મપદ અગિયારમો જરાવર્ગ લો. ૩, ૪ :

પસ્સ ચિત્તકતં વિંબં અરુકાયં સમુસ્સિતં ।

આતુરં बहुसंकपपं यस्स नत्थि धुवं ઠિતિ ॥

परिजिण्णमिदं रूपं रोगनिद्दं पभंगुरं ।

भिज्जति पूतिसंदोहो मरणंतं हि जीवितं ॥

જુઓ તો ખરા કે આ શરીરનું બીબું વિચિત્ર રીતે ઢાળેલું - ઉપસાવેલું, ગૂમડાંવાળું, રોગી, બહુસંકલ્પવાળું અને જેની સ્થિતિ ચોક્કસ નથી એવું છે તથા આ બીબું જીર્ણ છે, રોગનો માળો છે, ક્ષણભંગુર છે અને ગંદકીનો ઢગલો છે. તે નાશ પામી જવાનું છે. જીવનનો અંત જ મરણ છે.

૪. કંઠે કરેલા - આ ૧૭૦મું તથા ૧૭૮મું બન્ને પદો વિવેક વગરની માત્ર

જડ ક્રિયા કે જેમાં સંયમ કે સદાચરણનો અંશ સરખો ન હોય તે બાબત આપણું ધ્યાન ખેંચે છે અર્થાત્ વેદો તો શું પણ જૈન શાસ્ત્રો વા બીજાં કોઈ શાસ્ત્રો કેવળ મુખ પાઠે કરવાથી કશું વળતું નથી તેમ જ બ્રાહ્મણોને તો શું જૈનોને પણ વા બીજા કોઈ લોકોને પણ કેવળ જમાડવાથી કશું વળતું નથી. તાત્પર્ય એ કે ક્રિયા સાથે સંયમ અને સદાચારનો મેળ હોય તો જ તે ક્રિયા લાભકર છે.

જુઓ ધર્મસૂત્ર-ટિપ્પણ ૧૦મું 'હે રાજા!' તેમાં ભૃગુપુરોહિતના બે પુત્રો વિશે વાત કહેલી છે. તે બન્ને પુત્રો પુરોહિત પિતાને સમન્નવવા આ ૧૭૦મું પદ બોલે છે.

૫. સિંહ હરાગને - સરખાવો મહાભારત-શાંતિધર્મપર્વ, મોક્ષધર્મપર્વ, અધ્યાય ૧૭૫, પૃ. ૨૯૯માંનો શ્લોક ૧૮, ૧૯ :

તં પુત્રપશુસંપન્નં વ્યાસક્તમનસં નરમ્ ।
 સુસં વ્યાઘ્રો મૃગમિવ મૃત્યુરાદાય ગચ્છતિ ॥
 સંચિન્વાનકમેવૈનં કામાનામવિતૃષ્ણકમ્ ।
 વ્યાઘ્રઃ પશુમિવાદાય મૃત્યુરાદાય ગચ્છતિ ॥

સરખાવો ધમ્મપદ ચોથો પુષ્પવર્ગ શ્લો. ૪, ૫ :

પુષ્કાનિ હેવં પચિનન્તં વ્યાસક્તમનસં નરં ।
 સુત્તં ગામં મહોઘો વ મચ્ચુ આદાય ગચ્છતિ ॥
 પુષ્કાનિ હેવ પચિનન્તં વ્યાસક્તમનસં નરં ।
 અતિત્તં યેવ કામેસુ અંતકો કુરુતે વસં ॥

જેમ વાઘ, મૃગ-પશુ-ને ઢસડીને ચાલ્યો જાય છે તેમ પુત્ર અને પશુઓની સંપત્તિવાળાને તથા વાસનાઓમાં જેનું મન ચોંટી ગયેલ છે તથા જે હજુ ઊંધમાં છે તથા હજુ તો જે કામોનો સંચય કરતો હોય છે અને કામોથી તૃપ્ત થયેલ નથી તેને મૃત્યુ ઢસડીને ચાલ્યું જાય છે. (મહાભારત)

સૂતેલા ગામને જેમ પાણીનું મહાપૂર તાણી જાય છે તેમ વાસનાઓમાં

જેનું મન ચોટી ગયેલ છે તેવો મનુષ્ય હજુ તો પોતાના મનોરથોનાં ફૂલો જ ગૂંથતો હોય છે ત્યાં જ તેને મૃત્યુ તાણી જાય છે. તથા તેવા અને કામોથી હજુ તૃપ્તિ નહીં પામેલા મનુષ્યને મૃત્યુ તાબે કરી લે છે. (ધમ્મપદ)

૬. છુટકારો જ નથી - સરખાવો ધમ્મપદ નવમો પાપવર્ગ શ્લો.૧૨ :

ન અંતલિક્ષે ન સમુદ્દમજ્ઞે ન પવ્વતાનં વિવરં પવિસ્સ ।

ન વિજ્જતી સો જગતિષ્પદેસો યત્થદ્ધિતો મુંચેય્ય પાપકમ્મા ॥

પાપકર્મી મનુષ્ય આકાશમાં જાય કે દરિયાની વચ્ચે પેસી જાય વા પર્વતોની ગુફામાં સંતાઈ જાય પરંતુ જગતમાં એવું એક પણ સ્થાન નથી કે જ્યાં ગયેલો પાપકર્મી પ્રાણી પોતાનાં પાપોથી છુટકારો પામે.

૭. ગા. ૧૭૬ સરખાવો હ. મ. ઈ. “આ દુનિયા રહેવાની નથી” (પૃ.૧૪૦)

૮. ચિત્રવિચિત્ર ભાષાઓ - જુઓ ટિપ્પણ ગા.૧૭૦ ‘કંકે કરેલા.’ જે લોકો સંયમ કે સદાચારના લક્ષ્ય વિનાના કેવળ પ્રાચીન કે અર્વાચીન કોઈ પણ ભાષાના પવિત્રતાના આગ્રહમાં પડ્યા છે અને અમુક રીતે થતાં ઉચ્ચારણો જ સ્વર્ગ કે મોક્ષને આપનારાં છે તથા અમુક રીતે થતાં ઉચ્ચારણો જ અધોગતિએ પહોંચાડનારાં છે એવું માનનારા છે અને સદ્ગુણોની તરફ ધ્યાન ન આપી કેવળ અમુક ભાષા બોલનારો વર્ગ ઉત્તમ અને અમુક ભાષા બોલનારો વર્ગ અધમ એમ માની મનુષ્યોનાં માન અપમાન કરનારાં છે તેમને લક્ષ્યમાં રાખીને આ પદનો આશય સમજવાનો છે તથા સંયમ સદાચરણ વગેરે સદ્વૃત્તિઓ વિનાની કેવળ શુષ્કવિદ્યાઓ પણ જેવી અને જેટલી થવી જોઈએ તેવી અને તેટલી લાભકર થતી નથી એમ પણ સૂચવે છે.

॥ ૧૬ ॥

બાલ-સુત્તં

(૧૭૯) ભોગામિસદોસવિસન્ને, હિયનિસ્સેયસબુદ્ધિવોચ્ચત્થે ।

બાલે ય મન્દિણ મૂઢે, બજ્જઙ્ગ મચ્છિયા વ ખેલમ્મિ ॥૧૧॥

(ઉત્તરા૦ અ૦ ૮, ગા૦ ૫)

॥ ૧૬ ॥

બાલ-સૂત્ર

૧૭૯. કામભોગોની મોહ પમાડે એવી પ્રવૃત્તિમાં ખૂંચી ગયેલો તથા પોતાનાં હિત અને કલ્યાણની બુદ્ધિને ખોઈ બેઠેલો માણસ, ભલે કોઈ પ્રકારની પોતાની ચતુરાઈને લીધે પોતાની જાતને ભારે કુશળ વા પંડિત કોટિની માનતો હોય, તો પણ જ્ઞાની મનુષ્યો તો એને બાળજીવ^૧-અજ્ઞાની પ્રાણી, મંદ પ્રાણી અને મૂઢ પ્રાણી જ માને છે; અને એવો અજ્ઞાની પ્રાણી વિષયવિલાસોમાં જ ચોંટી રહે છે. જેમ કફના બળખા ઉપર માખી ચોંટી જાય છે તેમ અર્થાત્ જેમ માખી બળખામાંથી છૂટી થઈ શકતી નથી અને ત્યાંને ત્યાં જ રામશરણ થાય છે, તેમ એ અનાડી, મોજશોખોમાં એવો ચોંટી રહે છે કે તેમાં ને તેમાં જ રહી મૃત્યુને શરણે થાય છે.

(૧૮૦) જે ગિદ્ધે કામભોગેસુ, ઈમે કૂડાય ગચ્છઈ ।

ન મે દિદ્ધે પરે લોણ, ચક્ખુદિદ્ધા ઇમા રઈ ॥૨૧॥

૧૮૦. જે કેટલાક માણસો કામભોગોના લાલચુ બને છે તેઓ ધીરે ધીરે ખોટા માર્ગે વળે છે. ખોટા રસ્તા ભણી જતાં અચકાતા નથી.

પછી તો એઓ એમ પણ કહેવા લાગે છે કે આ જે પ્રત્યક્ષ^૨ કામભોગો છે એ જ સુખરૂપ છે, મેં પુનર્જન્મ કે પરલોક જોયો નથી, એટલું જ નહિ પણ તે પોતાની ભોગપરાયણ કુટુંબને લીધે પોતાના જેવા જ મનુષ્યો તરફ તદ્દન બેદરકાર બને છે અને પોતાની લાલસા પૂરી કરવા જતાં બીજા મનુષ્યો વગેરે પ્રાણીઓ દુઃખી દુઃખી થતા હોય તેની પણ પરવા કરતો નથી.

(૧૮૧) हत्थागया इमे कामा कालिया जे अणागया ।

को जाणइ परे लोए, अत्थि वा नत्थि वा पुणो ? ॥३॥

૧૮૧. જેઓ કામભોગોના લાલચુ બનેલા છે તેઓ આમ પણ ધારે છે કે 'આ કામભોગો તો હાથમાં આવેલા છે - પ્રત્યક્ષ છે અને કામભોગોનો સંયમ કરવાથી જે સારાં સારાં પરિણામો અમુક વખતે આવનારાં છે તે બધાં ય ભવિષ્યના ગર્ભમાં છે. અર્થાત્ તે કોણે જોયાં છે? વળી, તે ભોગપરાયણ લોકો એમ પણ માનવાને કે કહેવાને અચકાતા નથી કે 'આ લોક સિવાય બીજાં પણ કોઈ લોક છે અથવા આ લોક સિવાય બીજાં પણ કોઈ લોક નથી એમ પણ કોણ જાણી શકે છે?' અર્થાત્ ભોગી મનુષ્ય કામભોગોની આડે તેનાં ભવિષ્યનાં અનિષ્ટ પરિણામોની કશી પંચાતમાં પડતો જ નથી.

(૧૮૨) जणेण सद्धिं होक्खामि, इइ वाले पगब्भई ।

कामभोगाणुराणं, केसं संपडिवज्जई ॥४॥

૧૮૨. વળી, તે અજ્ઞાની ભોગી એમ પણ કહેવાને જરા પણ ખચકાતો નથી કે 'આ દુનિયામાં હું એકલો જ ભોગી છું એમ તો નથી, બીજા પણ હજારો લોકો ભોગપરાયણ છે એટલે ભોગોનું જે કાંઈ અનિષ્ટ

માઠું ફળ આવવાનું હશે તો તે બધાંને જ એક સરખું આવશે; મારે માટે તો ભોગોનું અનિષ્ટ ફળ આવે અને બીજાઓ માટે ઈષ્ટ ફળ આવે એમ તો બનવાનું નથી; એટલે કેવળ મારે માટે જ ભોગોનું અનિષ્ટ ફળ આવે એમ તો થોડું જ બનવાનું છે. અર્થાત્ જે^૩ સૌનું થશે એ જ મારું પણ થશે.' એમ ધારીને વધુ બેશરમ બનેલો તે કામભોગી કામભોગોમાં પોતાનો વધુ વધુ રસ-રાગ-અનુરાગ બતાવી વિશેષ ક્લેશ પામે છે અને બીજાઓને પણ વિશેષ ક્લેશ થાય એમ વર્તે છે.

(૧૮૩) તઓ સે દંડં સમારભઈ, તસેસુ થાવેસુ ય ।

અઢાણ ય અણઢાણ, ભૂયગામં વિહિંસઈ ॥૫॥

૧૮૩. એવું એવું નફફટપણે વિચારી વધારે નફફટ બનેલો એ ભોગી મનુષ્ય, હાલતા ચાલતા એવા ત્રસ પ્રાણો તરફ ભારે ક્રૂરતાથી વર્તવાનું શરૂ કરે છે, તેમનો ઘાત સુધ્યાં કરી નાખે છે અને જે પ્રાણીઓ ગતિ વગરનાં છે - સ્થાવર છે, તેમનો પણ ઘાત કરે છે. પોતાનું કાંઈ પ્રયોજન સરતું હોય કે ન સરતું હોય તોપણ તે ભોગી એ રીતે તમામ પ્રાણીઓનો ઘાત કર્યા જ કરે છે.

(૧૮૪) હિંસે બાલે મુસાવાઈ, માઢલ્લે પિસુણે સઢે ।

ભુંજમાણે સુરં મંસં, સેયમેયં તિ મન્નઈ ॥૬॥

૧૮૪. આમ કરતો કરતો એ અજ્ઞાની ભોગી, જે ભારે હિંસક બની જાય છે; ખોટું બોલવાનો આદી થઈ જાય છે, દંભી બની જાય છે, ચાડિયો થાય છે અને શઠતા સુધી પહોંચી જાય છે, તથા તે, એટલે સુધી અવળે માર્ગે ચડી જાય છે કે માંસ ખાતો અને દાડૂ પીતો તે, પોતાને સારુ એ શ્રેયરૂપ છે-કલ્યાણરૂપ છે-હિતકર છે એમ માનતો

થઈ જાય છે.

(૧૮૫) કાયસા વયસા મત્તે, વિક્તે ગિદ્ધે ય ઇત્થિસુ ।
દુહઓ મલ્લં સંચિણ્ણઙ્, સિસુનાગુ વ્વ મદ્દિયં ॥૭॥

૧૮૫. ધનમાં અને સ્ત્રીઓમાં તનથી^૫ અને વચનથી આસક્ત બનેલો તે, અજ્ઞસિયાની પેઠે બહારથી અને અંદરથી એમ બંને રીતે મેલનો સંચય કરે છે. (જેમ અજ્ઞસિયું બહારથી પણ માટીના મેલથી ખરડાય છે અને અંદર પણ માટીથી ખરડાય છે તેવી જ દશા ભોગી મનુષ્યની પણ થાય છે.)

(૧૮૬) તઓ પુદ્ધો આયંકેણં, ગિલાણો પરિતપ્પઈ ।
પમીઓ પરલોગસ્સ, કમ્માણુપ્પેહી અપ્પણો ॥૮॥

(ઉત્તરા૦ અ૦ ૫, ગા૦ ૫-૧૧)

૧૮૬. આમ કરતાં કરતાં જ્યારે તેના શરીરમાં અસાધ્ય રોગો પેદા થાય છે અને ચારે કોર રોગોથી હેરાન હેરાન થઈ જાય છે ત્યારે તે બેહદ માંદો થઈ ગયેલો - લાચાર બની ગયેલો પછી પસ્તાવામાં પડે છે - 'હાય, હાય, મેં આ શું કર્યું?' 'હું આ ભોગોમાં આમ કેમ ફસી પડ્યો?' 'અરે, મેં કોઈનું ય કશું માન્યું કેમ નહિ?' આ રીતે તે વારંવાર પસ્તાવો કર્યા કરે છે અને અંતકાળે આવી પહોંચેલો તે, પોતાનાં કર્મોનો - પોતાની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિઓનો વિચાર કરતો કરતો પરલોકથી બીવા લાગે છે - 'હાય, મર્યા પછી હવે મારું શું થશે?' એ રીતે પરલોકથી ડરવા લાગે છે.

(૧૮૭) જે કેઙ્ બાલા ઇહ જીવિયદ્ધી,
પાવાઙ્ કમ્માઙ્ કરેન્તિ રુદ્ધા ।

તે ઘોરરૂવે તમસિન્ધયારે,
તિલ્વાભિતાવે નરગે પડન્તિ ॥૧॥

(સૂત્ર૦ શ્રુ૦ ૧, અ૦ ૫, ૩૦ ૧, ગા૦ ૩)

૧૮૭. જે અજ્ઞાની મનુષ્યો આ જગતમાં કેવળ પોતાનું જ જીવન ટકાવવાને સારુ ફૂર બનીને પાપમય પ્રવૃત્તિઓ કરે છે - એવી પાપમય પ્રવૃત્તિઓ કરતાં જરા ય પાછું વળીને જોતા નથી, તેઓ તીવ્ર દુઃખમય મહાભયંકર એવા અંધારાથી ભરેલા નરકમાં પડે છે.

(૧૮૮) જયા ય ચયઙ્ ધમ્મં અણજ્ઞો ભોગકારણા ।

સે તત્થ મુચ્છિંણ્ બાલે, આયઙ્ નાવબુજ્જઈ ॥૧૦॥

(દશ૦ ચૂલિકા ૧, ગા૦ ૧)

૧૮૮. ભોગોમાં મૂર્છિત બનેલો તે અનાડી ભોગી, માત્ર પોતાના ભોગોને માટે જ્યારે જ્યારે ધર્મનો ત્યાગ કરે છે - પોતાના વ્યક્તિગત કે સામાજિક કર્તવ્યનો વિચાર કરતો નથી ત્યારે ત્યારે તે, પોતાના ભવિષ્યની ભયંકર પરિસ્થિતિને બરાબર સમજતો નથી.

(૧૮૯) નિચ્ચુવ્વિગ્ગો જહા તેણો, અત્તકમ્મેહિં દુમ્મઈ ।

તારિસો મરણંડતે વિ નાડડરાહેઙ્ સંવરં ॥૧૧॥

(દશ૦ અ૦ ૫, ૩૦ ૨, ગા૦ ૩૧)

૧૮૯. જેવી રીતે રોજ ભયભીત રહેતો ચોર પોતાનાં કુકર્મો વડે દુઃખી થાય છે, તેવી જ રીતે અજ્ઞાની મનુષ્ય પોતાનાં કુકર્મોને લીધે દુઃખી થાય છે અને અંતકાલ પાસે આવતાં છતાં ય તે સંયમની આરાધના કરી શકતો નથી.

(૧૧૦) જે કેડ પવ્વડા, નિદાસીલે પગામસો ।

મોચ્ચા પેચ્ચા સુહં સુવડ, પાવસમણિ ત્તિ વુચ્ચડ ॥૧૨॥

(ઉત્તરાં અં ૧૭, ગાં ૩)

૧૯૦. જે કોઈ મનુષ્ય પ્રવ્રજ્યા લીધા પછી પણ પ્રમાદમાં વખત ગુમાવે છે - ઊંઘણશીની રીતે વર્તે છે અને ખૂબ ખાઈ પીને નિરાંતે - નિશ્ચિંત ભાવે - સુખે સોડ તાણીને ઊંઘ્યા કરે છે, તે 'પાપ શ્રમણ' કહેવાય છે. (પાપ શ્રમણ એટલે પાપમય પ્રવૃત્તિ કરનારો સાધુ)

(૧૧૧) વેરાડં કુવ્વડ વેરી, તઓ વેરેહિં રજ્જડ ।

પાવોવગા ય આરંભા, દુક્ખફાસા ય અન્તસો ॥૧૩॥

(સૂત્રં શ્રું ૧, અં ૮, ગાં ૭)

૧૯૧. જે મનુષ્ય ગમે તે કોઈની પણ સાથે વેર રાખે છે તે, વેરને વધાર્યા કરે છે અને એવો તે, વેર બાંધી બાંધીને રાજી થાય છે. એને એ વાતની ખબર નથી કે તમામ દુષ્પ્રવૃત્તિઓ પાપમય હોય છે અને છેવટ તેમનું પરિણામ દુઃખમય આવે છે.

(૧૧૨) માસે માસે તુ જો બાલો, કુસગ્ગેણ તુ ભુંજણ ।

ન સો સક્કયાયધમ્મસ્સ, કલં અગ્ગઢ સોલસિં ॥૧૪॥

(ઉત્તરાં અં ૧, ગાં ૪૪)

૧૯૨. જે અજ્ઞાની મનુષ્ય મહિના મહિના^૧ સુધી ભોજનનો ત્યાગ કરે અને પછી પારણામાં ડાલની અણી ઉપર જેટલું સમાય તેટલાથી જ પારણું કરે, તેવો ધોર તપ કરનારો પણ તે, સંત પુરુષે બતાવેલા સદ્ધર્મને આચરનારા મનુષ્યની સોજમી કળાને પણ પહોંચી શકતો નથી.

(૧૧૩) ઇહ જીવિયં અનિયમેત્તા, પબ્ભટ્ટા સમાહિ-જોગેહિં ।

તે કામભોગરસગિદ્ધા, ઉવવજ્જન્તિ આસુરે કાચે ॥૧૫॥

(ઉત્તરાં અં ૮, ગાં ૧૪)

૧૯૩. આ દુનિયામાં રહેનાર જે મનુષ્યો પોતાના જીવનવ્યવહારને સંયમમાં મર્યાદિત રાખતા નથી, અર્થાત્ જીવનવ્યવહારને સ્વચ્છંદી બનાવે છે તેઓ સમાધિયોગથી ભ્રષ્ટ થયેલા છે અને એવા તેઓ કામભોગોના રસમાં લાલચુ બનેલા, અસુરચોનિમાં જન્મ ધારણ કરે છે.

(૧૧૪) જાવન્તઽવિજ્જાપુરિસા, સવ્વે તે દુક્ખસંભવા ।

લુપ્પન્તિ બહુસો મૂઠા, સંસારમ્મિ અણન્તે ॥૧૬॥

(ઉત્તરાં અં ૬, ગાં ૧)

૧૯૪. જેટલા મનુષ્યો અવિવેક યુક્ત છે - અવિદ્યાપુરુષ છે - તે બધા ય દુઃખના ભાગી થાય છે અને એવા અવિદ્યાપુરુષો - મૂઠો આ અનંત સંસારમાં વારંવાર મર્યા જ કરે છે.

(૧૧૫) બાલાણં અકામં તુ મરણં અસદં ભવે ।

પંડિયાણં સકામં તુ, ઉક્કોસેણ સદં ભવે ॥૧૭॥

(ઉત્તરાં અં ૫, ગાં ૩)

૧૯૫. મૂઠ અજ્ઞાની મનુષ્યોનું અકામ મરણ આ સંસારમાં વારંવાર થયા કરે છે અને પંડિત વિવેકી મનુષ્યોનું તો સકામ મરણ આ સંસારમાં વધારેમાં વધારે એક વાર થાય છે અર્થાત્ પંડિત વિવેકી મનુષ્યો વારે વારે મરતા નથી.

(૧૧૬) બાલસ્સ પસ્સ બાલત્તં, અહમ્મં પડિવજ્જિયા ।
ચિચ્ચા ધમ્મં અહમ્મિદ્દે, નરણ ઉવવજ્જઈ ॥૧૮॥

૧૯૬. મૂર્ખ મનુષ્યની મૂર્ખતા તો જુઓ કે જે, ધર્મને ફેંકી દઈ, અધર્મનો સ્વીકાર કરી અધાર્મિક થાય છે અને પરિણામે નરકમાં જાય છે - નરકગતિને પામે છે.

(૧૧૭) ધીરસ્સ પસ્સ ધીરત્તં, સચ્ચધમ્માણુવત્તિણો ।
ચિચ્ચા અધમ્મં ધમ્મિદ્દે, દેવેસુ ઉવવજ્જઈ ॥૧૯॥

૧૯૭. આચરણ દ્વારા સત્ય ધર્મને અનુસરનાર ધીર મનુષ્યનું ધીરપણું પણ જુઓ કે જે અધર્મને ફેંકી દઈ પરમ ધાર્મિક બને છે, અને પરિણામે દિવ્ય દેશને પામે છે.

(૧૧૮) તુલિયાણ બાલભાવં, અબાલં ચેવ પંડિણ ।
ચઙ્ગુણ બાલભાવં, અવાલં સેવઈ મુણી ॥૨૦॥

(ઉત્તરાં અં ૭, ગાં ૨૮-૩૦)

વિવેકી મનુષ્યે - મુનિએ - બાલભાવ - અજ્ઞાનીપણું અને અબાલભાવ-જ્ઞાનીપણું એ બંને ભાવની તુલના કરી બાલભાવને તજી દઈ અબાલભાવનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

૧. બાળ જીવ - બારમા પ્રમાદ-સ્થાન સૂત્રમાં પ્રમાદમાં એટલે વિષયોમાં અને કષાયોમાં રસ લેનાર પ્રમાદીને 'બાલ' કહ્યો છે તથા તેમાં રસ નહીં લેનારને એટલે અપ્રમાદીને 'પંડિત' કહ્યો છે; એ દષ્ટિએ આ બાલસૂત્રના 'બાલ' શબ્દનો અર્થ સમજવાનો છે. ગીતામાં અને ધર્મપદમાં પણ 'બાલ' અને 'પંડિત'ની આવી જ વ્યાખ્યા છે. સરખાવો ગીતા અ. ૪ શ્લોક ૧૯ :

પંડિત - यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
ज्ञानामिदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥

જ્ઞેમની બધી પ્રવૃત્તિઓ કામનાના સંકલ્પ વિનાની છે અને જ્ઞેમનાં કર્મો જ્ઞાનરૂપ અગ્નિથી બળી ગયેલાં છે તેમને ડાહ્યા પુરુષો 'પંડિત' કહે છે.

બાલ - સાંખ્યયોગૌ પૃથગ્ બાલાઃ પ્રવદન્તિ ન પઞ્ડિતાઃ ।

(ગીતા અ. ૫, શ્લો. ૪)

અર્થાત્ બાલાઃ એટલે અજ્ઞાનીઓ, સાંખ્ય અને યોગને જુદા જુદા કહે છે પણ પંડિતો તેમ કહેતા નથી.

સરખાવો ધમ્મપદ ૬ઠ્ઠો પંડિત વર્ગ શ્લો. ૧ :

પંડિત - નિગ્ઘ્ઘવાદિં મેઘાવિં તાદિસં પંડિતં મજ્જે ।

તાદિસં મજ્જમાનસ્સ સેચ્ચો હોતિ ન પાપિયો ॥

ભાષા ઉપર સંયમ રાખીને બોલનારા, મેઘાવી એવા પંડિત પુરુષનો સહવાસ-ઉપાસના-કરવાં ઘટે. એવા પંડિતની ઉપાસના કરનારનું શ્રેય થાય છે, અશ્રેય થતું નથી.

બાલ - દીઘા જાગરતો રત્તી દીઘં સંતસ્સ યોજનં ।

દીઘો બાલાનં સંસારો સદ્ધમં અવિજાનતં ।

(ધમ્મપદ પાંચમો બાલવર્ગ શ્લો. ૧)

જાગતાની રાત લાંબી નીવડે છે, થાકેલાને યોજન લાંબું લાગે છે; એ જ પ્રમાણે સદ્ધર્મને નહીં જાણતા બાલોને - અજ્ઞાનીઓનો સંસાર લાંબો હોય છે એટલે બાલ જીવો ઝટ ઝટ નિર્વાણનો લાભ મેળવી શકતા નથી.

મહાવીરવાણીના બાલસૂત્ર સાથે ધમ્મપદનો પાંચમો આખો બાલવર્ગ સરખાવવા જેવો છે. જૈનઆગમોમાં અને બૌદ્ધપિટકોમાં 'બાલ' માટે પુઢોજ્જન કે પુથુજ્જન (પૃથગ્જન) શબ્દો પણ વપરાયેલા છે.

૨. 'મારે સારુ તો કામભોગોનો આ આનંદ જ ચક્ષુદષ્ટ છે - આંખે દેખાય એવો છે - નજરે જોયેલો છે. આ આનંદની આડે આવે એવો બીજો કોઈ લોક એટલે મારા સિવાયનો પરલોક મેં કદી જોયેલો નથી. અર્થાત્ મારા આ આનંદમાં વિઘ્ન કરે એવાં જોઈ મારી નજીકમાં નજીક કે આસપાસ વા તેથીય વધારે દૂર વસનારાં બીજાં મનુષ્યો વગેરે જે વિવિધ પ્રાણીઓ છે તેમનાં થોડાં ઘણાં પણ સુખસગવડ બાબત મેં કદી વ દરકાર કરેલી નથી - દરકાર કરવાનું યોગ્ય પણ માન્યું નથી. ઊલટું મારી આ આનંદદાયક

ભોગસામગ્રીની અડે આવનારાં બીજાં મનુષ્ય સુધ્ધાનાં તમામ પ્રાણીઓનો જાણ્યે - અજાણ્યે વિનાશ કરતાં ય હું અચકાચો નથી'. આમ આ બીજાં અર્થ પણ બરાબર ઘટાવી શકાય.

૩. 'સૌનું થાય તે વહુનું પણ થાય' એ કહેવત પ્રસિદ્ધ છે.

૪. ભારે હિંસક - સરખાવો ધમ્મપદ અઢારમો મલવર્ગ શ્લો. ૧૨, ૧૩ :

યો પાણમતિપાતેતિ મુસાવાદં ચ ભાસતિ ।

લોકે અદિત્રં આદિયતિ પરદારં ચ ગચ્છતિ ॥

મુરામેરયપાનં ચ યો નરો અનુયુજ્જતિ ।

ઇથેવમેસો લોકસ્મિં મૂલં ધ્વણતિ અત્તનો ॥

જીવને જે મારે છે, અસત્ય બોલે છે, ચોરી કરે છે, પરદારગમન કરે છે, મધપાન તથા મધુપાનમાં લાગેલો છે, તે આ જીવનમાં જે પોતાનાં મૂળિયાં ખોદે છે.

૫. તનથી આસક્ત થવું એટલે સ્ત્રીઓ સાથે અમર્યાદ શરીરસંબંધ કરવો અથવા સ્ત્રીઓનાં શરીર ઉપર અત્યંત રાગ રાખવો. અને વચનથી આસક્ત થવું એટલે વાણી પણ સ્ત્રીમય બની જવી.

૬. અળસિયાનો ખોરાક જે માટી છે, એથી તે હાલતાં ચાલતાં પેટમાં ય માટીને જે ભર્યા કરે છે.

૭. મહિના મહિના - સરખાવો ધમ્મપદ પાંચમો બાલવર્ગ શ્લો. ૧૧ :

માસે માસે કુસગેન બાલો મુંજેથ મોજનં ।

ન સો સંઘાતધમ્માનં કલં અઘ્ઘતિ સોઙ્ઘસિં ॥

મહાવીરવાણીના ૧૯૨મા પદનો જે અર્થ છે તે જે અર્થ આ શ્લોકનો છે. ધમ્મપદનો આ શ્લોક અને આ ૧૯૨મું પદ; બન્નેના શબ્દો પણ યોગાનુયોગ બરાબર મળતા આવે છે.

૮. બીજાં પાઠ આમ પણ થઈ શકે -

જાવંત વિજ્ઞાપુરિસા સવ્વે તેડુકલ્લસંભવા ।

આ બીજાં પાઠ પ્રમાણે ૧૯૪મી ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે પણ કરી શકાય : જેટલા મનુષ્યો વિદ્યાપુરુષો છે - વિવેકી પુરુષો છે તેઓ બધા ય દુઃખના ભાગી થનારા નથી અને જેઓ મૂઢ છે - અવિવેકી છે - તેઓ આ અનંત સંસારમાં વારંવાર મર્યા કરે છે.

॥ ૧૭ ॥

પંડિય-સુત્તં

(૧૧૯) સમિક્ક પંડિય તમ્હા, પાસજાઇપહે વહૂ ।

અપ્પણા સચ્ચમેસેજ્જા, મેત્તિં ભૂણ્ણુ કપ્પણ ॥૧॥

(ઉત્તરાં અં ૬, ગાં ૨)

॥ ૧૭ ॥

પંડિત-સૂત્ર

૧૯૯. અવિવેડી મનુષ્ય આ સંસારના પ્રપંચમાં ફસાઈ પોતાનું અહિત કરે છે, તેથી પંડિત^૧ મનુષ્યે સંસારમાં ફેલાયેલાં જન્મમરણ અને દુઃખના હેતુભૂત ફાંસલા જેવા અનેક પ્રપંચોને બરાબર સમજી લઈ પોતે જાતે સત્ય માર્ગની શોધ કરવી અને તમામ નાના મોટા જીવો સાથે મૈત્રીભાવે વર્તવું.

(૨૦૦) જે ય કંતે પિણ ભોણ, લદ્ધે વિપિટ્ટીકુવ્વઈ ।

સાહીણે ચચઈ ભોણ, સે હુ ચાઈ ત્તિ વુચ્ચઈ ॥૨॥

૨૦૦. પોતાને પ્રિય પ્રિયતર લાગે એવા મનોહર ભોગો મળ્યા હોય - મનોહર મનોહર ભોગોનો જોગ થયો હોય - તેમ છતાં ય જે મનુષ્ય તે ભોગો તરફ વિવિધ રીતે પીઠ ફેરવીને વર્તે છે અર્થાત્ એવી સુંદર સાંપડેલી ભોગસામગ્રી તરફ નજર સરખી ય કરતો નથી - પોતાને સ્વાધીન એવા એ ભોગોને પણ તજી દે છે તે જ ખરેખર 'ત્યાગી' કહેવાય છે.

(૨૦૧) વત્થગન્ધમલંકારં, ઙ્ગિત્થિઓ સયણાણિ ય ।

અચ્છાન્દા જે ન ભુંજન્તિ, ન સે ચાઙ્ગિ ત્તિ વુચ્ચઈ ॥૩૧॥

(દશાં અં ૨ ગાં ૨, ૩)

૨૦૧. જે પરવશ પડેલો મનુષ્ય વસ્ત્રો - સારાં સારાં કપડાં, સારાં સારાં સુગંધી તેલો અને અત્તરો, સુંદર સુંદર ઘરેણાં, ઉત્તમોત્તમ પલંગો અને મનગમતી મનોહર સ્ત્રીઓ - એ બધાંને માણવાની - ભોગવવાની - ઇચ્છા છતાં ય પરવશતાને કારણે ભોગવી શકતો નથી અર્થાત્ સારાં સારાં કપડાં પહેરવાનું મન તો છે, સારાં સારાં સુગંધો સૂંઘવાનું મન તો છે, સારાં સારાં ઘરેણાં પહેરવાનું મન તો છે, સારા સારા પલંગો ઉપર સૂવાની ઉત્સુકતા ય છે અને સુંદર સુંદર સ્ત્રીઓને ભોગવવાની તીવ્ર લાલસા પણ છે, છતાં પોતાની પરવશતાને લીધે જે મનુષ્ય એ બધું ભોગવી શકતો નથી, અને નહિ ભોગવી શકતો હોવાથી બહારથી 'ત્યાગી' જેવો જોડે દેખાય છે ખરો, પણ તેવો મનુષ્ય ખરેખર 'ત્યાગી' ન જ કહેવાય.

(૨૦૨) ડહરે ય પાણે વુઙ્ગે ય પાણે,

તે અત્તઓ પાસઙ્ગ સવ્વલોણ ।

ઉવ્વેહઈ લોગમિણં મહન્તં,

વુદ્ધો પમત્તેસુ પરિવ્વણ્જ્જા ॥૪॥

(સૂત્રં શ્રું ૧ અં ૧૨ ગાં ૧૮)

૨૦૨. બુદ્ધ - જ્ઞાની - પુરુષે આ આખા ય લોકમાં રહેનારાં નાનાં પ્રાણો તરફ અને મોટાં પ્રાણો તરફ આત્મવત્ વર્તવું જોઈએ અર્થાત્ તમામ પ્રાણોને પોતાના આત્માની જેમ જ જોવા જોઈએ, અને આ આવડા મોટા લોકનું બરાબર નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ, તથા પ્રમત્તો

સાથે પણ રહેવાનો પ્રસંગ પડે તો ય અપ્રમત્તપણે રહેવું જોઈએ અથવા
બુદ્ધોડ્ડપમત્તેસુ એટલે અપ્રમત્તો સાથે અપ્રમત્તપણે રહેવું જોઈએ.

(૨૦૩) જે મમાઙ્ગમઙ્ગં જહાઙ્ગ, સે જહાઙ્ગ મમાઙ્ગં ।

સે હુ દિઙ્ગમ્મણ મુણી, જસ્સ નત્થિ મમાઙ્ગં ॥૫॥

(આચા૦ શ્લ૦ ૧ અ૦ ૨ ૩૦ ૬ સૂ૦ ૧૧)

૨૦૩. જે મનુષ્ય મમત્વ બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી શકે છે તે જ મનુષ્ય
મમત્વનો ત્યાગ કરી શકે છે. તે જ મુનિ સંસારનાં ભયસ્થાનોને જોઈ
શકેલ છે કે જેના ચિત્તમાં મમતા નથી.

(૨૦૪) જહા કુમ્મે સંગાઙ્ગં, સણ દેહે સમાહરે ।

એવં પાવાઙ્ગં મેહાવી, અજ્ઙપ્પેણ સમાહરે ॥૬॥

(સૂત્ર૦ શ્લ૦ ૧ અ૦ ૮ ગા૦ ૧૬)

૨૦૪. સંકટ આવી પડતાં કાયબો^૨ જેમ પોતાનાં તમામ અંગોને
પોતાના દેહમાં સંકોચી સમાવી દે છે, તે જ રીતે મેઘાવી - વિવેકી -
મનુષ્યે શબ્દાદિ વિષયો તરફ જતી તમામ ઇન્દ્રિયોને અધ્યાત્મદષ્ટિકેળવી
તે દ્વારા સંકોચી લેવી ઘટે.

(૨૦૫) જો સહસ્સં સહસ્સાણં, માસે માસે ગવં દણ ।

તસ્સ વિ સંજમો સેયો, અદિન્તસ્સ વિ કિંચણ ॥૭॥

(ઉત્તરા૦ અ૦ ૧ ગા૦ ૪૦)

૨૦૫. જે કોઈ માણસ ભલેને^૩ મહિને મહિને લાખ લાખ ગાયોનું
દાન કરે, તેના કરતાં ય જે માણસ કશું ય દાન નથી કરતો પણ પોતાની
જાતને સંયમમાં રાખે છે તે જ શ્રેય છે.

(૨૦૬) નાણસ્સ સઠ્ઠરસ પગાસણાય,
 અન્નાણમોહસ્સ વિવજ્જણાણે ।
 રાગસ્સ દોસસ્સ ય સંખણં,
 ઇગ્ગન્તસોઠ્ઠ્ઠં સમુવેદ્ધં મોઠ્ઠ્ઠં ॥૮॥

૨૦૬. તમામ જ્ઞાન પ્રકાશમય - નિર્મળ થાય તેથી, અજ્ઞાન અને મોહનો ત્યાગ કરી દેવામાં આવે તેથી, અને રાગ દ્વેષનો સમૂળ ક્ષય થઈ જાય તેથી, મનુષ્ય એવી સ્થિતિને પામે છે કે જે સ્થિતિમાં નર્થુ સુખ, સુખ ને સુખ જ છે - જરાક પણ પરવશતા નથી.

(૨૦૭) તસ્સેસ મગ્ગો ગુરુ-વિદ્ધસેવા,
 વિવજ્જણા બાલજણસ્સ દુરા ।
 સજ્ઞાયણગ્ગન્તનિસેવણા ય,
 સુત્તત્થસંચિન્તણયા ધિર્ઠિ ય ॥૯॥

૨૦૭. એવી સુખમય સ્થિતિએ પહોંચવાનો માર્ગ આ છે : સદ્ગુરુ તથા અનુભવી વૃદ્ધોની સેવા કરવી, અજ્ઞાની - અસંયમી મનુષ્યોની સોખતથી દૂર રહેવું, નિરંતર સ્વાધ્યાય કર્યા કરવો અને એકાંતમાં રહી મનન કર્યા કરવું, તથા શાસ્ત્રના અર્થને વારે વારે વિચાર્યા કરવો અને અડગ ધૈર્ય રાખવું.

(૨૦૮) આહારમિચ્છે મિયમેસણિજ્જં,
 સહાયમિચ્છે નિઝણત્થબુદ્ધિં ।
 નિકેયમિચ્છેજ્જ વિવેગજોગ્ગં,
 સમાહિકામે સમણે તવસ્સી ॥૧૦॥

૨૦૮. જે તપસ્વી શ્રમણ, સમાધિ મેળવવાની વાંછા રાખતો હોય તેણે પરિમિત અને નિર્દોષ આહાર ઇચ્છવો - પસંદ કરવો. નિપુણ બુદ્ધિવાળો અને શાસ્ત્રાભ્યાસી હોય એવાને જ પોતાનો સાથી ઇચ્છવો - રાખવો તથા પોતાની વિવેકભરી સાધનાને યોગ્ય હોય તેવું જ સ્થાન રહેવા માટે ઇચ્છવું - પસંદ કરવું.

(૨૦૯) ન વા લભેજ્જા નિઝણં સહાયં,
 ગુણાહિયં વા ગુણઓ સમં વા ।
 એકો વિ પાવાઈં વિવજ્જયન્તો,
 વિહરેજ્જ કામેસુ અસજ્જમાણો ॥૧૧॥

(ઉત્તરાં અં ૩૨ ગાં ૨-૫)

૨૦૯. ગુણમાં પોતા કરતાં ચડિયાતો હોય અથવા ગુણમાં પોતાની બરોબરનો હોય એવો નિપુણ સાથી જો ન મળે તો સમાધિ સાધવાની વૃત્તિવાળો શ્રમણ કામભોગોમાં અનાસક્ત રહેતો અને પાપકર્મોનો ત્યાગ કરતો ભલેને એકલો જ રહે.

(૨૧૦) ન કમ્મુણા કમ્મ ખવેન્તિ બાલા,
 અકમ્મુણા કમ્મ ખવેન્તિ ધીરા ।
 મેહાવિણો લોભ-ભયા વડ્યા,
 સંતોસિણો ન પકરેન્તિ પાવં ॥૧૨॥

(સૂત્રં શ્રું ૧ અં ૧૨ ગાં ૧૫)

૨૧૦. અજ્ઞાની મનુષ્યો કુસંસ્કારો વડે કુસંસ્કારોનો નાશ કરી શકતા નથી. જેઓ ધીર પુરુષો છે તેઓ સંયમમય પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા કુસંસ્કારોનો નાશ કરી શકે છે. જેઓ મેઘાવી મનુષ્યો છે તેઓ લોભ અને ભયથી

દૂર ખસી ગયા છે, સંતોષી બની ગયા છે અને પાપ કરતા નથી.

૧. પંડિત - જુઓ બાલસૂત્ર - ટિપ્પણ ૧ ગા. ૧૭૯ પંડિત પ્રસ્તુત પંડિતસૂત્ર સાથે ધમ્મપદનો છઠ્ઠો પંડિત વર્ગ આખો સરખાવવા જેવો છે.

૨. કાચબો - સરખાવો ગીતા અ. ૨ શ્લો. ૫૮ :

યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મોઽજ્ઞાનીવ સર્વશઃ ।

ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥

જેમ કાચબો પોતાનાં બધાં અંગોને ચારે બાજુથી સંકોડી લે છે તેમ ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી જે સંકોડી લે છે તેની પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત - સ્થિર - છે.

૩. મહિને મહિને - સરખાવો ધમ્મપદ આઠમો સહસ્રવર્ગ શ્લો. ૭,૮,૯ :

માસે માસે સહસ્સેન યો યજેથ સતં સમં ।

એકં ચ ભાવિતત્તાનં મુહુત્તમપિ પૂજયે ।

સા યેવ પૂજના સેય્યો યં ચે વસ્સસતં હુતં ॥૭॥

યો ચ વસ્સસતં જંતુ અગિં પરિચરે વને ।

એકં ચ ભાવિતત્તાનં મુહુત્તમપિ પૂજયે ।

સા યેવ પૂજના સેય્યો યં ચે વસ્સસતં હુતં ॥૮॥

યં કિંચિ યિદ્દં વ હુતં વ લોકે સંવત્સરં યજેથ પુઙ્ગપેવલ્લો ।

સવ્વં પિ તં ન ચતુભાગમેતિ અભિવાદના ઉજ્જુગતેસુ સેય્યો ॥૯॥

મહિને મહિને હજારોનું ધન ખરચીને જે મનુષ્ય સો વરસ સુધી યજ્ઞો કર્યા કરે અને એક જ ઘડી કોઈ ભાવિતાત્માની પૂજા કરે તો પેલો સો વરસ સુધી કરેલા યજ્ઞો કરતાં એ પૂજા જ ઉત્તમ છે. ૭.

એ જ રીતે જે પ્રાણી સો વરસ સુધી વનમાં અગ્નિની પૂજા - ઉપાસના - કરે અને એક જ ઘડી કોઈ ભાવિતાત્માની - સંતપુરુષની - પૂજા કરે તો પેલો સો વરસ સુધી કરેલી અગ્નિની પૂજા કરતાં - હોમ - કરતાં એ સંતની પૂજા જ ઉત્તમ છે. ૮.

કોઈ મનુષ્ય પુણ્યની આશા રાખીને એક વરસ સુધી જે કાંઈ યજન કરે, હોમહવન કરે તો ય સરળ સંતપુરુષોની અભિવાદનાથી જે ફળ થાય છે તેના ચોથા ભાગનું પણ ફળ તે યજન કે હોમહવનથી મળતું નથી. ૯.

૪. નિપુણ - સરખાવો ધમ્મપદ ૨૩મો નાગવર્ગ શ્લોક ૯, ૧૦, ૧૧ :

સ ચે લભેથ નિપકં સહાયં સદ્ધિંચરં સાધુવિહારિધીરં ।

અભિભુચ્ય સઘ્વાનિ પરિસ્સયાનિ ચરેચ્ય તેનત્તમનો સત્તીમા ॥૧૧॥

નો ચે લભેથ નિપકં સહાયં સદ્ધિંચરં સાધુવિહારિધીરં ।

રાજા વ રટ્ટં વિજિતં પહાય ઈકો ચરે માતંગરજ્જે વ નાગો ॥૧૦॥

ઈકસ્સ ચરિતં સેચ્ચો નત્થિ બાલે સહાયતા ।

ઈકો ચરે ન ચ પાપાનિ કચિરા અપ્પોસ્સુક્કો માતંગરજ્જે વ નાગો ॥૧૧॥

સાથી, નિપુણ સાધુવિહારી અને ધીર મળી શકે તો બીજાં તમામ જ્ઞેષ્ઠોને નહીં ગણકારીને ય તેની સાથે જ્ઞગૃતિપૂર્વક રહેવું - ફરવું.

એવો નિપુણ સાથી ન મળ્યો હોય તો જેમ હારેલું રાજ્ય છોડીને રાજા એકલો ચાલી નીકળે છે વા માતંગવનમાં જેમ એકલો નાગ - માતંગ - હાથી રહે છે - ફરે છે તેમ એકલા ફરવું અર્થાત્ સારા સાથી વિના એકલા જ રહેવું.

માતંગવનમાં હાથી જેમ એકલો રહે છે તેમ એકલા રહેવું ઉત્તમ છે પણ અજ્ઞાનીની - બાલની - સોબત સારી નથી. એકલા રહેતાં બીજાં વેગો ઓછા આવે તેમ રહેવું અને પાપોને ન આચરવાં.

॥ ૧૮ ॥

અપ્પ-સુત્તં

(૨૧૧) અપ્પા નઈં વેયરણી, અપ્પા મે કૂડસામલી ।
અપ્પા કામદુહા ધેણૂ, અપ્પા મે નન્દણં વણં ॥૧॥

॥ ૧૮ ॥

આત્મ-સૂત્ર

૨૧૧. આત્મા^૧ પોતે વૈતરણી નદી છે, મારો આત્મા પોતે કૂટ શાલ્મલી વૃક્ષ છે, આત્મા પોતે કામદુધા ગાય છે અને મારો આત્મા પોતે નંદનવન છે.

(૨૧૨) અપ્પા કત્તા વિકત્તા ય, દુક્ખાણ ય સુહાણ ય ।
અપ્પા મિત્તમમિત્તં ચ, દુષ્પટ્ટિય સુપટ્ટિઓ ॥૨॥

(ઉત્તરા૦ અ૦ ૨૦, ગા૦ ૩૬, ૩૭)

૨૧૨. આત્મા^૨ પોતે દુઃખોનો અને સુખોનો પેદા કરનારો છે અને નાશ કરનારો છે. સુપ્રસ્થિત - સમાર્ગગામી - આત્મા મિત્રરૂપ છે, અને દુષ્પ્રસ્થિત - દુર્માર્ગગામી - આત્મા શત્રુરૂપ છે.

(૨૧૩) અપ્પા ચેવ દમેયબ્બો, અપ્પા હુ ખલુ દુદ્દમો ।
અપ્પા દન્તો સુહી હોઈ, અસ્સિં લોએ પરત્થ ય ॥૩॥

૨૧૩. આત્માને જ^૩ દમવો જોઈએ - સંયમ અને તપની પ્રવૃત્તિ વડે બરાબર પલોટવો જોઈએ. ખરેખર, આત્મા પોતે જ દુર્દમ છે - સંયમ અને તપની પ્રવૃત્તિ વડે આત્માને પલોટતાં તો નાકે દમ આવી

જાય છે, પણ એ રીતે પલોટાયેલો આત્મા આ જગતમાં અને બીજે પણ સુખી જ થાય છે.

(૨૧૪) વરં મે અપ્પા દન્તો, સંજમેણ તવેણ ય ।

માડહં પરેહિં દમ્મન્તો, બન્ધણેહિ વહેહિ ય ॥૪॥

(ઉત્તરા૦ અ૦ ૧, ગા૦ ૧૫, ૧૬)

૨૧૪. બીજાઓ કોઈ મારા આત્માને બંધનોમાં નાખી નાખીને માર મારીને મારીને પલોટે, એ કરતાં તો હું જાતે પોતે સંયમ અને તપની પ્રવૃત્તિ વડે મારી ઇચ્છાપૂર્વક આત્માને - પોતાને - પલોટું એ જ વધારે ઉત્તમ છે.

(૨૧૫) જો સહસ્સં સહસ્સાણં, સંગામે દુજ્જણે જિણે ।

ણં જિણેજ્જ અપ્પાણં, એસ સે પરમો જઓ ॥૫॥

૨૧૫. જે કોઈ શૂરવીર,^૪ રણમેદાનમાં બીજા ન જીતી શકાય એવા લાખ લાખ શત્રુઓને જીતે, તે કરતાં તો તે એક માત્ર પોતાના આત્માને - પોતાની જાતને - જીતે એ જ તેનો ખરેખરો ઉત્તમ વિજય છે.

(૨૧૬) અપ્પાણમેવ જુજ્ઞાહિ કિં તે જુજ્ઞેણ વજ્ઞઓ ? ।

અપ્પાણમેવ અપ્પાણં, જહ્તા સુહમેહણ ॥૬॥

૨૧૬. તું તારા આત્મા^૫ સાથે જ - તારી પોતાની જાત સાથે જ યુદ્ધ કર. બહાર યુદ્ધ કરવાથી તારું શું વળવાનું છે? સાધક પોતે જાતે જ આત્મા ઉપર - પોતાની જાત ઉપર વિજય મેળવીને સુખ પામે છે.

(૨૧૭) પંચિન્દિયાણિ કોહં, માણં માયં તહેવ લોહં ચ ।
 દુજ્જયં ચેવ અપ્પાણં, સબ્બમપ્પે જિણે જિયં ॥૭૧॥

(ઉત્તરા૦ અ૦ ૧, ગા૦ ૩૪-૩૬)

૨૧૭. પોતાની પાંચે ઈન્દ્રિયોને જીતવી, પોતાની ક્રોધ, અભિમાન, શઠતા અને લોભની વૃત્તિઓને જીતવી એ ભારે કઠણ છે, પણ મહામુસીબતે જીતી શકાય એવા આત્માને જીતવા માટે આ જ માર્ગ છે, અને આત્માને જીત્યો એટલે સઘળું આપોઆપ જિતાર્થ ગયું સમજવું.

(૨૧૮) ન તં અરી કંઠછેત્તા કરેઙ્,
 જં સે કરે અપ્પણિયા દુરપ્પા ।
 સે નાહિઙ્ મચ્ચુમુહં તુ પત્તે,
 પચ્છાણુતાવેણ દયાવિહૂણો ॥૮૧॥

(ઉત્તરા૦ અ૦ ૨૦, ગા૦ ૪૮)

૨૧૮. જેટલું ભૂંડું પોતાનો દુષ્ટ આત્મા કરે છે, તેટલું ભૂંડું ગળું કાપનારો શત્રુ પણ નથી કરી શકતો. દયા વગરનો દુષ્ટ મનુષ્ય જ્યારે કાળના મુખમાં સપડાશે, ત્યારે જ તે પોતાની દુષ્ટતાને જાણશે અને પછી પસ્તાવો કરશે.

(૨૧૯) જસ્સેવમપ્પા ડ હવેજ્જ નિચ્છિઓ,
 ચઙ્ગજ્જ દેહં ન હુ ધમ્મસાસણં ।
 તં તારિસં નો પઙ્ગલેન્તિ ઇન્દિયા,
 ઉવિંતવાયા વ સુદંસણં ગિરિ ॥૯૧॥

(દશ૦ ચૂલિકા ૧, ગા૦ ૧૭)

૨૧૯. દેહને ભલે છોડી દઉં પણ ધર્મના શાસનને તો ન જ છોડું'

એવા દૃઢ નિશ્ચયી આત્માને, ભયંકર વાવાજોડું જેમ મેરુ પર્વતને ઠગાવી શકતું નથી તેમ ઇંદ્રિયો કદી પણ ડગાવી શકતી નથી.

(૨૨૦) અપ્પા खलु सययं रक्खियव्वो,
 सव्विन्दिण्हिं सुसमाहिण्हिं ।
 अरक्खिओ जाइपहं उवेइ,
 सुरक्खिओ सव्वदुहाण मुच्चइ ॥૧૦॥

(દશઠ ચૂલિકા ૨, ગાઠ ૧૬)

૨૨૦. પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો અને પાંચ કર્મેંદ્રિયો તે તમામ ઇંદ્રિયોને બરાબર સમાધિયુક્ત કરીને નિરંતર આત્માને પાપમય પ્રવૃત્તિઓથી બચાવ્યા^૧ જ કરવો જોઈએ, કારણ કે, એ રીતે નહિ બચાવવામાં આવેલો આત્મા જ્યારે સંસારના ચક્રમાં ભટક્યા કરે છે, ત્યારે એ રીતે બરાબર બચાવવામાં આવેલો આત્મા તમામ દુઃખોથી દૂર રહે છે.

(૨૨૧) सरीरमाहु नाव त्ति, जीवो वुच्चइ नाविओ ।
 संसारो अण्णवो वुत्तो, जं तरन्ति महेसिणो ॥૧१॥
 (उत्तरा० अ० २३, गा० ७३)

૨૨૧. શરીરને 'નાવ' કહેલ છે, આત્માને 'નાવિક' કહેવામાં આવેલ છે અને આ સંસારને 'સમુદ્ર' કહેલો છે, જેને મહર્ષિઓ તરી જાય છે.

(૨૨૨) जो पव्वइत्ताण महव्वयाइं,
 सम्मं च नो फासयई पमाया ।
 अनिग्गहप्पा य रसेसु गिद्धे,
 न मूलओ छिन्दइ बन्धणं से ॥૧२॥
 (उत्तरा० अ० २०, गा० ३९)

૨૨૨. જે સાધક પ્રવ્રજ્યા લીધા પછી પોતે પ્રમાદમાં પડીને સ્વીકારેલાં મહાવ્રતોને શુદ્ધ રીતે બરાબર પાળતો નથી - આચરતો નથી, પોતાના આત્માને નિગ્રહમાં - સંયમમાં રાખતો નથી, રસોમાં લાલચુ બને છે તેનાં બંધનો મૂળથી છેદાતાં નથી.

૧. આત્મા - ધમ્મપદનો બારમો આખો ય આત્મવર્ગ પ્રસ્તુત આત્મસૂત્ર સાથે સરખાવવા જેવો છે.

સરખાવો ગીતા અ. ૩ શ્લો. ૧૭ તથા અ. ૬ શ્લો. ૫, ૬ :

યસ્તુ આત્મરતિરેવ સ્યાદ આત્મતૃપ્તશ્ચ માનવઃ ।

આત્મન્યેવ ચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય કાર્યં ન વિદ્યતે ॥

ઉદ્ધેત્ આત્મનાઽઽત્માનં નાત્માનમવસાદયેત્ ।

આત્મૈવ હ્યાત્મનો બન્ધુરાત્મૈવ રિપુરાત્મનઃ ॥

બન્ધુરાત્માઽઽત્મનસ્તસ્ય યેનાત્મૈવાઽઽત્મના જિતઃ ।

આત્મનસ્તુ શત્રુત્વે વર્તેતાત્મૈવ શત્રુવત્ ॥

ભાવાર્થ એ છે કે જે મનુષ્ય પોતામાં જ આનંદ અનુભવે છે, પોતાની જાતથી જ તૃપ્ત છે અને પોતાનામાં જ સંતુષ્ટ છે તેને કશું કરવાપણું નથી.

મનુષ્યે પોતે જ પોતાનો ઉદ્ધાર કરવો, પોતે બગડી જાય એવું કશું ય કરવું નહીં. પોતે જ બંધુ છે અને પોતે જ પોતાનો શત્રુ છે.

જેણે પોતે જાતે પોતાને જીતી લીધો છે તેનો આત્મા તેનો બંધુ છે અને જેણે પોતાને જીતેલ નથી તેનો આત્મા તેનો દુશ્મન છે.

૨. આત્મા - સરખાવો ધમ્મપદ બારમો આત્મવર્ગ શ્લો. ૯ :

અત્તના વ કતં પાપં અત્તના સંકિલિસ્સતિ ।

અત્તના અકતં પાપં અત્તના વ વિમુજ્જતિ ।

સુદ્ધિ અસુદ્ધિ પચ્ચત્તં નાઙ્ગો અઙ્ગં વિસોધયે ॥

આત્માએ કરેલું પાપ આત્માને નડે છે અને તેણે નહીં કરેલું પાપ તેની શુદ્ધિ કરે છે. દરેક આત્માની શુદ્ધિમાં કે અશુદ્ધિમાં તે પોતે જ નિમિત્ત હોય છે.

બીજો કોઈ બીજા કોઈને શુદ્ધ કરી શકતો નથી.

૩. દમવો - સરખાવો ધમ્મપદ બારમો આત્મવર્ગ શ્લો. ૩ :

અત્તાનં ચે તથા કચિરા યથઞ્જમનુસાસતિ ।

સુદંતો વત દમેથ અત્તા હિ કિર દુદમો ॥

જેમ આપણે બીજાને શિક્ષા કરીએ છીએ તેમ આત્માને શિક્ષા કરવી. આત્માને એવી રીતે દમવો - પલટવો - જોઈએ કે જેથી તે સુદાંત થાય - જ્યારે ત્યારે તોફાન ન કરે, કારણ કે આત્મા પરેખર દુર્દમ છે - પોતાની જાતને પલોટવી એ મહામુસીબતનું કામ છે.

૪. શૂરવીર - સરખાવો ધમ્મપદ આઠમો સહસ્રવર્ગ શ્લો. ૪, ૫ :

યો સહસ્સં સહસ્સેન સંગામે માનુસે જિને ।

એકં ચ જેય્યમત્તાનં સ વે સંગામજુત્તમો ॥

અત્તા હવે જિતં સેય્યો યા ચાયં ઇતરા પજા ।

અત્તદંતસ્સ પોસસ્સ નિચ્ચં સંયત્તચારિનો ॥

જે શૂરવીર, સંગ્રામમાં લાખ લાખ માણસોને જીતે તે કરતાં એક પોતાના આત્માને જીતનાર શૂરવીર ઉત્તમ સંગ્રામજિત છે.

આમ બીજી પ્રજાઓને જીતવા કરતાં આત્માને જ જીતવો ઉત્તમ છે - શ્રેય છે. જોણે આત્માને પોતાના કાબૂમાં કર્યો છે એવા અને નિરંતર સંયમી પુરુષનું જીત્યું સફળ છે.

સરખાવો ૬ મઃ ઈ. “બળવાન તે નથી જે બીજાઓને નીચે પાડી નાખે; આપણામાં બળવાન તે છે જે પોતાના ગુસ્સાને કાબૂમાં રાખે છે;” (પૃ. ૧૩૪)

૫. આત્મા સાથે જ - જુઓ આત્મસૂત્ર - ટિપ્પણ પહેલું ગીતાના શ્લોકો.

૬. જોટલું ભૂંડું - સરખાવો ધમ્મપદ ત્રીજો ચિત્તવર્ગ શ્લોક ૧૦ :

દિસો દિસં યં તં કચિરા વેરી વા પન વેરિનં ।

મિચ્છાપણિહિતં ચિત્તં પાપિયો નં તતો કરે ॥

દુશ્મન જે ભૂંડું દુશ્મનનું કરે છે, વૈરી પોતાના વૈરીનું જે વેર વાળે છે, દુષ્ટ રીતે જોડેલું ચિત્ત આત્માનું તેથી પણ વધારે ભૂંડું કરે છે.

૭. બચાવ્યા જ - સરખાવો ધમ્મપદ બારમો આત્મવર્ગ શ્લોક ૧ :

અત્તાનં ચે પિયં જઙ્ગા રક્ખેય્ય નં સુરક્ખિતં ।

તિણ્ણમઙ્ગતરં યામં પઢિજ્જગેય્ય પંઢિતો ॥

આત્માને વહાલો ગણતા હો - જાણતા હો - તો તેને બરાબર સાચવો - સુરક્ષિત રાખો. ત્રણમાંથી ગમે તે પહોરે પંડિત પુરુષે આત્માને જગાડતાં રહેવું જોઈએ અર્થાત્ તેને સાફ કર્યા કરવો જોઈએ.

॥ ૧૯ ॥

લોગતત્ત-સુત્ત

(૨૨૩) ધમ્મો અહમ્મો આગાસં, કાલો પુગ્ગલ જંતવો ।
 एस लोगो त्ति पन्नत्तो, जिणेहिं वरदंसिहिं ॥૧॥

॥ ૧૯ ॥

^૧લોકતત્ત્વ-સૂત્ર

૨૨૩. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, કાળ, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય - આત્મા, એ બધાંને ઉત્તમ દૃષ્ટિવાળા જિન ભગવંતોએ 'લોક' નામથી જણાવેલ છે.

(૨૨૪) ગડલક્ખણો ડ ધમ્મો, અહમ્મો ઠાણલક્ખણો ।
 भायणं सव्वदव्वाण, नहं ओगाहलक्खणं ॥૨॥

૨૨૪. ધર્માસ્તિકાયનું^૨ લક્ષણ ગતિ છે,^૩ અધર્માસ્તિકાયનું લક્ષણ સ્થિતિ છે. તમામ દ્રવ્યોનું - પદાર્થોનું ભાજન હોવું અર્થાત્ તમામ પદાર્થોને અવકાશ - અવગાહ - આપવો - સમાવી દેવા એ આકાશાસ્તિકાયનું^૪ લક્ષણ છે.

(૨૨૫) વત્તણાલક્ખણો કાલો, જીવો ઉવઓગલક્ખણો ।
 नाणेणं दंसणेणं च, सुहेण य दुहेण य ॥૩॥

૨૨૫. કાળનું^૫ લક્ષણ વર્તના - વર્તવું - છે, આત્મા - જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ^૬ છે. જ્ઞાન દ્વારા, દર્શન દ્વારા, સુખ દ્વારા અને દુઃખ દ્વારા ઉપયોગ લક્ષણવાળા આત્માને ઓળખી શકાય છે.

(૨૨૬) નાણં ચ દંસણં ચેવ, ચરિત્તં ચ તવો તહા ।

વીરિયં ઉવઓગો ય, એયં જીવસ્સ લક્ખણં ॥૪॥

૨૨૬. જ્ઞાન,^૭ દર્શન,^૮ સંયમ, તપ, વીર્ય - શક્તિ - સામર્થ્ય અને ઉપયોગ એ બધાં જીવનાં^૯ લક્ષણ છે.

(૨૨૭) સદ્દંડધયાર ઉજ્જોઓ, પહા છાયાડડતવે ડ વા ।

વણ્ણ-રસ ગન્ધ-ફાસા, પુગ્ગલાણ તુ લક્ખણં ॥૫॥

(ઉત્તરા૦ અ૦ ૨૮, ગા૦ ૭, ૧-૧૨)

૨૨૭. શબ્દ,^{૧૦} અંધકાર,^{૧૧} ઉદ્દ્યોત - પ્રકાશ - ચળકાટ, પ્રભા - કિરણો, છાયા - છાંયો - પડછાયો, તાપ, વર્ણ - રંગ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ એ બધાં મૂર્ત જડદ્રવ્યરૂપ પુદ્ગલાસ્તિકાયનાં^{૧૨} - લક્ષણ છે.

(૨૨૮) જીવાડજીવા ય બન્ધો ય પુણ્ણં પાવાડડસવા તહા ।

સંવરો નિજ્જરા મોક્ખો, સન્તેએ તહિયા નવ ॥૬॥

૨૨૮. જીવ^{૧૩}, અજીવ, બંધ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ^{૧૪}, સંવર^{૧૫}, નિર્જરા^{૧૬} અને મોક્ષ^{૧૭} એ નવ તત્ત્વો તથ્ય - સત્ય છે - સદ્ભૂત છે.

(૨૨૯) તહિયાણં તુ ભાવાણં, સબ્ભાવે ઉવએસણં ।

ભાવેણં સદ્દહન્તસ્સ, સમ્મત્તં તં વિયાહિયં ॥૭॥

(ઉત્તરા૦ અ૦ ૨૮, ગા૦ ૧૪, ૧૫)

૨૨૯. એ તથ્ય - સત્ય - પદાર્થોની ખરી અસ્તિતાના ઉપદેશ વિશે જેના ચિત્તમાં પાકો વિશ્વાસ હોય - પાકી શ્રદ્ધા હોય તેનામાં સમ્યક્ત્વનો ગુણ પ્રગટે છે એમ કહેલું છે, અર્થાત્ એ ઉપદેશ વિશે અચળ શ્રદ્ધા રાખવી તેનું જ નામ સમ્યક્ત્વ.

(૨૩૦) નાણેણ જાણઙ્ઞ ભાવે, દંસણેણ ય સદ્દહે ।

ચરિત્તેણ નિગિણહાઙ્ઞ, તવેણ, પરિસુજ્ઙ્ઞાઙ્ઞ ॥૮૧॥

(ઉત્તરા૦ અ૦ ૨૮, ગા૦ ૩૫)

૨૩૦. સાધક મનુષ્ય પોતે જ્ઞાન વડે એ તથ્ય ભાવોને જાણી લે છે - સમજી લે છે. પછી દર્શન વડે એટલે જાણી લીધેલા તે ભાવોનું જાતપણું ચિત્તમાં સ્થિર ભાવે જામી જતાં એ ભાવો વિશે સાધકને પાકી શ્રદ્ધા થાય છે - વિશ્વાસ જામે છે. પાકી શ્રદ્ધા થયા પછી એ શ્રદ્ધામાં જે પોતાને ભાસેલ છે તેને આચરણમાં લાવવાની ઉલ્લાસમય અપૂર્વ તાલાવેલી આત્માને થાય છે. આ તાલાવેલીનું જ નામ ચારિત્ર છે. એવા ચારિત્ર વડે - આચરણો દ્વારા સાધક પોતાનાં મન, વચન અને શરીરને નિયમનમાં - નિગ્રહમાં - રાખવા તત્પર થાય છે અને એ નિગ્રહરૂપ તપ દ્વારા સાધક, પોતે શુદ્ધ - પવિત્ર - બને છે, વાસના વગરનો - કષાયો વગરનો સ્થિતપ્રજ્ઞ થઈ વીતરાગની ભૂમિકાએ પહોંચે છે.

(૨૩૧) નાણં ચ દંસણં ચેવ, ચરિત્તં ચ તવો તહા ।

એયં મગ્ગમણુપ્પત્તા, જીવા ગચ્છન્તિ સોગ્ગઙ્ઞં ॥૯૧॥

૨૩૧. જ્ઞાન અને દર્શન, ચારિત્ર અને તપ - એ માર્ગને બરાબર પામેલા જીવો, એ માર્ગનું બરાબર આચરણ કર્યા પછી સારી ગતિને - સારી દશાને - વીતરાગ^{૧૯} દશાને પામે છે.

(૨૩૨) તત્થ પંચવિહં નાણં, સુયં આભિનિવોહિયં ।

ઓહિનાણં તુ તદ્દયં, મણનાણં ચ કેવલં ॥૯૦॥

(ઉત્તરા૦ અ૦ ૨૮, ગા૦ ૩, ૪)

૨૩૨. તેમાં, જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનું છે. શ્રુતજ્ઞાન; મતિજ્ઞાન - આભિનિબોધિકજ્ઞાન, ત્રીજું અવધિજ્ઞાન, મનજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન.

(૨૩૩-૨૩૪) નાણસ્સાવરણિજ્ઞં, દંસણાવરણં તહા ।

વેયણિજ્ઞં તહા મોહં, આઝકમ્મં તહેવ ય ॥૧૧॥

નામકમ્મં ચ ગોત્તં ચ, અન્તરાયં તહેવ ચ ।

એવમેયાઈં કમ્માઈં, અટ્ટેવ ડ સમાસઓ ॥૧૨॥

(ઉત્તરા૦ અ૦ ૩૩, ગા૦ ૨, ૩)

૨૩૩ - ૨૩૪. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય તથા વેદનીય અને મોહ - મોહનીય, આયુષ્યકર્મ અને નામકર્મ તથા ગોત્રકર્મ અને અંતરાયકર્મ; એ પ્રમાણે સંક્ષેપથી તો એ આઠ જ^{૧૯} કર્મોને બતાવેલાં છે.

(૨૩૫) સો તવો દુવિહો વુત્તો વાહિરબ્બન્તરો તહા ।

વાહિરો છવ્વિહો વુત્તો, એવમબ્બન્તરો તવો ॥૧૩॥

૨૩૫. દેહ અને ચિત્તને શુદ્ધ કરવા માટે તે નિગ્રહરૂપ તપના બે પ્રકાર કહેલા છે : બાહ્ય તપ અને આંતરિક તપ. નિગ્રહરૂપ બાહ્ય તપના છ પ્રકાર કહેલા છે અને એવા જ આંતરિક તપના છ પ્રકાર બતાવેલા છે.

(૨૩૬) અણસણમૂણોયરિયા, ખિક્કયાયરિયા ય રસપરિચ્ચાઓ ।

કાયકિલેસો સંલીણયા ય, વજ્જો તવો હોઈ ॥૧૪॥

(ઉત્તરા૦ અ૦ ૩૦, ગા૦ ૭, ૮)

૨૩૬. બાહ્ય તપના છ પ્રકાર આમ સમજવા : ૧. અનશન^{૨૦}, ૨. ઊનોદરિકા, ૩. ભિક્ષુચર્યા^{૨૧}, ૪. રસપરિત્યાગ, ૫. કાયકલેશ અને ૬. સંલીનતા.

(૨૩૭) પાયચ્છિત્તં વિણઓ, વેયાવચ્ચં તહેવ સજ્ઞાઓ ।

ઙ્ઞાણં ચ વિઓસ્સગ્ગો, एसो અભિન્તરો તવો ॥૧૫॥

(ઉત્તરાં અં ૩૦, ગાં ૩૦)

૨૩૭. આંતરિક તપના છ પ્રકાર આમ સમજવા : ૧. પ્રાયશ્ચિત્ત^{૨૨},
૨. વિનય, ૩. વૈયાવૃત્ત્ય, ૪. સ્વાધ્યાય, ૫. ધ્યાન અને ૬. વ્યુત્સર્ગ.

(૨૩૮) કિણ્હા નીલા ય કાઠ ય, તેઠ્ઠ પમ્હા તહેવ ય ।

સુક્કલેસા ય છટ્ઠા ય, નામાઈં તુ જહક્કમં ॥૧૬॥

(ઉત્તરાં અં ૩૪ ગાં ૩)

૨૩૮. લેશ્યા એટલે ચિત્તની વૃત્તિ - આત્માનો પરિણામ -
અધ્યવસાય, લેશ્યાઓ છ છે અને તેમનાં નામો અનુક્રમે આ છે :
કૃષ્ણ^{૨૩} લેશ્યા, નીલ લેશ્યા, કાપોત લેશ્યા, તેજ્જેલેશ્યા, પદ્મ લેશ્યા
અને શુક્લ^{૨૩} લેશ્યા.

(૨૩૯) કિણ્હા નીલા કાઠ, તિત્તિ વિ ય્યાઓ અહમ્મલેસાઓ ।

એયાહિ તિહિ વિ જીવો, દુગ્ગઈં ઉવવજ્જઈં ॥૧૭॥

૨૩૯. કૃષ્ણ લેશ્યા, નીલ લેશ્યા અને કાપોત લેશ્યા એ શરૂ શરૂની
ત્રણ લેશ્યા અધર્મ લેશ્યાઓ છે. આ ત્રણે લેશ્યાયુક્ત ચિત્તવૃત્તિમાં
વ્યક્તિગત સ્વાર્થરૂપ અધર્મનો આશય પ્રધાન - મુખ્ય - હોય છે,
માટે તે ત્રણેને અધર્મ લેશ્યા કહેલી છે. જે જીવની ચિત્તવૃત્તિમાં તરતમ
ભાવે જેટલે જેટલે અંશે આ ત્રણ લેશ્યા પ્રમાણે વિચારધારા હોય છે,
તે જીવ તેટલે તેટલે અંશે પ્રત્યક્ષમાં તો દુર્ગતિ - દુર્દેશા - દુઃખમય -
દેશાને જ પામે છે અને ભવાંતરમાં ય તે જીવ દુર્ગતિને પામે છે.

(૨૪૦) તેઝુ પમ્હા સુવ્કા, તિત્તિ વિ ણ્યાઓ ધમ્મલેસાઓ ।

આહિ તિહિ વિ જીવો, સુગઈં ઉવવજ્જઈં ॥૧૮॥

(ઉત્તરા૦ અ૦ ૩૪ ગા૦ ૫૬, ૫૭)

૨૪૦. પાછલી ત્રણ લેશ્યાઓ એટલે તેજે લેશ્યા, પદ્મ લેશ્યા અને શુક્લ લેશ્યા એ ત્રણે ધર્મલેશ્યાઓ છે. આ ત્રણે લેશ્યાયુક્ત ચિત્તમાં સમૂહગત સ્વાર્થરૂપ ધર્મનો આશય પ્રધાન - મુખ્ય - હોય છે. માટે તે ત્રણેને ધર્મલેશ્યા કહેલી છે. જે જીવની ચિત્તવૃત્તિમાં તરતમ ભાવે જેટલે જેટલે અંશે આ ધર્મલેશ્યા પ્રમાણે સામુદાયિક હિતની વિચારધારા હોય છે તે જીવ તેટલે તેટલે અંશે વર્તમાનમાં - પ્રત્યક્ષમાં તો જરૂર સદ્ગતિ - સદ્દેશા - સુખમય દેશાને જ પામે છે અને જન્માંતરમાં ય તે જીવ સદ્ગતિને પામે છે.

(૨૪૧) અઢ્ઢ પવચણમાયાઓ, સમિઈં ગુત્તી તહેવ ય ।

પંચેવ ય સમિઈંઓ, તઓ ગુત્તીઓ આહિયા ॥૧૯॥

૨૪૧. પ્રવચનની માતાઓ આઠ છે :- પ્રવચન એટલે જૈનશાસન. તેને ટકાવી રાખનારી જે જે આચરણાઓ છે તેમને પ્રવચનની માતા કહી છે, તે આ છે : પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ, સમિતિ એટલે શરીર, વાણી અને વિચારની દરેક પ્રવૃત્તિમાં સાવધાનતા - સંગતતા - એકરૂપતા. અને ગુપ્તિ એટલે એ એકરૂપતા મેળવવા અને મેળવેલી હોય તો તેને સાચવવા શરીર, વાણી અને વિચારનું ગોપન - રક્ષણ અર્થાત્ નિગ્રહ - સંયમ - મર્યાદીકરણ. તાત્પર્ય એ કે સંત પુરુષોએ પોતપોતાની અનુભવવાણીમાં ધર્માચરણની પ્રવૃત્તિરૂપે આઠ પ્રવચન માતાઓને કહેલી છે, તે સમિતિરૂપે અને ગુપ્તિરૂપે છે. તેમાં

સમિતિને પાંચ પ્રકારે કહેલી છે અને ગુપ્તિને ત્રણ પ્રકારે કહેલી છે. આ સમિતિ અને ગુપ્તિનો વ્યવહાર એક સાથે જ હોય છે - સમિતિ વિના ગુપ્તિ ન સંભવે અને ગુપ્તિ વિના સમિતિ ન સંભવે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. એકલી ગુપ્તિનું આચરણ સદાચારને ટકાવવા પૂરતું નથી તેમ એકલી સમિતિનું આચરણ પણ સદાચારને ટકાવી શકતું નથી એ હકીકત પણ ભૂલવી જોઈએ નહીં.

(૨૪૨) ઇરિયાભાસેસણાદાણે, ઉચ્ચારે સમિર્ઙ્ગ ઇય ।

મણગુત્તી વચગુત્તી, કાયગુત્તી ય અદ્દમા ॥૨૦॥

(ઉત્તરા૦ અ૦ ૨૪, ગા૦ ૧, ૨)

૨૪૨. પાંચ સમિતિનાં નામ આ છે : (૧) ઈર્થ્યા સમિતિ^{૨૪} (૨) ભાષા સમિતિ (૩) એષણા સમિતિ (૪) આદાન સમિતિ (૫) ઉચ્ચાર^{૨૫} પ્રસ્રવણ સમિતિ. ત્રણ ગુપ્તિનાં નામ આ છે : (૨) મનોગુપ્તિ (૨) વચનગુપ્તિ (૩) કાયગુપ્તિ.

(૨૪૩) ણ્યાઓ પંચ સમિર્ઙ્ગઓ, ચરણસ્સ ય પવત્તણે ।

ગુત્તી નિયત્તણે વુત્તા, અસુભત્થેસુ સવ્વસો ॥૨૧॥

૨૪૩. વ્યક્તિગત વા સમૂહગત સદાચારની પ્રવૃત્તિ કરવામાં અર્થાત્ વ્યક્તિને વા જૂથને સદાચારી રહેવા માટે આ પાંચ સમિતિઓ ખાસ સહાયક છે અને વ્યક્તિગત કે સમૂહગત અસદાચારથી અટકવાની પરિસ્થિતિ ઊભી કરવા માટે અર્થાત્ અસદાચારથી દૂર રહેવા માટે અહિતકર એવા અશુભ વિષયોથી - અશુભ પ્રવૃત્તિઓથી અટકાવવા માટે આ ત્રણ ગુપ્તિઓ ખાસ વધારે સહાયક છે.

(૨૪૪) એસા પવચળમાયા, જે સમ્મં આચરે મુળી ।

સે ચિપ્પં સઠ્ઠસંસારા, વિપ્પમુચ્છઈ પંડિણ ॥૨૨॥

(ઉત્તરા૦ અ૦ ૨૪, ગા૦ ૨૬, ૨૭)

૨૪૪. જે સાધક, મુનિ હોય કે ગૃહસ્થી હોય તે જે આ સમિતિઓને અને ગુપ્તિઓને એટલે પ્રવચનની માતાઓને વિવેકપૂર્વક સારી રીતે આચરવા લાગે તો તે પંડિત સાધક જગતનાં તમામ પ્રપંચોથી શીઘ્ર છુટકારો પામી શકે છે - અર્થાત્ આઠ પ્રવચન માતાના ખોળામાં જે રહેતો હોય તે વ્યક્તિગત વા સમૂહગત દુઃખ ઊભું કરવામાં નિમિત્ત બનતો નથી અને સમગ્ર વ્યવહારનું યોગક્ષેમ બરાબર સાચવી શકે છે.

૧. આ જગતમાં કુલ કેટલાં તત્ત્વો - મૂળભૂત પદાર્થો - છે તે બાબત જેન પરંપરા જે કંઈ માને છે તે વિશે અને સાથે એ તત્ત્વોનું જ્ઞાન કરીને શ્રેયાર્થીએ ક્યાં ક્યાં સાધનોનું અવલંબન લઈને શ્રેયની સાધના કરવી જોઈએ એ વિશે પણ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સંક્ષેપમાં જણાવેલ છે.

૨. ધર્માસ્તિકાય - જેન પરંપરાએ આ આખા જગતના 'લોકજગત' અને 'અલોકજગત' એવા બે વિભાગ માનેલા છે. તેમાં અલોકજગતમાં કેવળ એક આકાશતત્ત્વ છે. એ સિવાય ત્યાં બીજું જડ કે ચેતન કોઈ તત્ત્વ નથી. જે લોકજગત છે તે આ આપણું બ્રહ્માંડ છે. તેમાં - સમગ્ર લોકજગતમાં એક અખંડ પદાર્થ - કોઈ રીતે જેના ખંડ કરી શકાતા નથી - સર્વત્ર સર્વકાળે વિદ્યમાન છે અને જેના આલંબનથી ગતિ કરવાની શક્તિવાળા ચેતન કે જડ પુદ્ગલ - મૂર્ત - પદાર્થોને તેમની ગતિમાં સહાય મળતી રહે છે. તેનું નામ ધર્માસ્તિકાય અથવા ધર્મ. આ પદાર્થ પોતે જડ છે તો પણ અમૂર્ત છે એટલે રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ કે શબ્દ વિનાનો છે. માછલીમાં પોતામાં જ ગતિ કરવાની શક્તિ છે છતાં તે પાણીની સહાય વિના ગતિ કરી શકતી નથી તે રીતે ચેતનમાત્રમાં અને પુદ્ગલમાત્રમાં ગતિ કરવાનું સામર્થ્ય

તો છે જ પરંતુ તે સામર્થ્યને જો આ ધર્માસ્તિકાયનું આલંબન - નિમિત્ત - ન મળે તો કોઈ પણ પદાર્થ ગતિ કરી શકે નહીં એટલે આ ધર્માસ્તિકાય ગતિમાત્રનું નિમિત્ત કારણ છે - ગતિમાત્રમાં સહાયક છે.

આ રીતે એક બીજો 'ધર્મ' શબ્દ સામાન્ય રીતે સત્પ્રવૃત્તિના અર્થમાં રૂઢ છે, તેનાથી આ ધર્માસ્તિકાય કે ધર્મ શબ્દને તદ્દન જુદા અર્થમાં સમજવાનો છે. અહિંસા સત્ય વગેરે સત્પ્રવૃત્તિના અર્થમાં રૂઢ એવા 'ધર્મ' શબ્દને પણ જૈનપરંપરા માને છે; પરંતુ તેનો ઉપયોગ આ સ્થાને નથી. એ ખ્યાલમાં રાખવાનું છે.

૩. અધર્માસ્તિકાય - સમગ્ર લોકજગતમાં એક એવો અખંડ પદાર્થ સર્વત્ર સર્વકાળે વિદ્યમાન છે અને જેના આલંબનથી સ્થિતિ કરવાની શક્તિવાળાં એટલે ગતિને રોકી રાખવાની સ્વયં શક્તિવાળા ચેતન કે પુદ્ગલ પદાર્થોમાં તેમની સ્થિતિમાં સહાય મળતી રહે છે, તેનું નામ અધર્માસ્તિકાય અથવા અધર્મ. આ પદાર્થ પોતે જડ છે તો પણ અમૂર્ત છે. પગે ચાલતા મુસાફરમાં ગતિને રોકી રાખવાની શક્તિ આપોઆપ વિદ્યમાન છે છતાં રસ્તામાં જ્યાં વૃક્ષનો છાંયો આવે ત્યાં જ તે ઊભો રહે છે, તે રીતે ચેતનમાત્રમાં અને પુદ્ગલ - મૂર્ત - પદાર્થમાત્રમાં ગતિને રોકી રાખવાનું સામર્થ્ય તો છે જ, પરંતુ તે સામર્થ્યને જો આ અધર્માસ્તિકાયનું આલંબન - નિમિત્ત - ન મળે તો કોઈ પણ પદાર્થ ગતિને રોકી શકતો નથી - સ્થિતિમાં આવી શકતો નથી એટલે આ અધર્માસ્તિકાય સ્થિતિમાત્રનું નિમિત્ત કારણ છે - સ્થિતિમાત્રમાં સહાયક છે.

આ રીતે, એક બીજો 'અધર્મ' શબ્દ સામાન્ય રીતે કુપ્રવૃત્તિના અર્થમાં રૂઢ છે. તેનાથી આ અધર્માસ્તિકાય કે અધર્મ શબ્દને તદ્દન જુદા અર્થમાં સમજવાનો છે. હિંસા અસત્ય વગેરે કુપ્રવૃત્તિના અર્થમાં રૂઢ એવા 'અધર્મ' શબ્દને પણ જૈન પરંપરા માને છે; પરંતુ તેનો ઉપયોગ આ સ્થાને નથી એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

૪. આકાશાસ્તિકાય - આકાશ, ગગન, ખ, અંતરિક્ષ એ બધા શબ્દો સમાન અર્થના છે - પોલાણમાત્રનું નામ આકાશ છે. આ પદાર્થ લોકજગત

અને અલોકજગત એ બન્નેને વ્યાપીને સર્વત્ર સર્વકાળે અખંડભાવે રહેલો છે. એ અમૂર્ત છે, જૈન પરંપરા ઉપરાંત બૌદ્ધ પરંપરા અને વૈદિક પરંપરા પણ આકાશનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે. દિશાઓનું અસ્તિત્વ આ તત્ત્વમાં સમાઈ જાય છે. આ તત્ત્વનો ધર્મ કે ગુણ, ચેતન કે જડમાત્રને પોતામાં સમાવી લેવાનો છે. અર્થાત્ અવગાહમાં કે અવકાશમાં આ તત્ત્વ નિમિત્ત છે - સહાયક છે. જૈનપરંપરા એમ માને છે કે રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ એ બધા ગુણો મૂર્તપદાર્થમાં હોય છે. આકાશ તત્ત્વ અમૂર્ત છે. આકાશ અને શબ્દ વચ્ચે ગુણગુણીનો અથવા ધર્મધર્મીનો સંબંધ નથી. કારણ કે શબ્દ સ્વયં મૂર્ત પદાર્થ છે. ગુણો બધા રૂપાદિ ઠેદ્રિયગ્રાહ્ય છે અને જેમાં ઠેદ્રિયગ્રાહ્ય ગુણો હોય છે તે પદાર્થમાત્ર પણ ઠેદ્રિયગ્રાહ્ય હોય છે. આ અપેક્ષાએ આકાશ, રૂપ વગરનું તત્ત્વ છે માટે ઠેદ્રિયગ્રાહ્ય નથી અને જે ઠેદ્રિયગ્રાહ્ય ન હોય એવા તત્ત્વમાં સ્વભાવે કરીને કોઈ ઠેદ્રિયગ્રાહ્ય ગુણ કદી સંભવી ન શકે; માટે જૈનપરંપરા કહે છે કે સ્વભાવે કરીને આકાશતત્ત્વનો ગુણ શબ્દ નથી. હા, એ વાત ખરી છે કે શબ્દ - ધ્વનિ, આકાશ વિના સંભવી શકતો નથી - રહી શકતો નથી. પણ એનો અર્થ એમ નહીં કરી શકાય કે શબ્દ એ આકાશનો ધર્મ કે ગુણ છે. એ તો જેમ વાટકો કે એવા કોઈ બીજા આધાર વિના પાણી રહી શકતું નથી તેનો અર્થ એમ નહીં કરી શકાય કે પાણી એ વાટકો કે એવા કોઈ બીજા આધારભૂત સાધનોનો ધર્મ કે ગુણ છે અને એ જ રીતે શબ્દ પણ આકાશના આધાર વિના રહી શકતો નથી, વા સંભવી શકતો નથી એટલે વાટકો અને પાણીની જેમ જ શબ્દ અને આકાશ વચ્ચે આધારઆધેયનો સંબંધ ઘટાવી શકાય; નહીં કે ગુણગુણીનો અથવા ધર્મધર્મીનો.

આકાશ આધાર છે અને શબ્દ આધેય છે. આકાશ વાટકાની જગ્યાએ છે અને શબ્દ પાણીની જગ્યાએ છે. તો પછી શબ્દનું મૂળ કારણ શું? જૈનપરંપરા એમ કહે છે કે સમગ્ર લોકરૂપ આકાશમાં શબ્દની વર્ગણાઓ જે પુદ્ગલવર્ગણાનો જ એક પ્રકાર છે, સ્વતઃ જ ભરી ઘડી છે. શબ્દની વર્ગણાઓ એટલે શબ્દના પરમાણુઓ. જે સંભળાય છે તે ધ્વનિ, શબ્દની વર્ગણાઓનો એક પરિણામ

છે. એ વર્ગણાઓમાં રૂપ, રસ, ગંધ, અને સ્પર્શ એ ચારે ગુણો હોવા ઉપરાંત ધ્વનિરૂપે થવાનો પણ તેનો સ્વભાવ છે. નિમિત્ત મળતાં એ વર્ગણાઓમાંથી ધ્વનિરૂપ શબ્દ ઊપજે છે. જૈનપરંપરા શબ્દની ગતિ અને વજન પણ માને છે. આપણા સ્થૂલ તોલાંથી એનું વજન કરી શકાતું નથી. જેમ વરાળનું વજન છે, પવનનું વજન છે એમ શબ્દનું વજન છે. તથા શબ્દની ગતિ ઘણી ઝડપવાળી છે એમ જૈનપરંપરા માને છે. પૂરજોસથી બરાબર પેદા થયેલો ધ્વનિ લોક - આકાશના છેડા સુધી પહોંચી જાય છે એ હકીકત પણ જૈનપરંપરા કહે છે. શબ્દમાં પવનની ગતિ પ્રમાણે ફેલાવાની પણ શક્તિ છે અને વીખરાઈ જવાની પણ શક્તિ છે. આ રીતે શબ્દ, મૂર્ત, જડ, પુદ્ગલ છે; પણ આકાશનો ગુણધર્મ કે સ્વભાવ નથી. આ જોતાં વેદાનુસારી ન્યાય - વૈશેષિક પરંપરા કરતાં જૈનપરંપરાની માન્યતા શબ્દના સ્વરૂપ વિશે જુદા પ્રકારની છે. ન્યાય-વૈશેષિક પરંપરામાં શબ્દને આકાશનો ગુણ માનવામાં આવેલ છે.

૫. કાળ - વસ્તુમાત્રનાં જે જે વિવિધ પરિણામો - વિવિધ રૂપાંતરો - થાય છે તેનું નિમિત્ત કારણ કાળ તત્ત્વ છે.

આત્મા જે વિવિધ પરિણામોને પામ્યા કરે છે અને જડ દ્રવ્યો પણ જે વિવિધ રૂપાંતરોને પામ્યા કરે છે તે કાળતત્ત્વ વિના ન સંભવે. વર્તના એટલે વર્તવું - વર્તમાન ભૂત અને ભવિષ્ય રૂપે વર્તવું. આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના યોગશાસ્ત્રમાં કાલતત્ત્વનો વિચાર બતાવતાં “કાલસ્ય અણવઃ” એમ કહીને કાળના અનેક અણુઓ - પરમાણુઓ - હોવાનું જણાવેલ છે. વૈદિક પરંપરા પણ આ કાળદ્રવ્યને સ્વીકારે છે.

૬. ઉપયોગ - એટલે અનુભવ - સુખ, દુઃખ, જ્ઞાન, અજ્ઞાન, ક્રોધ, અક્રોધ વગેરેનો અનુભવ.

૭. જ્ઞાન - ‘આ કંઈક છે’ એવું તદ્દન સામાન્ય જ્ઞાન થયા પછી વિશેષ જિજ્ઞાસા થતાં તે બાબત જે વધુ માહિતી થાય તેનું નામ જ્ઞાન. જેમકે ‘આ કંઈક છે’ એવો બોધ થયા પછી એ જ બાબત ‘એ તો માણસ છે’ ‘એનું નામ શૂરસિંહ છે’ ‘જાતે ક્ષત્રિય છે’ ‘ભારે બહાદુર છે’ ‘મારો પાંડોશી છે’ અને ‘ખાસ સ્નેહી છે’ એવા પ્રકારના બોધનું નામ જ્ઞાન.

૮. દર્શન - વસ્તુમાત્ર વિશે તદ્દન સામાન્ય જ્ઞાન એટલે 'આ કાંઈક છે' એવું ભાન અર્થાત્ આવા સામાન્ય જ્ઞાનમાં જાતિ, નામ, ગુણ વગેરેની ખબર ન પડે. આવું સામાન્ય જ્ઞાન કોઈ પ્રવૃત્તિમાં કારણ બનવાનો સંભવ ઘણો ઓછો છે. માત્ર આવું સામાન્ય જ્ઞાન જિજ્ઞાસા હોય તો વિશેષજ્ઞાનનું પહેલું પગથિયું બને છે એટલે આ સામાન્ય જ્ઞાન વિશેષજ્ઞાનનું કારણ બની શકે છે એ જ એનું મૂલ્ય છે. જ્ઞાન અને દર્શન બન્ને બોધરૂપ છે છતાં તેમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનો તફાવત સમજવાનો છે.

૯. જીવનાં - જ્ઞાન દર્શન, સુખ, દુઃખ, ક્રોધ વગેરે વૃત્તિઓ જીવ સિવાય બીજે ક્યાંય સંભવતી નથી, ફક્ત જીવમાં જ એ સંભવે છે માટે તેમને જીવનાં લક્ષણ સમજવાનાં છે. અર્થાત્ એ ગુણો જીવ ઓળખવાનાં નિશાન - ઝેંઘાણ - રૂપ છે.

૧૦. શબ્દ - જુઓ લોકતત્ત્વસૂત્ર ટિપ્પણ - ૪ - આકાશાસ્તિકાય.

૧૧. અંધકાર - જેમ શબ્દ, જડ મૂર્ત દ્રવ્ય છે તેમ અંધકાર પણ જડ મૂર્ત દ્રવ્ય છે. જગતમાં એક જડ મૂર્ત પદાર્થ ન હોય તો અંધકાર, છાંયો કે પડછાયો સંભવી શકતો નથી. જીવાસ્તિકાય - આત્મા, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય એ બધાં સ્વભાવે અમૂર્ત છે. તેમનો પડછાયો સંભવી શકતો નથી તેમ તેઓ અંધકારનાં નિમિત્ત થઈ શકતાં નથી. આમ છે માટે તે અમૂર્ત તત્ત્વો સાથે પડછાયા કે અંધકારનો સંબંધ કોઈ પણ રીતે સંભવી શકતો નથી તેથી અંધકાર કે પડછાયો તેમનો ગુણ હોઈ શકતો નથી. અંધકાર કે પડછાયો આંખ વડે જોઈ શકાય છે, આંખ ન હોય તો જોઈ શકાતો નથી માટે ઈદ્રિયગ્રાહ્ય છે અને ઈદ્રિયગ્રાહ્ય હોવાથી જ તે, અમૂર્ત નથી અને અમૂર્ત નથી એટલે મૂર્ત છે માટે જ તે, આત્મા આકાશ વગેરે અમૂર્તપદાર્થનો ગુણધર્મ કે સ્વભાવ હોઈ શકે નહીં. જ્યારે જોવાની વસ્તુ સાથે ઈદ્રિયનો સંયોગસંબંધ થાય ત્યારે જ તેને જોઈ શકાય છે. સંયોગસંબંધ બે મૂર્તવસ્તુનો જ સંભવે; એ રીતે પણ અંધકાર કે પડછાયો મૂર્તરૂપ છે. અંધકાર કે પડછાયો મૂર્ત ન હોય તો તેને ઈદ્રિય સાથે સંબંધ કેમ કરીને થાય? સંબંધ ન થાય તો તે દેખાય પણ શી રીતે? જ-મથી

આંધળો માણસ અંધારું કે પડછાયાને જોઈ શકતો નથી એ જાણીતી વાત છે. આ ઉપરથી તાત્પર્ય એ સમજવાનું કે અંધકાર કે પડછાયો કાંઈ અવસ્તુ નથી. અભાવરૂપ નથી કિંતુ મૂર્ત જડવસ્તુ - પુદ્ગલ - રૂપ હોઈ ઘટાદિ વગેરેની પેઠે વસ્તુરૂપ છે અને ભાવરૂપ છે, વૈદિક પરંપરામાં વૈશેષિક દર્શન, અંધકાર અને પડછાયાને અભાવરૂપ માને છે, વસ્તુરૂપ નથી માનતું. એ રીતે અંધકાર અને પડછાયાના સ્વરૂપ વિશે જૈનપરંપરા અને વૈશેષિકદર્શન જુદી જુદી વિચારસરણી ધરાવે છે.

૧૨. પુદ્ગલાસ્તિકાય - એટલે રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, શબ્દ વગેરે જેના ગુણ છે એવું આકારધારી મૂર્ત એક જડતત્ત્વ અજીવરૂપ છે.

૧૩. જીવ - આ ગાથામાં નવ તત્ત્વોને જણાવેલાં છે. તેમાંના અમૂર્ત જીવ તત્ત્વનું સ્વરૂપ ગાથા ૨૨૫ અને ૨૨૬માં બતાવી દીધું છે. અને અજીવ તત્ત્વનું સ્વરૂપ ગાથા ૨૨૪, ૨૨૫માં બતાવેલ છે. ૨૨૫મી ગાથામાં બતાવેલ કાળતત્ત્વ અજીવ તત્ત્વરૂપ છે. અજીવતત્ત્વ બે પ્રકારનું છે - અમૂર્ત અને મૂર્ત. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને કાળ એ બધાં અમૂર્ત અજીવ છે.

જીવ અને અજીવ એમ બે તત્ત્વમાં સમસ્ત સંસારનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આખા ય સંસારમાં જીવ અને અજીવ સિવાય ત્રીજું કોઈ પણ તત્ત્વ નથી એમ જૈનપરંપરા માને છે અને વૈદિક પરંપરા પણ એમ જ માને છે. આ ઉપરાંત આ ગાથામાં પુણ્ય પાપ વગેરે જે તત્ત્વો જણાવેલાં છે તેનો હેતુ આ છે: જૈનપરંપરાનું મુખ્ય ધ્યેય નિર્વાણદશાને મેળવવાનું છે. વીતરાગદશા પામ્યા પછી જ નિર્વાણદશાને મેળવી શકાય. વીતરાગદશાને મેળવવામાં જે જે પ્રકારની સાધના કરવાની છે તે માટે પુણ્ય પાપ વગેરે તત્ત્વોને જાણવાની ખાસ જરૂર છે. એ પુણ્ય પાપ વગેરે તત્ત્વોનું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના વીતરાગ દશાની સાધના કરવાનું શક્ય નથી - સંભવિત નથી માટે જ આ ગાથામાં પુણ્ય, પાપ વગેરેને તત્ત્વરૂપે જણાવેલાં છે. તત્ત્વનો અર્થ 'મૂળભૂત પદાર્થ' છે. એ રીતે જોતાં મૂળભૂત પદાર્થ તો આત્મા ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને

કાળ છે; પુણ્ય પાપ આસ્રવ સંવર નિર્જરા બંધ કે મોક્ષ એ કોઈ મૂળભૂત પદાર્થ નથી. એ પુણ્ય કે મોક્ષ વગેરે તો બધાં આત્માની એક પ્રકારની પરિસ્થિતિરૂપ છે; તેમ છતાં વીતરાગદશાને અને એની પછી આવતી નિર્વાણદશાને મેળવવા માટેની પ્રક્રિયામાં એ પુણ્ય પાપ વગેરેને અવશ્ય સમજી લેવાં જરૂરી છે માટે તેમને પણ અહીં 'તત્ત્વ' રૂપે જણાવેલાં છે અને એ દષ્ટિએ આ ગાથામાં નવ તથ્યોને તત્ત્વોને - સૂચવેલાં છે.

૧૪. આસ્રવ - આસ્રવના બે પ્રકાર છે: અશુભ આસ્રવ અને શુભ આસ્રવ. અશુભ આસ્રવનું સ્વરૂપ આ છે: હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મચર્ય, પરિગ્રહ, છળકપટ, લોભ, દ્વેષ, વૈર, ક્રોધ વગેરે વિવિધ કુપ્રવૃત્તિઓનું નામ અશુભ આસ્રવ છે. આ કુપ્રવૃત્તિઓ આત્માની દુષ્ટ વૃત્તિઓને લીધે થાય છે. અને જેમ જેમ આ કુપ્રવૃત્તિઓ વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં ચાલે છે તેમ તેમ આત્મામાં દુર્વૃત્તિઓ - દુષ્ટ વૃત્તિઓ - વધતી જાય છે. દુર્વૃત્તિઓ મજબૂત બનતી જાય છે અને તેના સંસ્કારો એવા દઢમૂળ બને છે કે જેમને કાઢવા ભારે કઠણ પડે છે. આ સંસ્કારો કાઢ્યા વિના આત્મા ખરી માનવતાને અને માનવતાના પૂર્ણ વિકાસરૂપ વીતરાગભાવને પામી શકતો નથી. એથી ખરી માનવતાને અને વીતરાગભાવનો વિરોધી એવો આ અશુભ આસ્રવ પાપબંધનનું કારણ છે માટે તે સદા, સર્વદા, સર્વથા અને સર્વત્ર હેય, હેય ને હેય જ છે.

શુભ આસ્રવનું સ્વરૂપ આ છે: અહિંસા, સત્ય, અચોર્ય, બ્રહ્મચર્ય, દાન, દયા, ત્યાગ, સરળતા, સંતોષ, અદ્વેષ, સમતા વગેરે વિવિધ સુપ્રવૃત્તિઓનું કે શુભ પ્રવૃત્તિઓનું નામ શુભ આસ્રવ છે. મનુષ્ય શરૂ શરૂમાં જ્યારે આવી બધી સુપ્રવૃત્તિઓ કરતો હોય છે ત્યારે એ પ્રવૃત્તિઓ સાથે બદલાની કોઈ ને કોઈ સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ આશા લાગેલી હોય છે: કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા, પુત્રલાભ, ઇલ્લોકનો વૈભવ, સ્વર્ગનો વૈભવ વા સામાજિક દેખાવ વા દબાણથી કેટલીક વાર એ સુપ્રવૃત્તિઓ ચાલતી હોય છે તેમ છતાં એ પ્રવૃત્તિઓ થોડે ઘણે અંશે પ્રવૃત્તિ કરનારને શુભકર નીવડે છે એથી એનું નામ શુભ આસ્રવ છે. આ શુભ આસ્રવ પુણ્યબંધનું કારણ છે અને તે સામાજિક દષ્ટિએ જરૂર હંમેશાં

આચરવા જેવો છે.

જ્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે માનવતાના પૂર્ણ વિકાસરૂપ વીતરાગતા મેળવવી એ માનવજીવનનું પ્રમુખ સાધ્ય છે ; તો પછી જેમ અશુભ આસ્રવ વીતરાગતાનો વિરોધી છે તેમ શુભ આસ્રવ પણ વીતરાગતાનો વિરોધી છે ; તો પછી અશુભ આસ્રવનો ત્યાગ કરવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે તેમ શુભ આસ્રવનો પણ ત્યાગ કરવાની ભલામણ કેમ કરવામાં નથી આવતી ? આ વિશે સ્પષ્ટ સમજૂતી આ પ્રમાણે છે : જ્યાં સુધી માનવ પ્રેયલક્ષી હોય ત્યાં સુધી એ, જે જે શુભ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે તે દ્વારા તે, તેના પ્રેયના લક્ષ્યને પુષ્ટ કરે છે. પરંતુ જ્યારે માનવને પોતાના આત્માની માનવતા લક્ષી શુભ પ્રવૃત્તિઓનું ભાન થાય છે, ત્યારે 'ભોગવિલાસોના પરિણામે બંધનો વધે છે.' તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે અને આત્માની શુદ્ધિ અર્થે જ પ્રવૃત્તિ કરવાની વૃત્તિ થાય છે ત્યારે તેનું લક્ષ્ય પ્રેય મટીને શ્રેય બને છે; આવો શ્રેયલક્ષી મનુષ્ય દયા, દાન, પરોપકાર, બ્રહ્મચર્ય, માંદાની માવજત, સત્યવાણી, અચોર્ય, અહિંસા, ત્યાગ, સમતા, સંતોષ વગેરેને માટે જે જે પ્રવૃત્તિઓ કરે છે, તે બધી હવે તેના શ્રેયના લક્ષ્યને પોષનારી નીવડે છે. શુભ પ્રવૃત્તિઓ કરનાર શ્રેયલક્ષી મનુષ્ય કષાયભાવવાળો છે છતાં ય તેની તે પ્રવૃત્તિઓ તેના કષાય મંદ કરવામાં કારણરૂપ બને છે અને એ રીતે તે હવે આ પ્રવૃત્તિઓના બદલામાં બીજા કોઈ સ્થૂલ લાભો કરતાં વિશેષતઃ અકષાયભાવના લાભને જ વિશેષ ઇચ્છે છે એટલે દાન કરતાં કરતાં તે હવે કીર્તિ-પ્રતિષ્ઠાને બદલે અલોભવૃત્તિને કેળવવા પ્રયાસ કરે છે, દયા કરતાં કરતાં તે સર્વ આત્મસમભાવનાને કેળવવા પ્રયત્ન કરે છે; એ જ રીતે માંદાની માવજત, અશક્તોને સહાય, પરોપકાર, તરસ્યાને માટે પાણીની સગવડ, ભૂખ્યાને માટે અન્નની સગવડ, અજ્ઞાનીઓને માટે વિદ્યાનાં સાધનોની સગવડ, નવસ્રાં ટાઢથી થરથરતાં માટે વસ્ત્રોની સગવડ વગેરે જે જે સત્પ્રવૃત્તિઓ થાય છે તે દ્વારા પ્રવૃત્તિ કરનાર કોઈ ને કોઈ ઉચ્ચ ગુણનો લાભ મેળવવા બરાબર લક્ષ્ય રાખે છે. એથી જ એ પ્રવૃત્તિઓ સાથે મોહભાવ વા કષાયભાવ રહેલ છે, છતાં તેનું ઝેર એ પ્રવૃત્તિ કરનારને ઘણું ઓછું હાનિકર થાય છે અને

શ્રેયનાં લક્ષ્યમાં બરાબર દઢતાપૂર્વક સ્થિર રહેવામાં આવે તો એ જ પ્રવૃત્તિઓ વીતરાગભાવનો લાભ મેળવવામાં પણ ભારે સહાય કરે છે એટલે એ શુભ પ્રવૃત્તિરૂપ અશુભ આસ્રવ સદા સર્વદા સર્વત્ર અને સર્વથા આચરવા જેવો છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે શુભ પ્રવૃત્તિઓ સાથે મોહભાવનો વા કષાયભાવનો સંબંધ હોવા છતાં ય સાવધાનતાપૂર્વક આત્મભાવપ્રાપ્તિના લક્ષ્યથી કરવામાં આવતી તે શુભ પ્રવૃત્તિઓ પણ વીતરાગ ભાવને પોષનારી અને પમાડનારી નીવડે છે એ હકીકત સૌ કોઈના અનુભવસિદ્ધ છે.

આમ છતાં ય આ બાબત કોઈ એમ માને કે જ્યારે હું મારું સ્વરૂપ સમજી લઉં ત્યારે જ એ પ્રવૃત્તિઓને કરવાનો અધિકાર મેળવી શકું, સ્વરૂપ સમજ્યા વિના જો એ શુભ પ્રવૃત્તિઓને કરું તો કષાયભાવવાળો હોવાથી વા મોહભાવવાળો હોવાથી મને એ શુભ પ્રવૃત્તિઓ બંધનરૂપ થવાની. માટે મારે મારું સ્વરૂપ સમજું ત્યાં સુધી એ શુભ પ્રવૃત્તિઓને અશુભ પ્રવૃત્તિઓની પેઠે જ છોડી દેવી રહી. એ વિચારધારા માનવને માનવતાના ગુણથી વિમુખ કરનારી છે એથી ખામીવાળી જણાય છે.

આ અંગે અહીં વિચારવાનું છે કે માનવનો સાધારણ સ્વભાવ અશુભ પ્રવૃત્તિઓ તરફ વળેલો હોય છે. ખાવુંપીવું, એશઆરામ, ભોગવિલાસ, બીજાની મહેનતનો લાભ, પોતે મહેનત ન કરવી - આ બધું માણસમાં વગર શીખ્યે જ હોય છે - સહજ હોય છે અને વધારે ટકા માણસો આવી આવી અશુભ પ્રવૃત્તિઓ તરફ વળેલા હોય છે. આ માણસો એમ સમજે અથવા એમને એમ સમજાવવામાં આવે કે મોહવાળા વા કષાયભાવવાળા વા નિશ્ચય સમકિત વિનાના ગૃહસ્થો શુભ પ્રવૃત્તિઓના અધિકારી નથી. તો પછી તેઓ નિરંતર અશુભ પ્રવૃત્તિઓમાં પડ્યા જ રહેવાના અને એથી તેમનામાં હિંસાના, અસત્યના, ચોરીના, અબ્રહ્મચર્યના, આરંભસમારંભના, ક્રૂરતાના, દ્વેષના, લોભના અને એવી બીજી અનેક દુર્વૃત્તિઓના જ સંસ્કારો પોષાવાના અને મજબૂત બનવાના. આ રીતે આ માણસો બદતર થઈ જવાના અને એમનો કદી પણ આરો આવવાનો નહીં. કેમકે એ ગૃહસ્થો દયા, દાન, પરોપકાર વગેરે જે જે શુભ પ્રવૃત્તિઓ છે તેઓને કરવાના નથી અને તેથી તેમનામાંથી

પ્રેયનું લક્ષ્ય જવાનું નથી અને શ્રેયનું લક્ષ્ય આવવાનું નથી એટલે તે ગૃહસ્થોમાં સત્પ્રવૃત્તિના સંસ્કારો પડવાનો સંભવ ઘણો જ ઓછો છે અને તેથી જ તેમનો નિસ્તાર થવો સંભવિત નથી. જો તેઓ પૂર્વોક્ત શુભ પ્રવૃત્તિઓ કરે અને તેમ કરતાં કરતાં પોતાનું પ્રેયનું લક્ષ્ય તજી શ્રેયના લક્ષ્ય ભણી વળે તેમ કરતાં કરતાં અભ્યાસથી જ્યારે તેમનું શ્રેયનું લક્ષ્ય દઢ થાય ત્યારે જ તેમનો વિકાસ થાય અને સંભવ છે કે ત્યારે તેમને નિશ્ચય સમકિતની નિકટની ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ થાય; પણ તેમને તો મૂળથી જ શુભ પ્રવૃત્તિઓ કરવા માટે અધિકારી ગણવામાં આવતા ન હોવાથી તેમની શ્રેયલક્ષી પ્રવૃત્તિ રૂંધાઈ જાય છે. આમ છતાં એમ માનવામાં આવતું હોય કે જો તે ગૃહસ્થો શ્રમણધર્મને - સંન્યાસધર્મને સ્વીકારે તો તેમનો નિસ્તાર થવાનો માર્ગ ઊંધડે; પરંતુ આ જાતની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિઓના દઢ સંસ્કારવાળા લોકોના મનમાં પવિત્રતમ અને સંયમપ્રધાન શ્રમણધર્મ તરફનું વલણ જ અસંભવિત છે, તેમ છતાં તેઓ જેવી છે તેવી જ પરિસ્થિતિમાં ય સાધુ થઈ જાય તો પણ તેમનું કશું શ્રેય થવું સંભવિત નથી. મૂળ દુષ્ટ સંસ્કારો ન બદલાય અને માત્ર કપડાં બદલાય એટલા માત્રથી કોઈનું શ્રેય થયું નથી, થવાનું ય નથી.

વળી, જૈનપરિભાષા પ્રમાણે આ કાળે આ ક્ષેત્રમાં સમોહ સંયમ જ શક્ય હોવાથી સમોહ અનુકંપાની પેઠે એ (સંયમ) પણ બંધનકર્તા જ નીવડવાનો એટલે અહિંસાને નામે દયાદાનનો નિષેધ કરનારા દીક્ષારૂપ સંયમને પણ ધારણ કેમ કરી શકે ?

આ હકીકતને બીજાં અનેક દૃષ્ટાંતોથી આ રીતે વધુ સ્પષ્ટ કરી શકાય :

એક બાળક કે જેને ચાલતાં આવડતું નથી તેને ચાલવાનું શીખવવા સારુ ચાલણગાડીનો ઉપયોગ જરૂરી છે; પરંતુ જ્યારે તે બાળક ચાલણગાડી મારફત ચાલવા લાગે છે ત્યારે વારંવાર પડી જાય છે અને વળી ઊભું થઈને ચાલવા લાગે છે છતાં તે ચાલવા કરતાં વારંવાર પડ્યા જ કરે છે. આ જોઈને તેનાં માબાપ એમ ધારે કે આ ચાલણગાડી જ બાળકને પાડી નાખે છે માટે જ્યારે બાળક એક વાર પણ પડ્યા વિના ચાલવા શક્તિમાન થાય ત્યારે જ તેને ચાલતાં શીખવવું; તો શું એ બાળક કદી પણ ચાલતાં શીખી

શકે ખરું? પ્રસ્તુતમાં બાળકને સ્થાને ગૃહસ્થો છે. ચાલણગાડીને સ્થાને શુભ પ્રવૃત્તિઓ છે અને ચાલવાના પ્રયત્નને સ્થાને પ્રેયનું લક્ષ્ય છોડી શ્રેયનું વલણ કરવાનો પ્રયાસ છે તથા માબાપને સ્થાને ધર્મગુરુઓ છે. આ ધર્મગુરુઓ બાળકરૂપ ગૃહસ્થો પાસેથી શુભ પ્રવૃત્તિઓ રૂપ ચાલણગાડી છોડાવી દે તો કોઈ પણ જાતનો પ્રયાસ ન કરનારા એ બાળકરૂપ ગૃહસ્થો પોતાનું પ્રેયનું લક્ષ્ય તજી શ્રેયના લક્ષ્ય ભણી વળવા સમર્થ થાય એવો કદી સંભવ છે ખરો ?

માણસ કપડાં પહેરે છે, પરસેવો થતાં તે મેલાં થાય છે, તેમાં જૂઓ પણ પડે છે એટલે માણસ એમ નક્કી કરે કે આ કપડાં જ ન પહેરવાં. કેમકે પહેરવાથી તેમાં મેલ થાય છે અને પછી જૂઓ પડે છે, માટે જ્યાં સુધી શરીર ઉપર પરસેવો ન જ વળે એવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી કપડાં ન જ પહેરવાં. આ પરિસ્થિતિ કદી સંભવિત છે ખરી ? આનો ખરો ઉપાય તો કપડાં નિયમિત રીતે સાફ કર્યાં કરવાં અને શરીરને પણ નિયમિત રીતે ચોખ્ખું રાખવું. છતાં જો જડ લોકો પરસેવો જ ન વળે એવી સિદ્ધિની રાહ જોઈને બેસી રહે તેમને સોગંદ દઈને કાંઈ કપડાં પહેરાવી શકાય ?

પ્રસ્તુતમાં કપડાંને સ્થાને શુભ પ્રવૃત્તિઓ છે, મેલને સ્થાને વા જૂઓને સ્થાને મોહભાવ છે. એટલે શુભ પ્રવૃત્તિઓ કરતાં કરતાં મનને વારંવાર શોધ્યા કરવું એ જ તેને - મોહ મેલને - દૂર કરવાનો ખરો ઉપાય છે છતાં જો એમ માનીને બેઠા રહે, કે મોહભાવ ન જ થાય એવી સિદ્ધિ મળ્યા પછી શુભ પ્રવૃત્તિઓ કરવી પણ મોહભાવને પહેલેથી દૂર કરવા કશો પ્રયત્ન ન જ કરવો એમને કેવા કહેવા ?

છોકરાને નિશાળે પહેલવહેલો બેસાડ્યો, તે બિચારો તો પાટી ઉપર આડા અવળા લીટા દોર્યા કરે છે અને એમ રોજ ચાલ્યા કરે છે. આ સ્થિતિમાં માબાપ એમ ધારે કે છોકરાને નિશાળેથી ઉઠાડી મૂકો, કેમકે એ તો ત્યાં એકડો કાઢતો નથી અને નર્યા લીટા જ દોર્યા કરે છે તો શું એ છોકરો કદી એકડો કાઢવાનો ખરો ? એનો ખરો ઉપાય તો છોકરા પાસે બેસીને છોકરાના હાથને એકડો કાઢવાનો વળાંક આપી તેમ કરવાની ટેવ પાડવી, એમ ન કરતાં તેને નિશાળેથી જ ઉઠાડી મૂકવા જતાં શું કશું ઇષ્ટ પરિણામ આવવાનું ?

પ્રસ્તુતમાં અનન્તાનુબંધી કષાયવાળો વા નિશ્ચય સમકિત વિનાનો મોહવાળો ગૃહસ્થ બાળક છે. આડા અવળા લીટા દોરવારૂપ શુભ પ્રવૃત્તિઓ છે. શુભ પ્રવૃત્તિઓ કરતાં જ્યાં કોઈ દોષ થતો હોય તો તે, તેને બતાવી તેનાથી બચીને ચાલવા વિશે વળાંક આપવાનો તેને અભ્યાસ ન કરાવવો અને તેને શુભ પ્રવૃત્તિઓથી તદ્દન વિમુખ કરી દેવો એમાં તેનો વિનાશ નથી તો બીજું શું છે ?

જ્યાં પાણીની ઘણી જ તાણ છે ત્યાં પાણી માટે અનેક મનુષ્યો પશુપંખીઓ વલખાં માર્યા કરે છે અને પાણી વિના તરફડી તરફડીને મરી જાય છે, તે જોઈને એક ગૃહસ્થને વિચાર આવ્યો કે એ સ્થળે એક સારો એવો જળાશય બંધાવવો અને એ માટે પાવડા કોદાળા લઈને એ ગૃહસ્થ પોતે જ જમીનને ખોદવા લાગ્યો. ખોદતાં ખોદતાં તેના શરીર ઉપર ધૂળ જામવા માંડી અને પછી તો ગારો પણ ચોંટવા લાગ્યો. એવામાં જડ એવા બીજા કોઈએ તેને કહ્યું કે અરે ! આ તો તમે મેલા થવાનો ધંધો માંડ્યો, તમને જ્યારે એવું ખોદતાં આવડે કે ખોદતાં ખોદતાં શરીર ઉપર ધૂળ ન જામે અને ગારો પણ ન ચોંટે ત્યારે જ આ કામ કરવું. હમણાં બંધ કરો અને જે આ મનુષ્યો અને પશુપંખીઓ મરી રહ્યાં છે તેઓ તેમના કર્મના ભોગે મરી રહ્યા છે, એમાં તમે શું કરો ? એમ કહીને પેલા સજ્જનને ફૂવો ખોદતાં અટકાવી દીધો. હવે આ અટકી જનાર ગૃહસ્થ ખોદતાં ખોદતાં શરીર ઉપર ધૂળ ન જામે અને શરીર ગારો પણ ન ચોંટે એ રીતે ખોદવાની કળા કદી પણ મેળવી શકવાનો ખરો ? અને એ રીતે ક્યારે પણ ફૂવો ખોદી શકવાનો ખરો ?

હવે પેલા અટકી જનાર ગૃહસ્થને કોઈ બીજા સજ્જનને પોતાની અનુભવેલી વાત કહીને સમજાવ્યું કે ભાઈ ! તમે ખોદવું બંધ ન કરો પણ પૂરા ઉત્સાહથી વધારે ઊંડું ખોદવાના પ્રયત્ન કરો, એમ કરતાં પાણી નીકળતાં જ તમારા શરીર ઉપરની ધૂળ અને આ ગારો બધું જ નીકળી જશે, તમે પોતે સાફ થશો અને ઠંડા શીતળ સ્વસ્થ બની જશો. એટલે તે ખોદનારે તેમ કર્યું તો તેણે ખરેખર પેલા ગૃહસ્થને જેવું કહ્યું હતું તેવું જ અનુભવ્યું.

પ્રસ્તુતમાં ખોદનારને સ્થાને ગૃહસ્થ છે, ખોદવાનાં સાધનો અને ખોદવાની

પ્રવૃત્તિને સ્થાને શુભ પ્રવૃત્તિઓનાં સાધનો અને શુભ પ્રવૃત્તિઓ છે. ધૂળ અને ગારાને સ્થાને નિશ્ચય સમકિત વગરનો ચિત્તસ્થિત મોહભાવ છે, પેલા જડ ગૃહસ્થને સ્થાને જડ ધર્મગુરુ છે. સજ્જનને સ્થાને વિચારક ધાર્મિક સજ્જન છે. પૂરા ઉત્સાહ સાથે વધારે ઊંડું ખોદવાને સ્થાને શ્રેયના લક્ષ્યપૂર્વક અંતરનું નિરીક્ષણ છે અને પાણીને સ્થાને કશા બદલાની આશા વગરની કેવળ કર્તવ્યભાવના છે.

આમ અનેક વ્યાવહારિક ઉદાહરણો આપીને શુભ પ્રવૃત્તિઓ - શુભઆસ્રવ વિશે કર્તવ્યનિષ્ઠા કેળવવાનું સમજી - સમજાવી શકાય એમ છે.

ખેતરમાં બી વાવ્યા પછી બી ઊગવા સાથે બીજું નકામું ઘાસ પણ ઊગી જાય છે તો શું એવો કોઈ ખેડૂત આ દુનિયામાં છે કે જે એમ ધારે કે બીજું ફાલતું ઘાસ ઊગી જ જાય છે માટે ખેતરમાં બી જ ન વાવવાં? પણ ડાહ્યો ખેડૂત બી તો વાવે છે જ અને તેની સાથે નકામા ઊગતા ઘાસને વારંવાર નિંદી નાખે છે અને બીથી ઊગેલો છોડ બરાબર વધે એવી વિશેષ કાળજી રાખે છે.

એ જ રીતે શુભ પ્રવૃત્તિઓરૂપ બી વાવતાં અનંતાનુબંધી કષાયોને લીધે જે કાંઈ નકામું ઘાસ તેની સાથે ઊગી નીકળે તેને વારંવાર લણ્યા જ કરવું અને ચિત્તવૃત્તિને શ્રેયના લક્ષ્યમાં દૃઢ કરી એ શુભ પ્રવૃત્તિઓથી ઊગતા કર્તવ્યનિષ્ઠાના છોડને બરાબર કાળજીથી સાચવવો એ જ વિચારક શ્રેયાર્થીનું કર્તવ્ય છે; નહીં કે ઘાસના ભયથી ડરીને બીજાને ન જ વાવવાં.

જૈનપરંપરાના અહિંસાના પરમ ઉચ્ચ સિદ્ધાંતને જીવનમાં ઉતાર્યા વિના જેઓ તેને કેવળ શબ્દથી જ સ્પર્શેલા છે અને માત્ર શબ્દસ્પર્શને લીધે જેમણે તેમાંથી એટલે અહિંસામાંથી ધોર ફૂરતાના જેવો વિપરીત અર્થ કાઢ્યો છે તેવા પોતાને જૈનપરંપરાના માનતા કેટલાક લોકો ગૃહસ્થોને મોહભાવનો ડર બતાવી આ શુભ પ્રવૃત્તિઓ કરવાનો નિષેધ કરી રહ્યા છે અને માનવતાના નિશાનરૂપ પરોપકાર, દાન દયા દુઃખીઓને જોતાં થઈ આવતી અનુકંપા વગેરે જેવી શુભ પ્રવૃત્તિઓને અનર્થનું કારણ બતાવી રહ્યા છે. માથામાં જૂઓ પડે છે માટે માથાને સાફ રાખવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં માથું જ કાપી નાંખવું

એવી તે એ લોકોની આ માન્યતા છે. આ કાળે વીતરાગ સંયમ શક્ય નથી તેથી શું સરાગ સંયમની પણ આરાધના ન કરવી ? નિર્મોહ દયા, ક્રુણા, અનુકંપા શક્ય ન દેખાય તો સમોહ, દયા, ક્રુણા પણ ન કરવી ? ખરી રીતે તો સમોહ સ્થિતિએ રહીને પણ સદ્ગુણો કેળવવાની આદત પાડવાથી ધીર ધીરે અનાસક્ત દશા સુધી પહોંચી શકાય છે.

જેમ કોઈ મનુષ્યને મહેલ ઉપર ચડવું હોય પણ તે નિસરણી વિના ચડી શકે તેમ નથી તેમ વિશુદ્ધ ધર્મના મહેલ ઉપર ચડવા માટે શુભ પ્રવૃત્તિઓ નિસરણીરૂપ છે. જેઓ આ શુભપ્રવૃત્તિઓનો નિષેધ કરે છે તેઓ નિસરણી વિના જ ઉપર ચડવાની વાત કરે છે.

ખૂબી તો એ છે કે આવી વાત કરનારા ખુદ, સમાજના દાન ઉપર જ નલે છે છતાં ય આશ્ચર્ય છે કે તેઓ જ દાનાદિકનો નિષેધ કરવા નીકળ્યા છે.

આ અર્થમાં વિશેષ પારિભાષિકપણું ન આવે એવો ખ્યાલ તો રાખેલ છે તેમ છતાં તે થોડું ઘણું લાવવું જ પડ્યું છે પણ એ નડતરરૂપ લાગશે નહિ.

૧૫. સંવર - વિવિધ શુભ પ્રવૃત્તિઓ કે સત્પ્રવૃત્તિઓ કરવા છતાં આત્મા સ્વસ્થ રહે, પ્રસન્ન રહે, બીજી કોઈ વિકૃતિઓ સાથે ન ભળતાં નિર્મળ રહે અર્થાત્ જેટલે અંશે દૂષણો વગરનો રહે તે પરિસ્થિતિનું નામ સંવર. સંવર એટલે ઢાંકવું અર્થાત્ જે પ્રવૃત્તિથી વિકૃતિઓ ઢંકાઈ જાય - દૂર હટી જાય તેનું નામ સંવર.

૧૬. નિર્જરા - ઉક્ત સંવર ભાવે વારંવાર આત્માને કેળવતાં જેટલે જેટલે અંશે રાગદ્વેષ વગેરે વિકૃતિઓના સંસ્કારો આત્મા ઉપરથી ખરવા માડે - જરવા માડે તેટલે તેટલે અંશે નિર્મળ થયેલ આત્માની પરિસ્થિતિનું નામ નિર્જરા.

૧૭. મોક્ષ - સંપૂર્ણ વીતરાગતા, સંપૂર્ણ સમદર્શિતા - માનઅપમાન, સુખદુઃખ, જીવનંમરણ, વા મરણાંતિક કષ્ટ તથા જગતભરમાં માનપૂજા પ્રતિષ્ઠા એવી તમામ પરિસ્થિતિઓમાં આત્માનું એક રૂંવાડું ય ન ફરકે એવી રાગદ્વેષ વા હર્ષશોક વગરની સર્વ પ્રકારે સમભાવવાળી આત્મદશાનો સદેહાવસ્થામાં

પણ જે અનુભવ તે મોક્ષ.

૧૮. વીતરાગ દૃશા - સરખાવો ધમ્મપદ સાતમો અરહત વર્ગ શ્લોક. ૪ :
યસ્સાસવા પરિચ્છીણા આહારે ચ અનિસ્સિતો ।

જેના આત્મવો સર્વથા ક્ષીણ થઈ ગયા છે અને જે આહારમાં અનાસકત છે.

૧૯. આઠ જ કર્મોને - આત્માના શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપને ઢાંકી દેનારા જે જે સંસ્કારો અનાદિ કાળથી આત્મા ઉપર પડેલા છે અને તેમાં વળી અજ્ઞાન મોહ કષાય વગેરેની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા રોજબરોજ વધારો થયા કરે છે તે તમામ સંસ્કારોનું વર્ગીકરણ કરીને તેમને અહીં આ આઠ કર્મોમાં સમાવી દીધા છે. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, અંતરાય અને મોહનીય એ ચાર કર્મો આત્માના શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપનો ઘાત કરનારાં હોવાથી 'ઘાતીકર્મ' કહેવાય છે અને બાકીનાં ચાર નામકર્મ, આયુષ્યકર્મ, ગોત્રકર્મ અને વેદનીયકર્મ 'અઘાતીકર્મ' કહેવાય છે. ઘાતીકર્મોનો સર્વથા નાશ થયે વીતરાગતાનો ભાવ આત્મામાં પ્રગટે છે.

૨૦. અનશન - આ છએ પ્રકારના બાહ્યતપના પરિચય માટે જુઓ ધર્મસૂત્ર ટિપ્પણ ૪ - તપ. પાનું ૧૪.

૨૧. ભિક્ષાચર્યા - ગૃહસ્થો માટેના બાહ્યતપમાં 'કાયકલેશ'ને ત્રીજું બાહ્યતપ ગણાવેલ છે ત્યારે મુનિઓ માટેના બાહ્યતપમાં 'ભિક્ષાચર્યા' ને ત્રીજું બાહ્યતપ ગણાવેલ છે. ભિક્ષાચર્યાનું સ્વરૂપ આ છે : ચિત્તશુદ્ધિના સાધક મુનિ શ્રમણ કે ભિક્ષુને પોતાની સાધનામાં શરીરની મદદ લેવી પડે છે. અને એ જ એક કારણે શરીરને ટકાવી રાખવાની તેને જરૂર છે. અન્નજળ વગેરે સામગ્રી સિવાય શરીર ટકી શકે નહીં માટે તેણે ભિક્ષાચર્યા દ્વારા તે બધી સામગ્રી મેળવી લેવાની હોય છે. સાધક અહિંસાને આચરનારો હોય છે એટલે એણે અહિંસક પદ્ધતિએ ભિક્ષાચર્યા કરવાની રહી. ભિક્ષાચર્યા, મધુકરી અને ગોચરી એ બધા શબ્દોનો ભાવ એકસરખો છે. ભિક્ષાચર્યામાં ઘરે ઘરે ફરવાનું હોય છે. જેમ ભમરો ફૂલોમાંથી રસ મેળવવા જુદાં જુદાં અનેક ફૂલો ઉપર બેસે છે, તે રીતે મુનિ જુદે જુદે ઘેર ફરીને ભિક્ષા મેળવે તેથી તેનું નામ મધુકરી (મધુકર એટલે ભમરો) તથા જેમ ગાય ચરવા માટે જુદી જુદી જગ્યાએ

ફર્યા જ કરે છે તે રીતે મુનિ ભિક્ષા માટે ફર્યા જ કરે છે માટે તેનું નામ ગોચરી. આ સંબંધી વિશેષ જ્ઞાન માટે જુઓ પાનું ૫૪ તથા ૫૫ સાતમું પરિગ્રહસૂત્ર તથા ગા. ૬૫મી અને તે ઉપરનું ટિપ્પણ ભમરો તથા જુઓ બાવીસમું ભિક્ષુસૂત્ર.

ભિક્ષાયર્યા માટે જે નિયમો જૈન આગમોમાં છે તેવા જ નિયમો બૌદ્ધ પિટકોમાં છે અને તેવા જ નિયમો મનુસ્મૃતિમાં પણ છે. તે બાબત મહાભારત શાંતિપર્વ અધ્યાય નવમામાં જે શ્લોકો આપેલા છે તે અને મનુસ્મૃતિ - અધ્યાય છઠામાં ૫૫ થી ૫૭ સુધીના જે શ્લોકો આપેલા છે તે આ છે :

વિદ્યૂમે ન્યસ્તમુસલે વ્યજ્જારે ભુક્તવજ્જને ।

અતીતપાત્રસંચારે કાલે વિગતભિક્ષુકે ॥

एककालं चरन् भैक्ष्यं त्रीनथ द्वे च पञ्च वा ।

શ્લો. ૨૨, ૨૩ (મહાભા.)

एककालं चरेत् भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे ।

भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥ ૫૫

વિદ્યૂમે સત્રમૂસલે વ્યજ્જારે ભુક્તવજ્જને ।

वृत्ते शरावसंपाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥ ૫૬

अलाभे न विषादी स्यात् लाभे चैव न हर्षयेत् ।

प्राणयात्रिकमात्रः स्यात् मात्रासंगात् विनिर्गतः ॥ ૫૭

ભિક્ષા માટે એક વખત ફરવું અર્થાત્ એક વખત ખાવું. ભિક્ષાથી મળેલા ભોજનમાં આસક્તિ ન રાખવી, ગામમાંથી રાંધણિયાનો ધુમાડો દેખાતો બંધ થઈ ગયો હોય, રાંધવાને લગતાં પીસવા વાટવા ખાંડવા કે દળવા વગેરેનાં કામો બંધ પડી ગયાં હોય, રાંધવાના ખપ માટેના અંગારા બુઝાઈ ગયા હોય, ઘરનાં તમામ લોકો ખાઈ ચૂક્યા હોય અને વાસણો માંજવા માટે નીકળી ગયાં હોય ત્યારે - ત્રીજે પહોરે મુનિએ ભિક્ષા માટે નીકળવું. ભિક્ષા ન મળે તો ખેદ ન કરવો અને મળી જાય તો રાજી ન થવું અને કેવળ સાધના સારું

જરૂરી એવી પ્રાણયાત્રા ચાલે માટે જ ભિક્ષા લેવી અને ભિક્ષુએ પોતાનાં બીજાં ઉપકરણો તુંબીપાત્ર દંડ વગેરે બાબતે પણ આસક્તિ ન રાખવી.

જૈનાચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ કહે છે કે જવાબદારી માથા ઉપર ન રખાતી હોય અને પોતાના લક્ષ્ય તરફ બેદરકારી હોય ત્યારે આ ભિક્ષાવૃત્તિ પૌરુષધની અને છે એટલે પરિશ્રમ કર્યા વિના બેઠા બેઠા ખાવાની વૃત્તિ મનુષ્યના પુરુષાર્થને હણનારી થઈ જાય છે.

૨૨. પ્રાયશ્ચિત્ત - આ છએ પ્રકારના આંતરિક તપના પરિચય માટે જુઓ ધર્મસૂત્ર ટિપ્પણ ૪ - તપ. પાનું ૧૪.

૨૩. કૃપ્ણલેશ્યા - શુક્લલેશ્યા - સરખાવો ગીતા અધ્યાય આઠમો શ્લો. ૨૬ :

શુક્લ-કૃષ્ણે ગતી હોતે જગતઃ શાશ્વતે મતે ।

एकया याति अनावृत्तिः अन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥

શુક્લગતિ અને કૃષ્ણગતિ આ બે ગતિઓ જગતની શાશ્વતગતિઓ છે : શુક્લગતિવાળો ફરી ફરીને જનમતો નથી ત્યારે કૃષ્ણગતિવાળો ફરી ફરીને જનમે છે.

સરખાવો ધર્મપદ છઠ્ઠો પંડિત વર્ગ શ્લો. ૧૨ :

कण्हं धम्मं विप्पहाय सुक्कं भावेथ पंडितो ।

પંડિત પુરુષે કૃષ્ણધર્મને છોડી દઈને શુક્લધર્મની ભાવના કરવી.

૨૪. ઈર્યાસમિતિ - બીજા કોઈને કલેશ ન થાય એનું પ્રથમ ધ્યાન રાખીને સંયમને કેળવવા સારુ જે કોઈ ગતિપ્રધાન પ્રવૃત્તિ કરવી તે ઈર્યાસમિતિ. બીજા કોઈને કલેશ ન થાય એનું પ્રથમ ધ્યાન રાખીને સંયમને પોષે એવી વચનપ્રધાન પ્રવૃત્તિ તે ભાષાસમિતિ, એષણાસમિતિ માટે જુઓ અસ્તેનકસૂત્ર ટિપ્પણ ૪ નિર્દોષ નિર્દોષ વસ્તુઓ. આદાનસમિતિ બીજા કોઈને કલેશ ન થાય તેનું પ્રથમ ધ્યાન રાખીને સંયમના પોષણ માટે તેનાં સાધનોને લેવા મૂકવાની સાવધાની ભરી પ્રવૃત્તિ.

૨૫. ઉચ્ચાર-પ્રસ્રવાગસમિતિ - શરીરના મળો-થૂંક, બડખા, લીંટ, ઉચ્ચાર-ઝાડાનો મળ અને પ્રસ્રવણ-પેશાબ તથા કપડાં ધોવાનું પાણી અથવા

એવું ફેંકવાનું બીજા કોઈ પ્રકારનું મેલું પાણી વગેરેને એવી જગ્યાએ નાંખવાં કે જ્યાં કોઈ જતું આવતું ન હોય, જ્યાં કોઈ તેને દેખતું ન હોય, જ્યાં નાંખતાં કોઈને કશી તકલીફ થવાની ન હોય અર્થાત્ અહિંસક આચાર સચવાય તે રીતે શરીરના મળોને નાખવાના છે પણ ગમે ત્યાં અને ગમે તેમ નાખવાના નથી. તથા જે જગ્યા ખાડાખડિયાવાળી હોય ત્યાં ન નાખતાં સમતલ જગ્યા ઉપર એ મળોને નાખવાના છે. તથા કોઈ પોલા તાજા થયેલા દરમાં કે તાજા પડેલા કાણામાં કે એવી બીજી પોલી જગ્યામાં તે મળોને નાખવા નહીં, પહોળી જગ્યામાં મળોને નાખવાં તથા જ્યાં વસ્તીનો સંચાર હોય તેવાં ગામ, બગીચા વગેરે સ્થળોથી દૂર દૂરને સ્થળે મળોને નાખવાં અને જે જગ્યાએ કોઈ પ્રાણી કે જીવજંતુ હરતું ફરતું હોય ત્યાં મળોને ન નાખવાં. આ બાબત ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ચોવીસમા સમિતિ અધ્યયનની ગા. ૧૭ તથા ૧૮માં સવિશેષ જણાવેલી છે. તાત્પર્ય એ છે કે અહિંસાની સાધના કરનારે વા અહિંસાને પાળનારે પોતાના મળોને ક્યાં કેવી રીતે નાખવાં એ વિશે અહિંસા સચવાય તે રીતે વર્તવાનું છે, પણ જ્યાં ત્યાં ગંદકી કરવાની નથી. જ્યાં ત્યાં ગંદકી કરવાથી તો નરી હિંસા જ થાય છે અને વધે છે માટે જ એ બાબત ખાસ મૂળસૂત્રમાં ચર્ચવામાં આવેલી છે.

વર્તમાનમાં શાસ્ત્રનું નામ લઈને જૈન સાધુઓ જે મકાનમાં રહે છે તેની આસપાસ જ ગંદકી કરી મૂકે છે. તથા પેશાબ ગંદું પાણી વગેરેને રસ્તા ઉપર ઠલવે છે. અને શીંચ માટે વાડાઓમાં જાય છે તે સ્થિતિ અહિંસાના આચરણનો નાશ કરનારી છે, અને એકદમ શાસ્ત્રના નિયમથી વિરુદ્ધ છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

॥ ૨૦ ॥

પુજ્જ-સુત્તં

(૨૪૫) આયારમદ્ધા વિણયં પડંજે,
 સુસ્સૂસમાણો પરિગિજ્ઞ વક્કં ।
 જહોવડ્ડં અભિકંખમાણો,
 ગુરું તુ નાસાયયઈ સ પુજ્જો ॥૧॥

॥ ૨૦ ॥

પૂજ્ય-સૂત્ર^૧

૨૪૫. જે કોઈ સાધક આયારની પ્રાપ્તિ માટે વિનયનો પ્રયોગ કરે છે તથા ગુરુના વાક્યને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવાની ઇચ્છા કરતો, તે વાક્યને બરાબર સ્વીકારીને ગુરુના ઉપદેશને અનુસરતો રહે છે અને કદી પણ ગુરુની આશાતના કરતો નથી તેને 'પૂજ્ય' કહેવો.

(૨૪૬) અન્નાયડંછં ચરઈં વિસુદ્ધં,
 જવણદ્ધયા સમુયાણં ચ નિચ્ચં ।
 અલદ્ધયં નો પરિદેવણ્જા,
 લદ્ધું ન વિકલ્થઈં સ પુજ્જો ॥૨॥

૨૪૬. પોતાના સંયમના નિર્વાહ માટે, પરિચય વિનાનાં જુદાં જુદાં સ્થળોમાં જઈને વિશુદ્ધ રીતે ઉંઠવૃત્તિએ^૨, જે નિત્યપ્રતિ ભિક્ષા માટે ફેરે છે, અને એમ કરતાં ય જો કશું ય ન મળે તો પણ ખેદ કરતો નથી અને મળે તો કુલાતો ય નથી તેને 'પૂજ્ય' કહેવો.

(૨૪૭) સંથારસેજાસણભક્તપાણે,
 અપ્પિચ્છયા અઙ્ગલાભે વિ સન્તે ।
 જો એવમપ્પાણઽભિતોસએજ્ઞા,
 સંતોસપાહરરણ સ પુજ્જો ॥૩॥

૨૪૭. સંથારો, શય્યા, આસન તથા ભાત પાણી ઘણાં વધારે મળતાં હોય તો ય તેમને લેવાની વિશેષ ઇચ્છા ન રાખે અર્થાત્ એ બાબતની ઓછી ઇચ્છા રાખે અને એ ભાત પાણી વગેરેની સામગ્રીને પોતાના ખપ પૂરતી જ લે. જે એ રીતે પોતાના આત્માને સંતુષ્ટ રાખે તથા સંતોષપ્રધાન જીવનમાં મસ્ત રહે તેને 'પૂજ્ય' કહેવો.

(૨૪૮) સઘ્કા સહેઁં આસાઙ્ગ કંટયા,
 અઓમયા ઉચ્છહયા નરેણ ।
 અણાસણ જો ઁ સહેજ્જ કંટણ,
 વઙ્ગમણ કણ્ણસરે સ પુજ્જો ॥૪॥

૨૪૮. વાહ વાહ થશે, શરીર સુખમાં રહેશે, ઈંદ્રિયો મજા માણશે એવી એવી આશાઓ રાખીને તો લોહમય^૩ કાંટાની-લોઢાના ભાલાંની અણીઓ ઉપર પણ સૂવાનું કે બેસવાનું હોંશે હોંશે સહી શકાય છે; પરંતુ જે સાધક કોઈ પણ પ્રકારની આશા રાખ્યા વિના જ કાનમાં પેસતાં વચન બાણોને - વચનના ભાલાંઓને શાંત ભાવે - ધીર ભાવે - સહન કરે તેને 'પૂજ્ય' કહેવો.

(૨૪૯) સમાવચન્તા વચણાભિધાયા,
 કણ્ણં ગયા દુમ્મણિયં જણન્તિ ।

ધમ્મો ત્તિ કિચ્ચા પરમ્મગ્ગસૂરે,
જિઙ્ઘન્દિએ જો સહઈ સ પુજ્જો ॥૫॥

૨૪૯. સામેથી આવી પડતા મર્મભેદી વચનના ઘા જ્યારે કાન સુધી આવી પહોંચે છે ત્યારે પીડા પેદા કરે છે-તે સાંભળતાં જ મન દુર્મન થઈ જાય છે, એવી પરિસ્થિતિમાં એ ભયાનક વચનના ઘાને શાંતિપૂર્વક સહન કરવાનો મારો 'ધર્મ' છે એમ સમજીને ક્ષમાના માર્ગે ચાલનાર જે શૂરવીર જિતેન્દ્રિય મનુષ્ય તેમને સહન કરે છે, તેને 'પૂજ્ય' કહેવો.

(૨૫૦) અવણ્ણવાયં ચ પરંમુહસ્સ,
પચ્ચક્કવ્વઓ પડિણીયં ચ ભાસં ।
ઓહારિણિં અપ્પિયકારિણિં ચ,
ભાસં ન ભાસેજ્જ સયા સ પુજ્જો ॥૬॥

૨૫૦. સત્ય હિત જે કહેવું હોય તે સદા સામે જ કહે પણ કોઈની પાછળ નિંદા ન કરે અને સામે પણ શત્રુવટવાળી ભાષા ન બોલે તથા 'આ તો નાલાયક જ છે' એવી ન ગમે તેવી કઠોર ભાષા પણ કદી ન વાપરે તેને 'પૂજ્ય' કહેવો.

(૨૫૧) અલોલુએ અક્કુહએ અમાઈ,
અપિસુણે યાવિ અદીણવિત્તી ।
નો ભાવએ નો વિ ય ભાવિયપ્પા,
અકોઝહલ્લે ય સયા સ પુજ્જો ॥૭॥

૨૫૧. જે ખાવા પીવાનો લાલચુ નથી, જાદુ મંતર વગેરે કરતો નથી, લુચ્ચો નથી — કપટી નથી, ચાડિયો નથી અને માયકાંગલો

નથી કે કોઈનો ઓશિયાળો નથી અર્થાત્ તેજસ્વી છે તથા લોકો પોતાનાં વખાણ જ કર્યા કરે એવી વૃત્તિવાળો નથી, તેમ પોતે જાતે પણ પોતાનાં જ વખાણ કર્યા કરતો નથી અને નાટક-ચેટક, ગાન-તમાસા, વસ્થોડા વગેરેને જોવાનો શોખીન નથી, તેને 'પૂજ્ય' કહેવો.

(૨૫૨) ગુણેહિ સાહૂ અગુણેહિઝસાહૂ,
ગિણહાહિ સાહૂ ગુણ મુઞ્ઞઝસાહૂ ।
વિયાણિયા અપ્પગમપ્પણં,
જો રાગદોસેહિં સમો સ પુજ્જો ॥૮॥

૨૫૨. 'ગુણો વડે સાધુ થવાય છે, અવગુણો વડે અસાધુ થવાય છે, માટે સારા ગુણોને શ્રદ્ધા કર, નઠારા અવગુણોને તજ દે' એ રીતે જે, પોતે પોતાની જાતને વિવિધ રીતે બોધ આપે છે તથા રાગના પ્રસંગે વા દ્વેષના પ્રસંગે બરાબર 'સમ' રહે છે તેને 'પૂજ્ય' કહેવો.

(૨૫૩) તહેવ ડહરં ચ મહલ્લગં વા,
ઙ્ઠર્થી પુમં પવ્વઙ્ઠયં ગિહિં વા ।
નો હીલણ નો વિય ચિંસણ્જા,
થંમં ચ કોહં ચ ચણ સ પુજ્જો ॥૯॥

૨૫૩. નાનો તેમ જ મોટો ભલે ને પછી સ્ત્રી હોય, પુરુષ હોય, દીક્ષિત હોય કે ગૃહસ્થ હોય તેમની-કોઈ પણ જાતની મનુષ્યની નિંદા ન કરે, બદબોઈ ન કરે, અહંકારનો ત્યાગ કરે તથા ક્રોધનો પણ ત્યાગ કરે તેને 'પૂજ્ય' કહેવો.

(૨૫૪) તેસિં ગુરૂણં ગુણસાયરાણં,
સોચ્ચાણ મેહાવી સુભાસિયાઙ્ઠં ।

ચરે મુળી પંચરણ તિગુત્તો,

ચઝકસાયાવગણ સ પુજ્જો ॥૧૦॥

(દશ્મ અં ૧, ઝ ૩, ગાં ૨, ૪-૬, ૮-૧૨, ૧૪)

૨૫૪. ગુણના સાગર એવા ગુરુજનોનાં આવાં સુવચનો સાંભળીને, જે બુદ્ધિમાન સાધક મુનિ, પાંચ મહાવ્રતોને બરાબર આચરે; મન, વચન અને શરીરને બરાબર સંયમમાં રાખે તથા ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચારે કષાયોથી દૂર રહે તેને 'પૂજ્ય'^૫ કહેવો.

૧. પૂજ્ય-સૂત્ર - ધર્મપદનો સાતમો અરહતવર્ગ, ચૌદમો બુદ્ધવર્ગ અને ઓગણીસમો ધર્મસ્થવર્ગ આ ત્રણે વર્ગો પૂજ્યસૂત્ર સાથે સરખાવવા જેવા છે. વિશેષ વિસ્તાર ન થાય માટે તે તે વર્ગની એક એક ગાથા આ નીચે આપેલી છે :

યસ્મિંદ્રિયાનિ સમથં ગતાનિ અસ્સા યથા સારથિના સુદંતા ।

પહીનમાનસ્સ અનાસવસ્સ દેવા પિ તસ્સ પિહયંતિ તાદિનો ॥

(અરહતવર્ગ શ્લોક ૫)

જેમ સારથિએ પલોટેલા ઘોડા શાંત હોય છે તેમ જેની ઈંદ્રિયો શાંત અનેલી છે, જે અહંકાર વિનાનો છે, આગ્રવો-દોષો વિનાનો છે તેવા ક્રુણાવાળા અરહંતની તો દેવો પણ સ્પૂહા કરે છે.

અનૂપવાદો અનૂપઘાતો પાતિમોક્ષે ચ સંવરો ।

મત્તઞ્જુતા ચ ભત્તસ્મિં પંતં ચ સયનાસનં ।

અધિચિત્તે ચ આયોગો એતં બુદ્ધાન સાસનં ॥

(બુદ્ધવર્ગ શ્લોક ૭)

બીજા કોઈ સાથે ઝઘડો ન કરવો, કોઈનો ઘાત ન કરવો, ભિક્ષુના આપવાદિક નિયમોમાં સંયમ સાચવવો, ખાવાપીવાનું માપ બરાબર જાણી લેવું, જૂનાંપાનાં આસન અને પથારી મેળવવાં અને એકાંતમાં રહેવું તથા ચિત્તશુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન

કરવો એ બુદ્ધોની આજ્ઞા છે.

ન તાવતા ધમ્મધરો યાવતા વહુ ભાસતિ ।
 યો ચ અપ્પં પિ સુત્વાન ધમ્મં કાયેન પસ્સતિ ।
 સ વે ધમ્મધરો હોતિ યો ધમ્મં ન પ્પમજ્જતિ ॥

(ધર્મસ્થવર્ગ શ્લોક ૪)

ધર્મ વિશે બહુ બોલ બોલ કરે એટલા માત્રથી ધર્મધર થવાતું નથી, થોડું પણ સાંભળીને જે, ધર્મને શરીર વડે આચારમાં લાવે અને જે, ધર્મ બાબત પ્રમાદ કરતો નથી તે ખરેખર ધર્મધર થઈ શકે છે.

૨. પારિવાં જેમ ફરતાં ફરતાં ધાન્યના કણોને ચણે છે તેમ જુદે જુદે અન્નણ્યા ઘરે જઈને ભિક્ષા માગવી તેનું નામ 'ઉછ' છે.

૩. ઘણા સાધુઓ લોઢાના ભાલાની અણી ઉપર આખો દિવસ બેસી રહે છે, સખત તાપમાં, ઊંની ઊંની રેતી કે પતરાં ઉપર સૂઈ રહે છે, અથવા ઘણી બધી લાંઘણો ય ખેંચી કાઢે છે. એ જાતના કાયાફલેશનો આ નિર્દેશ છે.

૪. પૂજ્ય - સરખાવો ઈ. ખ્રિ. પ. ઉ. ૪ "ભાઈઓ, જ્યારે લોકો તમારી નિંદા કરે, તમારા ઉપર જુલમ ગુજરે, તમારી ઉપર ખોટા આરોપો ચડાવે ત્યારે તમે પોતે પોતાને નસીબદાર સમજાજો." ઇત્યાદિ.

૫. સરખાવો હ. મ. ઈ. "તમારામાંથી સૌથી મોટો તે છે જે સૌથી વધારે ભલો અને સંયમી હોય" - (પૃ. ૧૨૮)

॥ ૨૧ ॥

માહણ-સુત્તં

(૨૫૫) જો ન સજ્જઙ્ઞ આગન્તું, પઠ્વયન્તો ન સોયઈ ।
રમઈ અજ્જવયણમ્મિ, તં વયં વૂમ માહણં ॥૧॥

॥ ૨૧ ॥

બ્રાહ્મણ-સૂત્ર^૧

૨૫૫. પોતાના સ્નેહી-સ્વજનોમાં આવીને જે આસક્ત થતો નથી, તેમ તેમનાથી દૂર પડીને-દૂર જઈને જે શોક કરતો નથી, આર્યજનોનાં વચનોમાં જે રુચિ રાખે છે તેને અમે 'બ્રાહ્મણ' કહીએ છીએ.

(૨૫૬) જાયરૂવં જહામદ્ઢં, નિદ્ધન્તમલ-પાવગં ।
રાગ-દોસ-ભયાઈયં, તં વયં વૂમ માહણં ॥૨॥

૨૫૬. અગ્નિમાં નાખીને ધમેલા અને શુદ્ધ કરેલા તદ્દન ચોખ્ખા સોળવલ્લા સોનાની પેઠે જે તદ્દન શુદ્ધ છે, નિષ્પાપ છે, તથા રાગ, દ્વેષ અને ભયથી રહિત છે તેને અમે 'બ્રાહ્મણ' કહીએ છીએ.

(૨૫૭) તવસ્સિયં કિસં દન્તં, અવચિયમંસસોણિયં ।
સુઠ્ઠવયં પત્તનિઠ્ઠવાણં, તં વયં વૂમ માહણં ॥૩॥

૨૫૭. જે તપસ્વી^૨ છે માટે જ દૂષણો છે-જેના શરીરમાં માંસ અને લોહી ઓછાં થઈ ગયાં છે તથા જે ઈંદ્રિયોને અંકુશમાં રાખનારો છે, શુદ્ધ વ્રતવાળો છે, આત્મશાંતિને-નિર્વાણને-પામેલો છે તેને અમે 'બ્રાહ્મણ' કહીએ છીએ.

(૨૫૮) તસપાણે વિચાણેત્તા, સંગહેણ ય થાવરે ।

જો ન હિંસઈ તિવિહેણં, તં વયં વૂમ માહણં ॥૪॥

૨૫૮. સ્થાવર^૩ અને ત્રસ એ તમામ પ્રાણોને સારી રીતે જાણીને જે પોતાનાં મનથી, વચનથી અને શરીરથી તે પ્રાણોની હિંસા કરતો નથી તેને અમે 'બ્રાહ્મણ' કહીએ છીએ.

(૨૫૯) કોહા વા જડ વા હાસા, લોહા વા જડ વા ભયા ।

મુસં ન વયઈ જો ડ, તં વયં વૂમ માહણં ॥૫॥

૨૫૯. ક્રોધને^૪ લીધે કે હાંસીને લીધે કે લોભને લીધે કે બ્રીકને લીધે જે અસત્ય બોલતો નથી-ખોટું-મિથ્યા વચન કાઢતો નથી, તેને અમે 'બ્રાહ્મણ' કહીએ છીએ.

(૨૬૦) ચિત્તમન્તમચિત્તં વા, અપ્પં વા જડ વા વહું ।

ન ગિણહાઈ અદત્તં જે, તં વયં વૂમ માહણં ॥૬॥

૨૬૦. સચેતન^૫ એવાં દાસ દાસી વગેરે મનુષ્યો અને અચેતન એવાં પોતાને ખપમાં આવે તેવા પદાર્થો; એમાંનું થોડું કે ઘણું કશું જ કોઈના આપ્યા સિવાય જે પોતે સ્વીકારતો નથી અર્થાત્ જે ચોરી કરતો નથી તેને અમે 'બ્રાહ્મણ' કહીએ છીએ.

(૨૬૧) દિવ્વ-માણુસ-તેરિચ્છં, જો ન સેવઈ મેહુણં ।

મણસા કાય-વક્કેણં, તં વયં વૂમ માહણં ॥૭॥

૨૬૧. દેવદેવીઓ સાથે, માનવ સ્ત્રીપુરુષો સાથે કે પશુપક્ષીઓ સાથે જે પોતાના મનથી, વચનથી અને શરીરથી મૈથુનને-અબ્રહ્મચર્યને સેવતો નથી, તેને અમે 'બ્રાહ્મણ' કહીએ છીએ.

(૨૬૨) જહા પોમ્મં જલે જાયં, નોવલિપ્પઙ્ગ વારિણા ।
 एवं अलित्तं कामेहिं, तं वयं ब्रूम माहणं ॥८॥

૨૬૨. કમળનું ફૂલ^૧ પાણીમાં જન્મે છે છતાં ય પાણીથી લેપાતું નથી તેમ જે કામોમાં-વાસનાઓમાં-રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, લોભ વગેરે દોષોના વાતાવરણમાં-જન્મે છે છતાં ય તેમનાથી જરા ય લેપાતો નથી તેને અમે 'બ્રાહ્મણ' કહીએ છીએ.

(૨૬૩) અલોલુયં મુહાજીવિં, અણગારં અકિંચણં ।
 असंसत्तं गिहत्थेसु, तं वयं ब्रूम माहणं ॥९॥

૨૬૩. જે અલોલુપ^૨ છે, જે અનાસક્ત છે-અર્થાત્ દોષપોષક સ્વાર્થ રાખ્યા વિના જીવનને નભાવે છે, જે અનગાર છે-માલિકીના ઘર વગરનો છે, જે અકિંચન છે અને જે ગૃહસ્થો સાથેના સંબંધમાં અલિપ્ત છે તેને અમે 'બ્રાહ્મણ' કહીએ છીએ.

(૨૬૪) જહિત્તા પુવ્વસંજોગં, નાઙ્ગસંગે ય વન્ધવે ।
 जो न सज्जइ भोगेसु, तं वयं ब्रूम माहणं ॥१०॥

૨૬૪. પોતાનાં સ્ત્રી પુત્ર વગેરે સગાં સંબંધીઓ સાથેના પહેલાંના સંબંધને છોડ્યા પછી તેમ જ પોતાનાં નાતીલાઓના અને બંધુજનોના પૂર્વ સંબંધને છોડ્યા પછી જે ભોગોમાં આસક્ત થતો નથી તેને અમે 'બ્રાહ્મણ' કહીએ છીએ.

(૨૬૫) ન મુંડિણ્ણ સમણો ન ઑંકારેણ બંધણો ।
 न मुणी रण्णवासेणं, कुसचीरेण न तावसो ॥११॥

૨૬૫. કેવળ માયું મુંડાવ્યેથી^૩ કાંઈ શ્રમણ થવાતું નથી, કેવળ

‘ઓમ્’ ‘ઓમ્’નો જાપ કરવાથી કાંઈ આત્મજ્ઞ થવાતું નથી^૬, કેવળ વનમાં વાસ કરવા માત્રથી કાંઈ મુનિ થવાતું નથી અને કેવળ ડાલ કે એવા બીજા ઘાસનાં કે છાલનાં બનેલાં વસ્ત્રો પહેરવા માત્રથી કાંઈ તાપસ થવાતું નથી.

(૨૬૬) સમયાદ સમણો હોઈ, બંધચેરેણ બંધણો ।

નાણેણ ડ મુણી હોઈ, તવેણ હોઈ તાવસો ॥૧૨॥

૨૬૬. સમતાનો ગુણ કેળવવાથી શ્રમણ^{૧૦} થઈ શકાય છે, અલ્પચર્ય વ્રતના પાલનથી આત્મજ્ઞ થઈ શકાય છે, મનન કરવાથી અર્થાત્ પોતાના જીવન વિશે મનન-ચિંતન કરવાથી મુનિ^{૧૧} થઈ શકાય છે અને મન, વચન અને કાયાને જીતવાના હેતુપુરસ્કર તપ કરવાથી તાપસ થઈ શકાય છે.

(૨૬૭) કમ્મુણા બંધણો હોઈ, કમ્મુણા હોઈ ચ્ચિત્તિઓ ।

વડ્ડસો કમ્મુણા હોઈ, સુદ્ધો હવડ્ડ કમ્મુણા ॥૧૩॥

૨૬૭. માણસ પોતાનાં પ્રત્યક્ષ કર્મોને લીધે આત્મજ્ઞ^{૧૨} બને છે, માણસ પોતાનાં પ્રત્યક્ષ કર્મોને લીધે ક્ષત્રિય બને છે, માણસ પોતાનાં પ્રત્યક્ષ કર્મોને લીધે વૈશ્ય બને છે અને માણસ પોતાનાં પ્રત્યક્ષ કર્મોને^{૧૩} લીધે શૂદ્ર બને છે. અર્થાત્ વર્ણનો ભેદ જન્મથી હોતો નથી કે વર્ણને લીધે મહત્તા કે નીચતા જન્મથી મળતાં નથી-જે જેવું કામ કરે તે તેવો બને છે-સારાં કામ કરનારો-ગુણવાળો માણસ મહાન બને છે અને નઠારાં કામ કરનારો-ગુણ વગરનો માણસ હલકો બને છે.

(૨૬૮) एवं गुणसमाउत्ता, जे भवन्ति दिउत्तमा ।

ते समत्था समुद्धत्तुं, परमप्पाणमेव य ॥૧૪॥

(उत्ता० अ० २५, गा० २०-२९, ३१-३३, ३५)

૨૬૮. એ પ્રકારે જેઓ ગુણોથી-પવિત્ર ગુણોથી-યુક્ત છે તેઓ જ દ્વિજોત્તમ છે-ઉત્તમ બ્રાહ્મણ છે; અને જેઓ એવા નથી તેઓ નામના દ્વિજ છે-કહેવા પૂરતા જ બ્રાહ્મણ છે. ખરી રીતે એવા ગુણના ભંડાર સમા બ્રાહ્મણો જ પોતાનો અને પરનો પણ ઉદ્ધાર કરવાને સમર્થ છે ત્યારે કહેવા પૂરતા નામના જ બ્રાહ્મણો પોતાને અને બીજાને પણ ડુબાડે છે.

૧. બ્રાહ્મણસૂત્ર - સરખાવો ધમ્મપદનો છવ્વીસમો આખો બ્રાહ્મણવર્ગ. પ્રસ્તુત બ્રાહ્મણસૂત્રના તમામ પદોના છેલ્લા ચરણમાં 'તં વયં વ્રૂમ માહણં' એવું વાક્ય આવે છે ત્યારે ધમ્મપદના બ્રાહ્મણવર્ગના તમામ શ્લોકોના છેલ્લા ચરણમાં 'તં અહં વ્રૂમિ બ્રાહ્મણં' એવું વાક્ય આવે છે.

૨. તપસ્વી - જોકે અહીં આખો ય બ્રાહ્મણવર્ગ સરખાવવા જેવો છે તો પણ નમૂના તરીકે અહીં તેના કેટલાક શ્લોક આપેલા છે :

પંસુકૂલધરં જંતું કિસં ધમનિસંચતં ।

एकं वनस्मिं ज्ञायन्तं तमहं व्रूमि ब्राह्मणं ॥

જે મેલાં કપડાં પહેરનારો, દૂબળો પાતળો, જેનું શરીર નસોથી ઢંકાયેલ છે અર્થાત્ જેના શરીર ઉપરની બધી નસો દેખાય છે-લોહી માંસ વગરનો છે અને જે વનમાં એકલો રહીને ધ્યાન કરનાર હોય તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું.

૩. સ્થાવર - નિધાય દંડં મૂતેસુ તસેસુ થાવેસુ ચ ।

यो न हंति न घातेति तमहं व्रूमि ब्राह्मणं ॥

ત્રસ અને સ્થાવર પ્રાણો તરફ દંડને છોડી દઈને કોઈ પ્રાણીને જે હણતો નથી, તેમ કોઈ પ્રાણીને હણાવતો નથી, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું.

૪. ક્રોધને - અકક્કસં વિજ્ઞાપનિં ગિરં સચ્ચં ડીરયે ।

याय नाभिसजे किंचि तमहं व्रूमि ब्राह्मणं ॥

અકઠોર, સ્પષ્ટ અર્થવાણી એવી સત્યવાણી જે બોલે છે તથા વાણી વડે જે કોઈ ઉપર આક્ષેપ કરતો નથી તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું.

૫. સચેતન - યોડઘ દીઘં વ રસં વા અણું શૂલં સુભાસુભં ।

લોકે અદિત્રં નાદિયતિ તમહં બ્રૂમિ બ્રાહ્મણં ॥

આ જગતમાં મોટી કે નાની, સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ તથા શુભ કે અશુભ એવી કોઈ પણ ચીજને જે આપ્યા વિના લેતો નથી અર્થાત્ જે ચોરી કરતો નથી તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું.

૬. કમળનું ફૂલ - વારિ પોક્ષરપત્તે વ આરગેરિવ સાસપો ।

યો ન લિંપતિ કામેસુ તમહં બ્રૂમિ બ્રાહ્મણં ॥

કમલના પાંદડા ઉપર જેમ પાણી અને આરની અણી ઉપર જેમ સરસવ ચોંટતો નથી તેમ જે કામોમાં ચોંટતો નથી તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું.

૭. જે અલોલુપ - અસંસદ્દં ગહદ્દેહિ અનાગારેહિ ચૂભયં ।

અનોકસારિ અપ્પિચ્છં તમહં બ્રૂમિ બ્રાહ્મણં ॥

ઘરવાળા ગૃહસ્થો અને ઘરબાર વિનાના ભિક્ષુઓ એમ બન્ને સાથે જે રાગના સંસર્ગ વિનાનો છે, ભિક્ષુઓના માર્ગને અનુસરનારો છે અને ઓછી ઇચ્છાવાળો છે તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું.

યસ્સ કાયેન વાચાય મનસા નત્થિ દુક્કતં ।

સંવુતં તીહિ ઠાનેહિ તમહં બ્રૂમિ બ્રાહ્મણં ॥

જે શરીર વડે દુઃખ કામો કરતો નથી, વાણી વડે દુઃખ વચન બોલતો નથી અને મન વડે દુઃખ સંકલ્પ કરતો નથી તથા એવી રીતે જે મન, વચન અને શરીર એમ ત્રણે સ્થાને સંવરવાળો છે તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું.

યસ્સ રાગો ચ દોસો ચ માનો મક્કલો ચ પાતિતો ।

સાસપોરિવ આરગ્ગા તમહં બ્રૂમિ બ્રાહ્મણં ॥

જેમ આરની અણી ઉપરથી સરસવ પડી જાય છે તેમ જેના રાગ દ્વેષ અભિમાન અને તિરસ્કારભાવ વગેરે દોષો પડી ગયા છે અર્થાત્ જેણે એ દોષોને પાડી નાખ્યા છે તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું.

૮. માયું મુંડાવ્યેથી - સરખાવો ધમ્મપદ ઓગણીસમો ધર્મસ્થ વર્ગ :

ન મુંડકેન સમણો અબ્વતો અલિકં ભણં ।

ઈચ્છાલોભસમાપન્નો સમણો કિં ભવિસ્સતિ ? ॥

કેવળ માથે મુંડો કરાવ્યેથી કાંઈ શ્રમણ થવાતું નથી. જે વ્રત વગરનો, ખોટાબોલો અને ઇચ્છા તથા લોભથી ઘેરાયેલો છે તે કેવી રીતે શ્રમણ થઈ શકે ?

ભિક્ષુ થવાતું નથી - ન તેન ભિક્ષુ સો હોતિ યાવતા ભિક્ષુતે પરે ।

વિસ્સં ધમ્મં સમાદાય ભિક્ષુ હોતિ ન તાવતા ॥ ૧૧

બીજા પાસે કેવળ ભીખ માગ્યેથી ભિક્ષુ થવાતું નથી તેમ ચાલુ રીતભાત કરતાં બીજા પ્રકારની વિષમ રીતભાતો રાખવાથી પણ ભિક્ષુ થવાતું નથી.

મુનિ થવાતું નથી - ન મોનેન મુનિ હોતિ મૂલ્હરૂપો અવિદ્સુ । ૧૨

કેવળ મૂઢરૂપે જડસા જેવા રહેવાથી અને મૌન ધારણ કરવા માત્રથી મુનિ થવાતું નથી.

ન તેન અરિયો હોતિ યેન પાણાનિ હિંસતિ । ૧૫

પ્રાણીઓની હિંસા કરવાથી આર્ય થવાતું નથી.

૯. બ્રાહ્મણ થવાતું નથી - સરખાવો ધમ્મપદ છવ્વીસમો બ્રાહ્મણ વર્ગ :

ન જટાહિ ન ગોત્તેન ન જચ્ચા હોતિ બ્રાહ્મણો । ૧૧

કેવળ જટાઓ વધાર્યેથી, કેવળ ગોત્રને લીધે કે કેવળ બ્રાહ્મણને ધરે જનમવાને લીધે બ્રાહ્મણ થવાતું નથી.

કિં તે જટાહિ દુમ્મેધ ! કિં તે અજિનસાટિયા ।

અઘંતરં તે મહનં વાહિરં પરિમજ્જસિ ॥ ૧૨

હે દુર્બુદ્ધિ ! જટાઓ વધાર્યે તારું શું વળવાનું છે ? તેમ મૃગછાલા પહેર્યેથી પણ તારું શું વળવાનું છે ? તારું અંતર ગહન-મેલું-છે અને તું બહાર ધોયા કરે છે અર્થાત્ ઉપલક ઉપલક ચોખ્ખાઈ રાખ્યા કરે છે.

ન ચાહં બ્રાહ્મણં બ્રૂમિ યોનિજં મત્તિસંભવં ।

કેવળ બ્રાહ્મણની જાતિમાં જન્મેલાને હું બ્રાહ્મણ કહેતો નથી તેમ કેવળ બ્રાહ્મણમાતાને પેટે અવતરેલાને હું બ્રાહ્મણ કહેતો નથી.

૧૦. શ્રમણ - સરખાવો ધમ્મપદ ઓગણીસમો ધર્મસ્થ વર્ગ :

યો ચ સમેતિ પાપાનિ અણું થૂલાનિ સવ્વસો ।

સમિત્તા હિ પાપાનં સમણો તિ પવુચ્ચતિ ॥ ૧૦

નાનાં મોટાં સ્થૂલ સૂક્ષ્મ એવાં તમામ પાપોને જે શમાવી દે તે, એ પાપોને શમાવી દેવાથી જ 'શ્રમણ' કહેવાય છે.

ભિક્ષુ — યોડથ પુઙ્ગં ચ પાપં ચ વાહેત્વા બ્રહ્મચરિયવા ।

સંખાય લોકે ચરતિ સ વે ભિક્ષૂ તિ વુચ્ચતિ ॥ ૧૨

જે પોતે બ્રહ્મચારી હોઈને પુણ્ય અને પાપ એ બન્નેને વહાવીને હાંકી કાઢીને વિવેક સાથે લોકમાં રહે છે તેથી તે ભિક્ષુ કહેવાય છે.

૧૧. મુનિ — યો ચ તુલં વ પગય્હ વરમાદાય પંડિતો ॥ ૧૩

પાપાનિ પરિવજ્જેતિ સ મુનિ તેન સો મુનિ ।

યો મુનાતિ ઉખો લોકે મુનિ તેન પવુચ્ચતિ ॥ ૧૪

જેમ કોઈ ત્રાજવું ઝાલીને ન્યાયને તોળે તેમ જે ઉત્તમ તત્ત્વનું ગ્રહણ કરે, પાપોને છોડી દે તે મુનિ છે અને તેમ કરવાથી મુનિ થવાય છે, વળી જે બન્ને લોકોને માપે છે-જાણે છે-તેથી તે મુનિ કહેવાય છે.

આર્થ — અહિંસા સવ્વપાણાનં અરિયો તિ પવુચ્ચતિ । ૧૫

જે તમામ પ્રાણીઓ તરફ અહિંસાભાવે વર્તે છે તે આર્થ કહેવાય છે.

૧૨. બ્રાહ્મણ - સરખાવો ધમ્મપદ છવ્વીસમો બ્રાહ્મણવર્ગ :

યમ્હિ સચ્ચં ચ ધમ્મો ચ સો મુચી સો ચ બ્રાહ્મણો ॥ ૧૧

જેના ચિત્તમાં સત્ય છે અને ધર્મ છે તે શુચિ-પવિત્ર છે અને તે બ્રાહ્મણ છે.

અકિંચનં અનાદાનં તમહં વ્રૂમિ બ્રાહ્મણં ॥ ૧૪

જે અકિંચન છે-પરિગ્રહ વગરનો છે અને લાલચ રાખીને લેવાની વૃત્તિવાળો નથી તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું.

પ્રસ્તુત બ્રાહ્મણસૂત્રમાં અને ધમ્મપદના બ્રાહ્મણવર્ગમાં બ્રાહ્મણનું જેવું સ્વરૂપ બતાવેલું છે તેવું તેનું સ્વરૂપ મહાભારતના શાંતિપર્વમાં આવેલા મોક્ષધર્મપર્વના અધ્યાય ૨૪૫માં બતાવેલું છે. ત્યાં દરેક શ્લોકના ચોથા ચરણમાં તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ અર્થાત્ 'દેવો તેમને બ્રાહ્મણ તરીકે જાણે છે' એવું વાક્ય આવે છે. તેમાંના થોડાક શ્લોકો આ પ્રમાણે છે :

ન ક્રુધ્યેત્ ન પ્રહૃષ્યેચ્ચ માનિતોડમાનિતશ્ચ યઃ ।

સર્વભૂતેષ્વભયદસ્તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ॥ ૧૪

નાભિનન્દેત મરણં નાભિનન્દેત જીવિતમ્ ।
 કાલમેવ પ્રતીક્ષેત નિદેશં ભૃતકો યથા ॥ ૧૫
 વિમુક્તં સર્વસંગેભ્યઃ મુનિમાકાશવત્ સ્થિતમ્ ।
 અસ્વમેકચરં શાન્તં તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ॥ ૨૨
 નિરાશિષમનારમ્ભં નિર્નમસ્કારમસ્તુતિમ્ ।
 નિર્મુક્તં બન્ધનૈઃ સર્વૈઃ તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ॥ ૨૪

અપમાનિત થયો હોય છતાં જે ક્રોધ કરતો નથી અને માન પામેલો હોય છતાં જે રાગ કરતો નથી તથા તમામ ભૂતોને અભય આપનારો છે તેને દેવો બ્રાહ્મણ જાણે છે. (૧૪)

જે મરણનું અભિનંદન કરતો નથી તેમ જીવિતનું પણ અભિનંદન કરતો નથી અને જેમ નોકર પોતાના શેઠના હુકમની રાહ જોતો રહે તેમ કાળના હુકમની રાહ જોતો રહે. (૧૫) તથા જે તમામ સંગોથી-રાગદ્વેષવાળા સંબંધોથી-વિમુક્ત છે, મુનિ છે, આકાશની પેઠે વ્યાપકવૃત્તિવાળો છે, અસ્વ-નિર્ધન છે, એકાકી છે એટલે કેવળ આત્માવલંબી છે અને શાંત છે તેને દેવો બ્રાહ્મણ જાણે છે. (૨૨) લાલચને વશ થઈને કોઈને જે આશીર્વાદ આપતો નથી, યજ્ઞમાં પશુવધ રૂપ એવું કશું જ આલંબન કરતો નથી, દીનભાવે નમસ્કાર કરતો નથી તેમ સ્તુતિ કરતો નથી અર્થાત્ કોઈની ખુશામત કરતો નથી તથા તમામ બંધનોથી જે મુક્ત છે તેને દેવો બ્રાહ્મણ જાણે છે. (૨૪)

૧૩. પ્રત્યક્ષ કર્મોને - સરખાવો ગીતા અ. ૪, શ્લો. ૧૩ :

ચાતુર્વર્ણ્યં મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ ।

ગુણ અને કર્મના વિભાગ પાડીને મેં ચાર વર્ણની રચના કરી છે અર્થાત્ અમુક ગુણવાળો અમુક કર્મ-પ્રવૃત્તિ-કરે અને અમુક ગુણવાળો અમુક કર્મ કરે. એટલે વર્ણવ્યવસ્થા કેવળ જન્મ ઉપર નિર્ભર નથી.

॥ ૨૨ ॥

ભિક્ષુ-સુતં

(૨૬૧) રોઢઅનાયપુત્તવયણે,

અપ્પસમે મત્તેજ્જ છપ્પિ કાણ ।

પંચ ય ફાસે મહવ્વયાઢં,

પંચાસવસંવરે જે સ ભિક્ષૂ ॥૧॥

॥ ૨૨ ॥

ભિક્ષુ-સૂત્ર^૧

૨૬૯. જ્ઞાતપુત્ર ભગવાન મહાવીરનાં વચનોમાં જેને અસાધારણ રુચિ છે અને એને લીધે જ જે છએ પ્રકારના જીવોને પણ ખોતાના આત્મા સમાન માને છે અર્થાત્ કોઈ પણ જીવને દુઃખ થાય તેવી જેની પ્રવૃત્તિ નથી તથા જે પૂરેપૂરાં પાંચ મહાવ્રતોને સાવધાનતાપૂર્વક સ્પર્શે છે - આચરે છે અને જે પાંચે આસ્રયોથી દૂર રહે છે તેને 'ભિક્ષુ' કહેવો.

(૨૭૦) ચત્તારિ વમે સયા કસાણ,

ધુવજોગી ય હવિજ્જ બુદ્ધવયણે ।

અહણે ત્રિજ્જાયરૂવ-રયણ,

ગિહિજોગં પરિવજ્જણ જે સ ભિક્ષૂ ॥૨॥

૨૭૦. કોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચારે કષાયોનો જેણે સદાને માટે ત્યાગ કરી દીધો છે, જ્ઞાની પુરુષનાં વચનોમાં જેનું મન ધ્રુવ છે, વચન અને શરીર પણ એવું જ ધ્રુવ છે. અર્થાત્ જેનાં મન, વચન અને શરીર જ્ઞાની પુરુષનાં વચન પ્રમાણે જ, ધ્રુવ થઈને વર્તે

એ; તથા જે ધનની અપેક્ષા વિનાનો છે-પોતાની પાસે સોનું-રૂપું કે બ્રીજુ ચલણી નાણું રાખતો નથી અને ગૃહસ્થના પ્રપંચવાળા સંબંધને જે અનુસરતો નથી તેને 'ભિક્ષુ' કહેવો.

(૨૭૧) સમ્મદિદ્ધિ સયા અમૂઢે,

અત્થિ હુ નાણે તવે સંજમે ય ।

તવસા ધુણઙ પુરાણપાવગં,

મણ-વય-કાયસુસંવુઢે જે સ ભિક્ખૂ ॥૩॥

૨૭૧. જે સમ્યગ્દર્શી છે-સત્ય અસત્યનો જાણકાર છે, જે સદા પોતાનાં જ્ઞાન, તપ અને સંયમનાં કર્તવ્યો વિશે મોહ વગરનો છે, તથા પાપનો નાશ કરવાના સંકલ્પ સાથે તપ તપીને જે પોતાનાં પુરાણાં પાપોને ખંખેરી નાખે છે અને મન, વચન તથા શરીરને સંયમમાં રાખે છે તેને 'ભિક્ષુ' કહેવો.

(૨૭૨) ન ય વુગ્ગહિયં કહં કહિજ્ઞા,

ન ય કુપ્પે નિહુઙ્ગિન્દિણ પસન્તે ।

સંજમે ધુવં જોગેણ જુત્તે,

ઉવસંતે અવિહેહણ જે સ ભિક્ખૂ ॥૪॥

૨૭૨. લડાઈ-ઝઘડો થાય એવી-કથા-વાત-જ જે કરતો નથી, કોઈના ઉપર ગુસ્સો કરતો નથી, પાંચે ઈન્દ્રિયોને સંયમમાં રાખનાર છે, શાંત વૃત્તિવાળો છે, જેનાં મન, વચન અને શરીર ધ્રુવપણે સંયમમાં જ જોડાયેલાં છે, કોઈ નિમિત્તને લીધે જે ગભરાતો નથી-ઉપશાંત છે અને કોઈનો અનાદર કરતો નથી, તેને 'ભિક્ષુ' કહેવો.

(૨૭૩) જો સહઈ હુ ગામકંટણ,

અઠ્ઠોસ-પહાર-તજ્જણાઓ ય ।

ભય-ભેરવ-સદ્-સપ્પહાસે,

સમસુહ-દુક્ખસહે અ જે સ ભિક્ખૂ ॥૫॥

૨૭૩. સ્પર્શ, જીભ, નાક, આંખ તથા કાન અને મન; એમને અણગમતા વિવિધ પ્રસંગો આવતાં જે શાંત ભાવે સહન કરે છે અર્થાત્ કોઈ ગુસ્સો કરે-વઢે, કોઈ માર મારે કે કોઈ તિરસ્કાર-અપમાન કરે તે તમામને શાંત ભાવે જે સહન કરે છે તથા ભયંકરમાં ભયંકર શબ્દોને અને ભયાનક અટ્ટહાસવાળા અવાજોને જે સમભાવે સહન કરે છે, સુખોને પણ સમભાવે સહે છે તેમ જ દુઃખોને પણ સમભાવે જે સહે છે તેને 'ભિક્ષુ' કહેવો.

(૨૭૪) અભિભૂય કાયેણ પરીસહાઈં,

સમુદ્ધરે જાડપહાડ અપ્પયં ।

વિઙ્ગુ જાઈં-મરણં મહબ્ભયં,

તવે રણ સામણિણે જે સ ભિક્ખૂ ॥૬॥

૨૭૪. સંયમની સાધનામાં વિઘ્નરૂપ આવતા પરિષહોને શરીર વડે સમભાવે સહન કરે છે અને એ રીતે સહન કરીને, એ પરિષહોને હઠાવીને આ પ્રપંચમય વાતાવરણમાંથી પોતાને જે બચાવતો રહે છે, અને જન્મ-મરણના ફેરાને મહાભયરૂપ સમજીને શ્રમણધર્મને દઢ કરનારા તપમાં જે તત્પર રહે છે તેને 'ભિક્ષુ' કહેવો.

(૨૭૫) હત્થસંજણે પાયસંજણે,

વાયસંજણે સંજણંદિણે ।

અજ્ઞાપ્પરણ સુસમાહિઅપ્પા,
સુત્તત્થં ચ વિયાણઙ્ગે જે સ ભિક્ખૂ ॥૭૧॥

૨૭૫. હાથે^૩ જે સંયમપૂર્વકના વર્તનવાળો છે, એ જ રીતે પગે અને વચને તથા ઈન્દ્રિયો દ્વારા સુધ્ધાં સંયમપૂર્વકના વર્તનવાળો અધ્યાત્મભાવમાં જે તત્પર છે, જેનો આત્મા સુસમાહિત છે અને સૂત્રના અર્થને બરાબર જે જાણે છે તેને 'ભિક્ષુ' કહેવો.

(૨૭૬) ઉવહિમ્મિ અમુચ્છિણ અગિદ્ધે,
અન્નાયત્તં, પુલનિપ્પુલાણે ।
કયવિક્કયસન્નિહિઓ વિરણે,
સવ્વસંગાવગણે ય જે સ ભિક્ખૂ ॥૮૧॥

૨૭૬. સંયમની સાધના માટે જરૂરી એવાં સાધનોમાં ય જે આસક્ત ન હોય, ખાવાપીવામાં લાલચુ ન હોય, અજાણ્યાં કુટુંબોમાં ફરી ફરીને ઉંઠવૃત્તિથી નિર્દોષ ભિક્ષા મેળવતો હોય, સંયમને બગાડનારા દોષોથી દૂર ભાગતો હોય, ખરીદ કરવું, વેચવું અને ભેગું કરવું એ ત્રણેથી અટકેલો હોય તથા રાગવાળા તમામ સંબંધોથી દૂર ને દૂર રહેતો હોય તેને 'ભિક્ષુ' કહેવો.

(૨૭૭) અલ્લોલ ભિક્ખૂ ન રસેસુ ગિદ્ધે,
ઉચ્છં ચરે જીવિય નાભિકંખે ।
ઈડિંઢ ચ સક્કારણ-પૂયણં ચ,
ચણે ઠિયપ્પા અણિહે જે સ ભિક્ખૂ ॥૯૧॥

૨૭૭. ભિક્ષુ થયા પછી જે અચપણ રહે છે, રસોનો લાલચુ નથી, ભિક્ષા સારુ ઉંઠવૃત્તિથી ફરતો રહે છે, જીવવા વિશે મોહવાળી તત્પરતા

દાખવતો નથી, પોતાના ધામધૂમ, સત્કાર, સામૈયાં અને પૂજનો^૧ ત્યાગ કરે છે, જેનો આત્મા સ્થિર છે અને આકાંક્ષા વગરનો છે તેને ખરો 'ભિક્ષુ' કહેવો.

(૨૭૮) ન પરં વઙ્ગાસિ અયં કુસીલે,

જેણં ચ કુપ્પેજ્જ ન તં વણ્ણા ।

જાણિય પત્તેયં પુણ્ણ-પાવં,

અત્તાણં ન સમુક્કસે જે સ ભિક્ક઼ૂ ॥૧૦॥

૨૭૮. 'આ કુશીલ' છે' એમ જે બીજાને ન કહેતો હોય, સામો માણસ જેથી કોથે ભરાય એવાં વચન ન બોલતો હોય, પ્રત્યેક આત્મા પોતે કરેલાં પુષ્પ કે પાપનાં સંસ્કાર પ્રમાણે ઘડાય છે એમ જે જાણતો હોય અને તેથી જ જે પોતાની જાતનો ગર્વ-બડાઈ-ન કરતો હોય તેને 'ભિક્ષુ' કહેવો.

(૨૭૯) ન જાહમત્તે ન ય રૂવમત્તે ,

ન લાભમત્તે ન સુણ્ણ મત્તે ।

મયાણિ સવ્વાણિ વિવજ્જહત્તા,

ધમ્મજ્ઙ્ઙાણરણ જે સ ભિક્ક઼ૂ ॥૧૧॥

૨૭૯. 'હું અમુક ઉત્તમ જાતનો છું' એમ જે જાતિમદ ન કરતો હોય, 'હું ઘણો રૂપાળો છું' એમ જે રૂપમદ ન કરતો હોય, 'મને જ્યારે જે જોઈએ તે બધું બરાબર મળ્યા કરે છે' એમ જે લાભનો મદ ન કરતો હોય, 'હું જ ખુબ્યાખુબ શાસ્ત્રોને ભણેલ છું' એમ જે શાસ્ત્રજ્ઞાનનો પણ મદ ન કરતો હોય-આ પ્રમાણે તમામ પ્રકારના મદોને જે તજતો રહેતો હોય અને ધર્મધ્યાનમાં સવિશેષ સાવધાન હોય તેને 'ભિક્ષુ' કહેવો.

(૨૮૦) પવેયણ અજ્જપયં મહામુણી,
 ધમ્મે ઠિઓ ઠાવયઈ પરં પિ ।
 નિક્કલ્લમ્મ વજ્જેજ્જ કુસીલલિંગં,
 ન યાવિ હાસંકુહણ જે સ ભિક્કલૂ ॥૧૨॥

૨૮૦. જે મહામુનિ આર્યપદનો-આર્યમાર્ગનો જાણકાર હોય વા ઉપદેશક હોય અને તેમ કરીને પોતે સંયમધર્મમાં સ્થિર રહેતો હોય અને બીજાને પણ સંયમધર્મમાં સ્થિર રાખતો હોય, ઘર બહાર નીકળ્યા પછી એટલે સંસારના પ્રપંચનો ત્યાગ કર્યા પછી દુરાચારીનો વેશ ધારણ ન કરતો હોય તથા કોઈની હાંસી-ઠક્કામશકરી ન કરતો હોય તેને 'ભિક્ષુ' કહેવો.

(૨૮૧) તં દેહવાસં અસુહં અસાસયં,
 સયા ચણ નિચ્ચહિયઢ્ઢિયપ્પા ।
 છિંદિત્તુ જાઈમરણસ્સ બંધણં,
 ઉવેહિ ભિક્કલૂ અપુણાગમં ગહં ॥૧૩॥
 (દશ્શં અં ૧૦, ગાં ૫, ૬, ૭, ૧૦, ૧૧, ૧૪-૨૧)

૨૮૧. જે ભિક્ષુ નિત્ય નિત્ય પોતાના આત્માનું હિત કરવામાં સ્થિર રહેતો હોય તથા આ દેહવાસને અશુભિ અને અનિત્ય સમજીને તે તરફ મમતા ન રાખી દેહનો સદુપયોગ કરતો હોય અને તેમ કરતાં પ્રસંગ આવતાં તેને તજી દેવા માટે પણ તત્પર હોય એવો તે ભિક્ષુ બંધનરૂપ જનમ-મરણના ફેરાને કાપી નાંખીને; જે સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી ફરી વાર આવાગમન નથી થતું એ સ્થિતિએ પહોંચી જાય છે - નિર્વાણ પામે છે.

૧. ભિક્ષુસૂત્ર સાથે ધમ્મપદનો પચીસમો આખો ય ભિક્ષુવર્ગ સરખાવવા જેવો છે.

૨. ભિક્ષુ - સરખાવો ધમ્મપદ દસમો દંડવર્ગ શ્લોક ૧૪ :

અલંકતો ચેપિ સમં ચરેય્ય
સંતો દંતો નિયતો બ્રહ્મચારી ।
સવ્વેસુ ભૂતેસુ નિધાય દંડં
સો બ્રાહ્મણો સો સમણો સ ભિક્કુ ॥

વસ્ત્રથી અલંકૃત હોય તો પણ જે સમભાવે વર્તે છે, શાંત દાંત નિયમવંત અને બ્રહ્મચારી છે, તમામ જીવો તરફ જેણે દંડને-હિંસાને-છોડી દીધો છે તે બ્રાહ્મણ છે, તે શ્રમણ છે અને તે ભિક્ષુ છે. જુઓ બ્રાહ્મણસૂત્ર ટિપ્પણ ૮ ભિક્ષુ થવાનું નથી.

૩. હાથે સંયમવાળો - સરખાવો ધમ્મપદ પચીસમો ભિક્ષુવર્ગ શ્લોક ૩, ૪, ૨, ૧ :

હત્થસંયતો પાદસંયતો વાચાય સંયતો સંયતુત્તમો ।
અજ્ઞત્તરતો મ્રમાહિતો ઈકો સંતુસિતો તમાહુ ભિક્કુ ॥
યો મુખસંયતો ભિક્કુ મંતભાણી અનુદ્ધતો ।
અત્થં ધમ્મં ચ દીપેતિ મધુરં તસ્સ ભાસિતં ॥
કાયેન સંવરો સાધુ સાધુ વાચાય સંવરો ।
મનસા સંવરો સાધુ સાધુ સવ્વત્થ સંવરો ।
સવ્વત્થ સંવુતો ભિક્કુ સવ્વદુક્ખા પમુચ્ચતિ ॥
ચક્કુના સંવરો સાધુ સાધુ સોતેન સંવરો ।
ઘાણેન સંવરો સાધુ સાધુ જિન્હાય સંવરો ॥

હાથે સંયમવાળો, પગે સંયમવાળો, વાણીમાં સંયમવાળો, ઉત્તમપ્રકારે સંયમી, અધ્યાત્મમાં પરાયણ, સમાધિવાળો, એકલો અને સંતોષી હોય તેને ભિક્ષુ કહેવામાં આવે છે.

જે મુખનો સંયમવાળો છે, વિચારીને બોલનારો છે, અનુદ્રત છે-ચપળતા વિનાનો છે તે અર્થને અને ધર્મને દીપાવે છે અને તેનું બોલવું મધુર હોય છે.

કાયાનો સંવર-સંયમ-સારો, વાણીનો સંવર સારો, મનનો સંવર સારો અને સર્વત્ર સાચવવામાં આવતો સંવર સારો. એમ છે તેથી સર્વત્ર સંવરને સાચવનાર ભિક્ષુ તમામ દુઃખથી છૂટી જાય છે.

આંખનો સંવર સારો, કાનનો સંવર સારો, નાકનો સંવર સારો અને જીભનો સંવર સારો.

૪. પૂજાનો ત્યાગ કરે છે - સરખાવો ધર્મપદ પાંચમો બાલવર્ગ શ્લો. ૧૪,૧૫,૧૬ :

અસતં ભાવનમિચ્છેય્ય પુરેક્ષારં ચ ભિક્ષુસુ ।

આવાસેસુ ઇસ્સરિયં પૂજા પરકુલેસુ ચ ॥

મમેવ કતં મજ્જંતુ ગિહી પવ્વજિતા ઉખો ।

મમેવાતિવસા અસ્સુ કિચ્ચાકિચ્ચેસુ કિસ્મિચિ ।

ઇતિ બાલસ્સ સંકપ્પો ઇચ્છા માનો ચ વડ્ઢતિ ॥

અજ્ઞા હિ લાભૂપનિસા અજ્ઞા નિવ્વાનગામિની ।

એવમેતં અભિજ્ઞાય ભિક્ષુ બુદ્ધસ્સ સાવકો ।

સક્કારં નાભિનંદેય્ય વિવેકમનુત્રૂહયે ॥

‘જે સુંદર ભાવના પોતામાં નથી છતાં તે પોતામાં છે એમ લોકો માને છે’ એવું જો ઇચ્છે, તથા ‘ભિક્ષુઓ પોતાનો ખૂબ પુરસ્કાર-આદર-સત્કાર કરે’ એવું જો ઇચ્છે, જ્યાં પોતે રહેતો હોય ત્યાં પોતાનું ધાર્યું થાય એવું ઐશ્વર્ય જો ઇચ્છે, તથા બીજા કુલવાળાઓ ય પોતાની પૂજા કરે-માનસંમાન કરે એવું જો ઇચ્છે છે. ૧૪

જો આ ગૃહસ્થો છે અને ભિક્ષુઓ છે તે બન્ને ય મારું જ કરેલું માને એટલે તેઓ મારી જ આજ્ઞા માને અને તે બધા કોઈ પણ પ્રકારનાં કરવાનાં

વા ન કરવાનાં કામકાજમાં મારે જ તાબે રહીને હું કહું તેમ કરે - આવું આવું જે ઇચ્છે તો તેની આ ઇચ્છાને બાલનો-અજ્ઞાનીનો-સંકલ્પ સમજવો તથા આવા સંકલ્પથી અજ્ઞાનીનાં તૃષ્ણા અને અહંકાર પણ વધુ વધે છે.

ધન, માલ, પૂજા, પ્રતિષ્ઠા, ઐશ્વર્ય વગેરેના લાભનો રસ્તો ય જુદો છે અને નિર્વાણ પામવાનો રસ્તો ય જુદો છે. એમ સમજીને બુદ્ધનો શ્રાવક સત્કાર સંમાનનું અભિનંદન ન કરે અને વિવેકનું ગૌરવ કરે એટલે એકાંતમાં રહીને અલિપ્ત ભાવનું મહત્ત્વ કરે.

સરખાવો ઇ. ખ્રિ. પ. ઉ. ૭ “તમે તમારી વાહવાહથી રખે કુલાતા; કારણ કે તેથી તમને સાધુતા પ્રાપ્ત નહિ થાય.”

સરખાવો હ. મ. ઈ. “અલ્લાએ મને હુકમ આપ્યો છે કે નમીને ચાલ અને નાનો બનીને રહે, જેથી કરીને કોઈ બીજાથી તું ઊંચો ન થઈ જાય, તેમ જ બીજા કરતાં મોટો હોવાનો ધમંડ ન કરે”. - (પૃ. ૧૩૮)

પ. આ કુશીલ છે - સરખાવો ધમ્મપદ દસમો દંડવર્ગ ૨લો. ૫ :

મા વોચ ફરુસં કંચિ વુત્તા પટિવ્વેય્યુ તં ।

દુક્ખા હિ સારંભકથા પટિદંડા ફુસેય્યુ તં ॥

કોઈને કઠોર વચન ન કહીશ, જેને કહીશ તે, તને સામું કઠોર વચન કહેશે. સામું આવેલું કઠોર વચન દુઃખકર હોય છે. કઠોર વચન બોલવાથી તને સામો આઘાત થશે.

॥ ૨૩ ॥

મોક્ષમર્ગ-સુત્ર

(૨૮૨) કહં ચરે ? કહં ચિદ્દે ? કહમાસે ? કહં સए ?
કહં ભુંજન્તો ભાસન્તો પાવં કમ્મં ન બન્ધઈ ? ॥૧॥

॥ ૨૩ ॥

મોક્ષમાર્ગ-સૂત્ર^૧

૨૮૨. સાધક કેવી^૨ રીતે ચાલે ? કેવી રીતે ઊભો રહે ? કેવી રીતે બેસે ? કેવી રીતે સૂવે ? કેવી રીતે ખાય ? અને કેવી રીતે બોલે ? જેથી તેને પાપકર્મનું બંધન ન થાય.

(૨૮૩) જયં ચરે જયં ચિદ્દે જયમાસે જયં સए ।
જયં ભુંજન્તો ભાસન્તો પાવં કમ્મં ન બન્ધઈ ॥૨॥

૨૮૩. સાધક વિવેકથી ચાલે, વિવેકથી ઊભો રહે, વિવેકથી બેસે, વિવેકથી સૂવે, વિવેકથી ખાય અને વિવેકથી બોલે તો તેને પાપકર્મનું બંધન ન થાય.

(૨૮૪) સન્વભૂયપ્પભૂયસ્સ સમ્મં ભૂયાઈં પાસઓ ।
પિહિયાસવસ્સ દન્તસ્સ પાવં કમ્મં ન બન્ધઈ ॥૩॥

૨૮૪. નાનામોટા તમામ જીવોને તે પોતાના આત્મા^૩ સમાન બરાબર સમજતો હોય અર્થાત્ 'પોતે સર્વભૂતમય છે' એમ બરાબર જે જાણતો હોય, જેને મારા તારાનો ભેદ વા પારકા પોતાનાનો ભાવ મુદ્દલ નથી એવાને તથા ઈન્દ્રિયનિગ્રહી અને ફરી વાર ન ઊખળે એ

રીતે દોષસ્થાનોને ઢાંકી દેનારા સાધકને પાપકર્મનું બંધન થતું નથી.

(૨૮૫) પઢસં નાણં તઓ દયા एवं ચિદ્વહ સબ્વસંજए ।

अत्राणी किं काही किंवा नाहिइ छेय-पावगं ? ॥४॥

૨૮૫. સાધનામાં પ્રથમ^૪ સ્થાન જ્ઞાનનું છે અને તે પછીનું સ્થાન દયાનું છે. આ રીતે એટલે પહેલાં જાણકાર થયા પછી જ અહિંસાના વ્રતને સ્વીકારીને તમામ સંયમી સાધકો પોતાના સંયમ ઉપર ખડા રહી શકે છે. અજ્ઞાની શું કરી શકે ? અર્થાત્ જ્ઞાન વગરનો સાધક દયાપ્રધાન સંયમને શી રીતે પાળી શકે ? અથવા ‘આ શ્રેય છે’ અને ‘આ અશ્રેય છે - પાપ છે’, એમ અજ્ઞાની શી રીતે જાણી શકે ?

(૨૮૬) सोच्चा जाणइ कल्लाणं सोच्चा जाणइ पावगं ।

उभयं पि जाणइ सोच्चा, जं छेयं तं समायरे ॥५॥

૨૮૬. સાધક, સંત પુરુષોનાં વચનોને સાંભળીને^૫ શ્રેયકર માર્ગને જાણી શકે છે. એ જ રીતે (સંત પુરુષોનાં વચનોને) સાંભળીને પાપકર માર્ગને પણ જાણી શકે છે. એ બંને માર્ગને સાંભળ્યા પછી જ તેમનું ખરું જ્ઞાન મળી રહે છે. માટે પ્રથમ શ્રવણ તરફ લક્ષ્ય કરવું અને પછી મનન તરફ સાવધાન બનવું. આમ કર્યા પછી જે શ્રેયકર માર્ગ છે તેનું આચરણ કરવું.

(૨૮૭) जो जीवे वि न जाणेइ, अजीवे वि न जाणई ।

जीवाऽजीवे अघाणंतो कहं सो नाहिइ संजमं ? ॥६॥

૨૮૭. ચેતન તત્ત્વને-જીવોને પણ જે જાણતો નથી અને અજીવોને પણ જે જાણતો નથી, તો પછી, જીવોને અને અજીવોને ન જાણતો -

ન ઓળખતો એવો તે - સંયમના માર્ગને શી રીતે જાણી શકવાનો ?

(૨૮૮) જો જીવે વિ વ્યાણાઙ્, અજીવે વિ વ્યાણઙ્ ।

જીવાઙ્જીવે વ્યાણંતો, સો હુ નાહિઙ્ સંજમં ॥૭॥

૨૮૮. જે જીવોને પણ બરાબર જાણે છે અને અજીવોને પણ બરાબર જાણે છે, એમ જીવો અને અજીવોને બરાબર જાણતો એવો તે ખરેખર સંયમના માર્ગને સમજી શકે છે.

(૨૮૯) જયા જીવમજીવે ય, દો વિ ણ વ્યાણઙ્ ।

તયા ગઙ્ં બહુવિહં, સવ્વજીવાણ જાણઙ્ ॥૮॥

૨૮૯. જ્યારે જીવ તત્ત્વ અને અજીવ તત્ત્વ એ બન્નેને પણ જે સારી રીતે સમજે છે ત્યારે તે, તમામ જીવોની બહુ પ્રકારની ગતિને પણ બરાબર સમજી શકે છે અર્થાત્ જીવો પોતપોતાના વિવિધ સંસ્કારોને લીધે વિવિધ જન્મો ધારણ કરે છે તે હકીકત તેના ધ્યાનમાં આવે છે.

(૨૯૦) જયા ગઙ્ં બહુવિહં સવ્વજીવાણ જાણઙ્ ।

તયા પુણ્ણં ચ પાવંં બંધંં મોક્કલ્લંં ચ જાણઙ્ ॥૯॥

૨૯૦. જ્યારે તમામ જીવોની બહુ પ્રકારની ગતિને જે જાણે છે તે જ, પુણ્ય અને પાપના તથા બંધ અને મોક્ષના સ્વરૂપને સમજી શકે છે.

(૨૯૧) જયા પુણ્ણંં ચ પાવંંં ચ બંધંંં મોક્કલ્લંંં ચ જાણઙ્ ।

તયા નિવ્વિંદ્દે ભોએ જે દિવ્વે જે ય માણુસે ॥૧૦॥

૨૯૧. જ્યારે પુણ્ય અને પાપનું તથા બંધ અને મોક્ષનું સ્વરૂપ બરાબર જાણવામાં આવે છે, ત્યારે જ સ્વર્ગીય ભોગો તરફ તથા માનવી ભોગો તરફ અરુચિ થાય છે - કંટાળો આવે છે; અર્થાત્ 'તે બન્ને

જાતના ભોગો સાર વગરના છે' એમ બરાબર સમજાય છે.

(૨૧૨) જયા નિબ્વિંદણ ભોણ જે દિવ્વે જે ય માણુસે ।

તયા ચયડ સંજોગં સન્નિન્તરવાહિરં ॥૧૧૧॥

૨૯૨. જ્યારે સ્વર્ગીય ભોગો ય સાર વગરના છે અને માનવી ભોગો ય સાર વગરના છે એમ બરાબર સમજમાં આવે છે, ત્યારે જ રાગદ્વેષોથી થતો આંતર સંબંધ અને બહારનો પણ સંબંધ આપોઆપ છૂટી જાય છે - તજ દેવાય છે.

(૨૧૩) જયા ચયડ સંજોગં સન્નિન્તરવાહિરં ।

તયા મુણ્ડે ભવિત્તાણં પવ્વયડ અણગારિયં ॥૧૨॥

૨૯૩. જ્યારે રાગદ્વેષોથી થતો આંતર સંબંધ અને બહારનો સંકુચિત કૌટુંબિક સંબંધ પણ આપોઆપ છૂટી જાય છે ત્યારે સાધક, માયું મુંડાવીને - સઘળા શણગાર છોડી દઈને અનગાર ભાવની પ્રવ્રજ્યાને સ્વીકારે છે - અનગારની જેમ અનાસક્ત થઈને રહે છે.

(૨૧૪) જયા મુણ્ડે ભવિત્તાણં પવ્વયડ અણગારિયં ।

તયા સંવરમુક્કિટ્ઠં ધમ્મં ફાસે અણુત્તરં ॥૧૩॥

૨૯૪. જ્યારે તે, માયું મુંડાવીને અને મનને પણ મુંડાવીને અનગાર ભાવની પ્રવ્રજ્યાને સ્વીકારે છે ત્યારે જ ઉત્તમોત્તમ સંવરરૂપ ધર્મને સ્પર્શી શકે છે-અડકી-આયરી-શકે છે; અર્થાત્ ત્યારે જ અનાસક્ત રહીને પોતાની જીવનયાત્રાને બરાબર નભાવી શકે છે.

(૨૧૫) જયા સંવરમુક્કિટ્ઠં ધમ્મં ફાસે અણુત્તરં ।

તયા ધુણડ કમ્મરયં અબોહિકલુસં કડં ॥૧૪॥

૨૯૫. જ્યારે અનાસક્ત રહીને પોતાની જીવનયાત્રાને બરાબર નભાવી શકે છે ત્યારે જ તે અજ્ઞાનને લીધે જે જે ઘણા જૂના એવા રાગદ્વેષમય જે સંકુચિત સંસ્કારો ચિત્તમાં પડેલા હોય છે તે તમામને ખંખેરી કાઢે છે. અર્થાત્ અનાસક્ત ભાવે રહેનારના જીવનમાં જ અહિંસા વગેરેના આચારો વણાઈ જતાં પછી ચિત્તમાં વિશ્વબંધુત્વનો ભાવ પ્રગટ થાય છે, અને એમ થયા પછી મારુંતારું અથવા પોતાનું-પારકું એવો ભાવ આપોઆપ છૂટી જાય છે.

(૨૧૬) જયા ધુણઙ્ગ કમ્મરયં અબોહિકલુસં કડં ।

તયા સવ્વત્તગં નાણં દંસણં ચાભિગચ્છઙ્ગ ॥૧૫॥

૨૯૬. જ્યારે અજ્ઞાનને લીધે પેદા થયેલા ઘણા જૂના રાગદ્વેષમય એવા સંકુચિત સંસ્કારોને ચિત્તમાંથી ખંખેરી કાઢે છે ત્યારે જ તે સર્વવ્યાપી જ્ઞાનને અને સર્વવ્યાપી દર્શનને મેળવી શકે છે.

(૨૧૭) જયા સવ્વત્તગં નાણં દંસણં ચાભિગચ્છઙ્ગ ।

તયા લોગમલોગં ચ જિણો જાણઙ્ગ કેવલી ॥૧૬॥

૨૯૭. સર્વવ્યાપી જ્ઞાનને અને સર્વવ્યાપી દર્શનને જ્યારે મેળવી શકે છે ત્યારે જ તે, જિન થાય છે - રાગદ્વેષો ઉપર સંપૂર્ણ જય મેળવે છે, કેવળી થાય છે-કેવળ આત્મામય થાય છે અને લોક તથા અલોકના સ્વરૂપને જાણી શકે છે.

(૨૧૮) જયા લોગમલોગં ચ જિણો જાણઙ્ગ કેવલી ।

તયા જોગે નિરુંખિત્તા સેલેસિં પડિવજ્જઙ્ગ ॥૧૭॥

૨૯૮. જ્યારે જિન થાય છે, કેવળી થાય છે અને લોક તથા અલોકના

સ્વરૂપને જાણી લે છે ત્યારે જ તે પોતાના મનની, પોતાના વચનની અને પોતાની કાયાની તમામ પ્રવૃત્તિઓને રોકી દઈને શૈલેશી દશાને એટલે હિમાલય પર્વત જેવી સ્થિર દશાને - અકંપ દશાને પામે છે.

(૨૧૧) જયા જોગે નિરુંખિત્તા સેલેસિં પઢિવજ્જહ ।

તયા કમ્મં યવિત્તાણં સિદ્ધિં ગચ્છહ્ નીરઓ ॥૧૮॥

૨૯૯. જ્યારે પોતાના મનની, પોતાના વચનની અને પોતાની કાયાની તમામ પ્રવૃત્તિઓને રોકી દઈને શૈલેશી દશાને પામે છે ત્યારે જ પોતાના તમામ મલિન સંસ્કારોનો-સંકુચિત સંસ્કારોનો-સમૂળ નાશ કરીને પૂર્ણ નિર્મળ થયેલો તે સિદ્ધિને પામે છે.

(૩૦૦) જયા કમ્મં યવિત્તાણં સિદ્ધિં ગચ્છહ્ નીરઓ ।

તયા લોગમત્થયત્થો સિદ્ધો હવહ્ સાસઓ ॥૧૯॥

૩૦૦. અને જ્યારે પોતાના તમામ મલિન સંસ્કારોનો સમૂળ નાશ કરીને પૂર્ણ નિર્મળ થયેલો સાધક સિદ્ધિને-કૃતકૃત્યતાને-પામે છે ત્યારે જ તે, સમગ્ર લોકના માથા ઉપર રહેનારો એવો શાશ્વત સિદ્ધ બને છે. અર્થાત્ કૃતકૃત્યતાના ભાવને પામેલો સાધક સમસ્ત લોકનો શિરોમણિ બને છે અને કાયમી - જેનો કદી વિનાશ નથી એવો - સિદ્ધ બને છે.

(૩૦૧) સુહસાયગસ્સ સમણસ્સ સાયાઝલગસ્સ નિગામસાહસ્સ ।

ઁચ્છોલણાપહાવિસ્સ દુલ્લહા સોગ્ગઈ તારિસગસ્સ ॥૨૦॥

૩૦૧. જે શ્રમણ, કેવળ પોતાના શરીરનાં^૧ સુખોનો જ સ્વાદિયો છે, તે માટે જ વ્યાકુળ રહ્યા કરે છે અને જ્યારે જુઓ ત્યારે ખૂબ

ખાઈ પીને રાતો માતો થઈ પથારીમાં લંબાવ્યા કરે છે તથા શરીરની જ સાફસૂફી માટે ચારે બાજુ દોડ્યા કરે છે, એટલે હાથ સાફ કરવા સારુ, પગ સાફ કરવા સારુ, મુખ સાફ કરવા સારુ, વાળ સાફ કરવા સારુ, કપડાં સાફ કરવા સારુ તથા સુંદર દેખાવા સારુ; એમ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ માટે જ તલપાપડ થયા કરે છે તેવા શ્રમણને માટે જીવઅજીવનું જાણપણું કે બંધમોક્ષની સમજ હોવી ચ ભારે દુર્લભ છે. તો પછી સુગતિની કે સિદ્ધ થવાની તો શી વાત ?

(૩૦૨) તવોગુણપહાણસ્સ ઉજ્જુમઙ્ગલ્લનિસંજમરયસ્સ ।

પરીસહે જિણન્તસ્સ સુલહા સોગ્ગઈ તારિસગસ્સ ॥૨૧॥

(દશાં અં ૪, ગાં ૭-૨૭)

૩૦૨. જે શ્રમણની^૭ સાધના તપપ્રધાન છે, એટલે જે શ્રમણ સંકલ્પપૂર્વક મનને, વચનને અને શરીરને રાગદ્વેષોથી કોરાં રાખે છે અને એ જ સાધ્યની સિદ્ધિ માટે તમામ પ્રકારનો શ્રમ કરે છે, સરળ બુદ્ધિનો છે, ક્ષમાવાન છે અને નિરંતર સંયમને કેળવવામાં જ લક્ષ્યવંત છે તથા એમ સાધના કરતાં કરતાં જે કોઈ પરિપહો આવી પડે, વિદ્નો આવી પડે તેના ઉપર સદા જય મેળવતો રહે છે - વિદ્નોથી કદી પાછો હઠતો નથી તેવો જ શ્રમણ જીવઅજીવનો જાણ કહેવાય, બંધમોક્ષના સ્વરૂપને સમજનારો ગણાય અને એવા શ્રમણને માટે સિદ્ધ થવું કાંઈ કઠણ નથી; ઊલટું ભારે સુલભ છે.

૧. જૈન પરંપરામાં એક એવી કલ્પના રૂઢ થયેલ છે કે પ્રવૃત્તિ માત્ર બંધનનું કારણ છે. આ કલ્પના જે અપેક્ષાએ નિરાધાર છે તે અપેક્ષા આ સૂત્રમાં ચર્ચેલ છે.

૨. કેવી રીતે ચાલે - સરખાવો ગીતાના અધ્યાય બીજાનો ચોપનમો શ્લોક લોકો એમ માની બેઠેલા છે કે સ્થિર બુદ્ધિવાળા સમાધિમાં રહેનાર ત્યાગપરાયણ મનુષ્યો તો કશી પ્રવૃત્તિ નહીં કરતા હોય, એઓ તો માત્ર પડ્યા રહેતા હશે. તે વાતનું નિરાકરણ કરવા ગીતામાં આ રજૂઆત થયેલ છે. નીચેના શ્લોકોમાં જણાવેલ છે કે સમાધિમાં સ્થિર રહેલા સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષની ભાષા કેવી હોય? તે કેવી રીતે બોલે? કેવી રીતે બેસે? અને કેવી રીતે ચાલે?

સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા ભાષા સમાધિસ્થસ્ય કેશવ ! ।

સ્થિતધીઃ કિં પ્રભાષેત કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ? ॥

તે જ રીતે આ પ્રસ્તુત ૨૮૨મા પદમાં એમ પૂછવામાં આવેલ છે કે, સાધક મનુષ્ય કેમ ચાલે? કેમ ઊભો રહે? કેમ બેસે? કેમ સૂવે? કેમ ખાય? અને કેમ બોલે? તો પાપકર્મનું બંધન ન થાય.

આના ઉત્તરમાં ગીતાના એ જ અધ્યાયમાં શ્લોક પંચાવનથી બોતેર સુધી જે કાંઈ કહેવામાં આવેલ છે તે જ હકીકત અહીં બીજા અને ત્રીજા પદમાં સંક્ષેપમાં કહેવામાં આવેલ છે.

૩. આત્માસમાન - આ માટે પદમાં મૂળ સવ્વભૂયષ્પભૂય- (સર્વભૂતાત્મભૂત અથવા સર્વભૂતાત્મભૂય) શબ્દ છે.

સરખાવો ગીતા અ. ૫, શ્લોક ૭ :

યોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા વિજિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ।

સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે ॥

યોગયુક્ત, વિશુદ્ધ આત્મા, જેણે આત્મા ઉપર તથા ઈન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવેલ છે તે વિનિત આત્મા, બિત્તેન્દ્રિય અને જેનો આત્મા પ્રાણી માત્રના આત્મારૂપ બની ગયેલ છે એટલે જે સર્વાત્મભાવને પામેલ છે-અભેદાનુભવી છે તે, પ્રવૃત્તિને કરતો છતાં ય લેપાતો નથી તથા સરખાવો ગીતા અ. ૬, શ્લોક ૨૮ :

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।
ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥

તથા સરખાવો ૩૨ :

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પશ્યતિ યોઽર્જુન ! ।

સુખં વા યદિ વા દુઃખં સ યોગી પરમો મતઃ ॥

જે યોગયુક્ત આત્મા છે, જે સમદર્શી છે તે, પોતાના આત્માને તમામ પ્રાણીઓના આત્મામાં રહેલો જુએ છે અને પોતાના આત્મામાં તમામ પ્રાણીઓના આત્માને રહેલો જુએ છે.

હે અર્જુન ! જે યોગી પોતાના આત્માની સાથે સરખામણી કરીને સર્વત્ર એકસરખું જુએ છે, પછી તે સુખ હોય કે દુઃખ હોય. આવો સમદર્શી યોગી સૌથી ઉત્તમ છે.

૪. પ્રથમ સ્થાન - સરખાવો ગીતા અ. ૪, શ્લો. ૩૮, ૩૯, ૪૦:

નહિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિહ વિદ્યતે ।

આ જગતમાં જ્ઞાનના જેવું બીજું કોઈ પવિત્ર નથી.

શ્રદ્ધાવાન્ લભતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ।

જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાન્તિમચિરેણાધિગચ્છતિ ॥

શ્રદ્ધાવાળો, તત્પર અને બિરતેન્દ્રિય મનુષ્ય જ્ઞાનને પામે છે, જ્ઞાન પામીને, શીઘ્ર પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત કરે છે.

અજ્ઞશ્ચ અશ્રદ્ધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનશ્યતિ ।

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ ॥

જે અજ્ઞાની છે, શ્રદ્ધા વિનાનો છે, જે સંશયવાળા મનવાળો છે તેનો નાશ થાય છે. સંશયવાળા મનવાળાને નથી આ લોક, નથી પરલોક કે નથી સુખ.

૫. સાંભળીને - સરખાવો ગીતા અ. તેરમો, શ્લો. ૨૫:

અન્યે ત્વેવમજાનન્તાઃ શ્રુત્વાઽન્યેભ્ય ઉપાસતે ।

તેઽપિ ચાતિતરન્ત્યેવ મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ॥

અર્થાત્ જે લોકોને આ પ્રકારની સમજણ નથી એવા અજ્ઞાણ્યા બીજા લોકો, એવી સમજણ ધરાવનારા પાસેથી સાંભળીને આત્મા વિશે વિચાર કરે છે અને એ રીતે સાંભળવામાં તત્પર બનેલા તેઓ પણ મૃત્યુને તરી જ નય છે.

જેમ મહાવીરવાણીના આ પદ્યમાં શ્રવણને કલ્યાણના જ્ઞાનનું અને અકલ્યાણના જ્ઞાનનું કારણ બતાવ્યું છે તેમ ગીતામાં પણ ઉપરના પદ્યમાં શ્રવણની અગત્ય ઉપર ભાર મૂક્યો છે અને તેને મૃત્યુને તરી જવાનું નિમિત્ત બતાવ્યું છે.

૬. શરીરનાં સુખોનો જ - સરખાવો ધમ્મપદ ત્રેવીસમો નાગવર્ગ શ્લોક ૬ :
મિદ્ધી યદા હોતિ મહગ્ધસો ચ નિદ્ધાયિતા સંપરિવત્તસાયી ।
મહાવરાહો વ નિવાપપુટ્થો પુનપ્પુનં ગબ્ભમુપેતિ મંદો ॥

જે સાઘક મંદ લોઈને એદી લોય, ખાઉધરો લોય, પાસાં ફેરવી ફેરવીને ઊંઘનારો લોય, ખાણ ખાઈ ખાઈને મોટા ડુકકર જેવો મહાપુટ થયેલો લોય તે વારંવાર જનમમરણના ફેરાને પામે છે.

૭. સરખાવો ઈ. ખ્રિ. પ. ઉ. ૨ “આ સંસારમાં જે દીન, દુઃખી, નમ્ર, સ્વધર્મના ભૂખ્યા, દયાવંત, પવિત્ર મનના અને શાંતિ અને સંપને વધારવાવાળા છે તે જ ખરેખરા ધન્ય છે; એ જ મોક્ષના અધિકારી છે; એ જ શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકવાના છે.”

સરખાવો ૠ. મ. ઈ. “હું કહું છું કે કોઈ માણસ જે શાંત, સદાચારી અને બીજાના સુખે સુખી રહે છે તે નરકમાં નથી જતો.” (પૃ.૧૩૯).

॥ ૨૪ ॥

જાતિમદનિવારણ-સુત્તં

(૩૦૩) એમમેગે ખલુ જીવે અઈઅદ્દાએ અસઈં ઉચ્ચાગોએ,

અસઈં નીયાગોએ । X X X X

નો હીણે, નો અઈરિત્તે, ઇતિ સંખાએ કે ગોયાવાઈ ? કે માણાબાઈ ?
કંસિ વા એગે ગિજ્ઞે ? તમ્હા પંડિએ નો હરિસે નો કુજ્ઞે ।

ભૂએહિં જાણ પડિલેહ સાયં સમિએ એયાણુપસ્સી ॥૧॥

(આચારાંગ સૂત્ર, દ્વિઃ અધ્યયન, ઉદ્દેશક તૃઃ, સૂત્ર ૧-૨-૩)

॥ ૨૪ ॥

જાતિમદનિવારણ-સૂત્ર^૧

૩૦૩. ભૂતકાળમાં આ એકેએક જીવ ખરેખર અનેક વાર ઊંચ ગોત્રમાં
ય જન્મેલો છે, અને ખરેખર અનેક વાર નીચ ગોત્રમાં ય જન્મેલો છે.
આ વાસ્તવિક હકીકતને ધ્યાનમાં રાખીએ તો પછી કોઈ પ્રાણી હીણો
નથી - હલકો નથી - હલકી જાતનો નથી તેમ જ કોઈ ઊંચો નથી -
ઊંચી જાતનો નથી. આવું બરોબર સમજ્યા પછી કોણ ગોત્રવાદી બને ?
અર્થાત્ ગોત્રવાદને કોણ મહત્ત્વ આપે ? તેમ જ કોણ માનવાદી બને ?
અર્થાત્ ગોત્રને લીધે અહંકારની વાત કોણ કરે - ઊંચા ગણાવાની વાત
કોણ કરે ? અથવા કેવળ ગોત્રને લીધે કોઈ એક પ્રાણી બીજા કોનામાં
મમતા રાખે ? બીજા કયા પ્રાણીમાં રાગ રાખે ? માટે ખરી વાત એમ
છે કે પંડિત પુરુષે - સમજુ મનુષ્યે - કેવળ ગોત્રવાદને લીધે ક્યાંય
કુલાવું નહિ, તેમ જ કોઈ ઉપર ગુસ્સો કરવો નહિ - ધૂંઆપૂંઆ થવું
નહિ. જે માનવો આ હકીકતને સ્વાનુભાવથી સમજે છે તેઓ

તમામ પ્રાણીઓ તરફ સુખદુઃખની સ્થિતિમાં સહાનુભૂતિવાળા રહે અને આમ જોનારા - વર્તનારા - જ માનવો સમદર્શી કહેવાય.

(૩૦૪) જે માહણે યજ્ઞિયજાયણ વા,
તહુગ્ગપુત્તે તહ લેચ્છઈ વા ।
જે પવ્વણે પરદત્તમોઈ,
ગોત્તે જ્ઞ જે થલ્ભતિ માણવદ્ધે ॥૨॥

૩૦૪. જે કોઈ મનુષ્ય, ભિક્ષુ થયેલો હોય અને બીજા પાસેથી ભિક્ષા મેળવીને પોતાની સંયમસાધના કરતો હોય તે, ભિક્ષુ થયા પહેલાં ભલેને બ્રાહ્મણ જાતનો હોય, ક્ષત્રિય જાતનો હોય, ઉગ્રવંશનો હોય કે કોઈ લિચ્છવીનો બેટો હોય તો પણ ભિક્ષુ થયા પછી પોતાની જાતનો, પોતાના ગોત્રનો ગર્વ ન કરે, - પોતાની જાતના કે પોતાના ગોત્રના અહંકારમાં બંધાયેલો ન રહે.

(૩૦૫) જે આવિ અપ્પં વસુમં તિ મત્તા,
સંઘાયવાયં અપરિક્કલ્લ કુજ્ઞા ।
તવેણ વાડહં સહિત્તિ મત્તા,
અણ્ણં જણં પસ્સતિ વિંબભૂયં ॥૩॥

૩૦૫. 'આ બીજા કોઈ સંયમવાળા નથી, ફક્ત એકલો હું જ સંયમવાળો છું' એમ સમજીને જે ગર્વ કરે અને પોતાની જાતને પૂરી રીતે ઓળખ્યા વિના જે પોતાને જ્ઞાની માને અથવા પોતે એકલો જ તપસ્વી છે, અને આ જે બીજાઓ છે તે તો ખેતરમાં ઊભા કરેલા ઘાસના યાડિયાંનાં બીબાં છે એમ સમજે તે, 'શ્રમણ' નામને બિલકુલ લાયક નથી.

(૩૦૬) ન તસ્સ જાઈ વ કુલં વ તાણં,
 ણણતથ વિજાચરણં સુચિણ્ણં ।
 ણિવ્વખમ્મ સે સેવહ્હગારિકમ્મં,
 ણ સે પારણ હોહિ વિમોચણાણ ॥૪॥

૩૦૬. વિદ્યા એટલે જ્ઞાનસંપત્તિ અને આચરણસંપત્તિ એટલે સારી રીતે આચરેલા આચારોની સંપત્તિ. આ બે સિવાય બીજું કોઈ એવું ત્રીજું નથી જે ભિક્ષુને દુરાચરણથી બચાવી શકે અર્થાત્ અભિમાની ભિક્ષુને તેના દુરાચરણમાંથી તેની જાત કે તેનું કુલ, મુદ્દલ બચાવી શકતું નથી. આવું ખરું સમજ્યા પછી પણ જે ભિક્ષુ જાતનું કે ગોત્રનું કે વંશનું કે કુળનું અભિમાન કરે અને એમ કરીને બીજા માનવોને હલકા માનવાનું પણ ન ભૂલે તે ભિક્ષુ, ભિક્ષુ નથી પણ ગૃહસ્થ છે - સંસારના પ્રપંચમાં પડેલો સંસારી છે, એટલું જ નહિ પણ તે (ભિક્ષુ), પોતાની જાતને રાગદ્વેષનાં બંધનોમાંથી મુકાવવાને ય સમર્થ થઈ શકતો નથી.

(૩૦૭) ણિકિંચ્ચણે ણિવ્વખૂ સુલૂહજીવી,
 જે ગારવં હોહિ સલોગગામી ।
 આજીવમેયં તુ અબુજ્જમાણે,
 પુણો પુણો વિપ્પરિયાસુવેતિ ॥૫॥

૩૦૭. જે ભિક્ષુ અકિંચન છે, લૂખું - સૂકું ખાઈને પોતાની સાધના કરતો રહે છે છતાં ય જો તે, ગૃહસ્થોને ત્યાં ભિક્ષા માગવા છતાં પોતાની સુખ સગવડ માટે પોતાના ઊંચા ગણાતા કુળનો, વંશનો કે ગોત્રનો કે જાતનો ગૌરવ કરે છે અર્થાત્ પોતે અમુક ઉત્તમ કુળનો છે વા અમુક ઉત્તમ વંશનો છે વા અમુક ઉત્તમ ગોત્રનો છે વા અમુક ઉત્તમ જાતનો છે એવું કહેતો ફરી પોતાની બડાઈ બતાવી ખાવાપીવા વગેરેની સગવડ મેળવવા પ્રયાસ કરે છે તો તે સંયમમય આજીવિકાને બરાબર સમજ્યો જ નથી અને એમ અભિમાન કરતો તે વારંવાર ભુલાવામાં પડે છે.

અર્થાત્ પેટભરો બની ધ્યેયને ભૂલી જાય છે.

(૩૦૮) પન્નામયં ચેવ તવોમયં ચ,
 ણિન્નામણ્ ગોયમયં ચ ખિક્ષૂ ।
 આજીવગં ચેવ ચઠ્થમાહુ,
 સે પંડિણે ઉત્તમપોગ્ગલે સે ॥૬॥

૩૦૮. જે સંયમપરાયણ ભિક્ષુ પ્રજ્ઞામદને નમાવે છે અર્થાત્ તદ્દન તજી દે છે તથા તપમદને નમાવે છે, ગોત્રમદને નમાવે છે અને ચોથા આજીવિકાના મદને નમાવે છે તે ભિક્ષુ, પંડિત છે અને ઉત્તમ કોટિનો આત્મા છે.

(૩૦૯) ણ્યાઙં મયાઙં વિગિંચ ધીરા !
 ણ તાણિ સેવંતિ સુધીરધમ્મા ।
 તે સવ્વગોત્તાવગયા મહેસી,
 ઉચ્ચં અગોત્તં ચ ગતિં વયંતિ ॥૭॥

(સૂત્રક્રમં શ્રુ ૧, અ ૧૩, ગા ૧૦, ૮, ૧૧, ૧૨, ૧૫, ૧૬)

૩૦૯. હે ધીર સાધક, તું એ તમામ મદોને કાપી નાખ - સમૂળગા દૂર કર. સુધીસ્તાના ધર્મને વરેલા સાધકો એ મદોને રાખતા નથી. તમામ ગોત્રોથી દૂર થયેલા તે મહર્ષિઓ ગોત્ર વગરની ઉત્તમ ગતિને પામે છે.

૧. કોઈ જાતિ, કુળ કે વંશને લીધે કોઈ પણ મનુષ્યની ઉત્તમતા અથવા અનુત્તમતા વા સ્પૃશ્યતા વા અસ્પૃશ્યતા જૈનપરંપરામાં મૂળથી જ નહીં પણ બ્રાહ્મણોના સંસર્ગથી અને કાંઈક તેજસ્વિતાના અભાવે થોડા સમયથી તે પેસી ગઈ છે. ભગવાન મહાવીર તો એવું કાંઈ જ માનતા જ નહોતા. એ હકીકત આધાર સહિત સ્પષ્ટ કરવા આ સૂત્રની યોજના છે. વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે જુઓ ૨૧મું બ્રાહ્મણ સૂત્ર.

॥ ૨૬ ॥

સ્વામણા-સુત્તં

(૩૧૦) સવ્વસ્સ જીવરાસિસ્સ ભાવઓ ધમ્મનિહિઅનિઅચિત્તો ।
સવ્વે ખમાવઙ્ગત્તા ખમામિ સવ્વસ્સ અહયં પિ ॥૧॥

॥ ૨૫ ॥

શામાગ્ન - સૂત્ર^૧

૩૧૦. ધર્મપ્રવૃત્તિમાં અંતઃકરણપૂર્વક સ્થિર થયેલો હું, મેં કરેલા અપરાધોની તમામ જીવો પાસે પહેલાં જ ક્ષમા માંગું છું અને પછી તેમણે કરેલા અપરાધોની તેમને ક્ષમા આપું છું.

(૩૧૧) સવ્વસ્સ સમણસંઘસ્સ ભગવઓ અંજલિં કરિઅ સીસે ।
સવ્વે ખમાવઙ્ગત્તા ખમામિ સવ્વસ્સ અહયં પિ ॥૨॥

૩૧૧. માયા ઉપર હાથ જોડીને નમ્રતાપૂર્વક સમસ્ત શ્રમણ સંઘની પાસે પહેલાં જ મારા અપરાધોની ક્ષમા માંગું છું અને પછી તેમણે કરેલા અપરાધોની નત મસ્તકે તેમને ક્ષમા આપું છું.

(૩૧૨) આયરિણ ઉવજ્ઙ્ઘાણ સીસે સાહમ્મિણ કુલ-ગણે ય ।
જે મેં કેહ કસાયા સવ્વે તિવિહેણ ખામેમિ ॥૩॥

(આવશ્યક સૂત્ર આયરિઅસૂ૦ ગા૦ ૩, ૨, ૧)

૩૧૨. આચાર્ય ભગવંત, ઉપાધ્યાય ભગવંત, શિષ્યગણ, સાધર્મિક બંધુઓ, શ્રમણોનું કુળ તથા શ્રમણોનો ગણ એ બધા તરફ મેં જે કોઈ પ્રકારના કપાયભાવો દેખાડ્યા હોય - કોથ કર્યો હોય, અભિમાન બતાવ્યું હોય, લોભ કર્યો હોય અને માયા કપટ કર્યું હોય તો હું તે તમામ

કપાયોને મન, વચન અને કાયાએ એમ ત્રિવિધે ત્રિવિધે ખમાવું છું.

(૩૧૩) खामेमि सव्वे जीवे सव्वे जीवा खमंतु मे ।

मिन्ती मे सव्वभूएसु वेरं मज्झं न केणइ ॥४॥

(આવશ્યક સૂત્ર વંદિત્તુસૂં ગાં ૪૬)

૩૧૩. હું તમામ જીવો પાસે મારા અપરાધોની ક્ષમા માગું છું અને એ તમામ જીવો મને પણ તેમના તરફના મારા અપરાધોની ક્ષમા આપો. તમામ જીવો તરફ મારો મૈત્રીભાવ^૨ છે અને મારે કોઈ પણ જીવની સાથે વેરઝેર નથી.

(૩૧૪) जं जं मणेण वद्धं जं जं वायाए भासिअं पावं ।

जं जं कारण कयं मिच्छा मि दुक्कडं तस्स ॥५॥

(આવશ્યક સૂત્ર સંથારાસૂં અંતિમ ગાથા)

૩૧૪. જે જે પાપપ્રવૃત્તિઓને મેં મનમાં સંકલ્પેલી હોય, જે જે પાપપ્રવૃત્તિઓને મેં વાણીથી કહી બતાવી હોય અને જે જે પાપપ્રવૃત્તિઓને મેં શરીર દ્વારા આચરી બતાવી હોય તે મારી તમામ પ્રવૃત્તિઓ અર્થાત્ તે મારાં તમામ પાપો - પાપમય આચરણો વિફળ બની જાઓ - મારું દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ - મિથ્યા મે દુષ્કૃતમ્ -

૧. ક્ષામાગા - એટલે ક્ષમા આપવી - ખમાવવું અર્થાત્ પ્રાણી માત્ર સાથે સંબંધમાં આવતાં પોતાની જે જે ભૂલો થઈ હોય - મનથી, વચનથી કે શરીરથી જે પોતાના અપરાધો થયા હોય તેની ક્ષમા માગી લેવી અને ક્ષમા આપવી.

આ પદ્ધતિ વૈદિક પરંપરામાં અને પારસી ધર્મની પરંપરામાં પણ છે. સરખાવો.

કરચરણકૃતં વાક્કાયજં કર્મજં વા
 શ્રવણનયનજં વા માનસં વાડપરાધમ્ ।
 વિહિતમ્ અવિહિતં વા સર્વમ્ એતત્ ક્ષમસ્વ
 જય જય કરુણાબ્ધે ! શ્રીમહાદેવ ! શમ્ભો ! ॥ ૧
 (આશ્રમ ભજનાવલિ - સવારની પ્રાર્થના)

હે કરુણાસાગર કલ્યાણકારી મહાદેવ ! જે અપરાધ હાથે થયો હોય, પગે થયો હોય, બોલવાથી થયો હોય, શરીરથી થયો હોય, કામ કરવાથી થયો હોય, કાન વડે થયો હોય, આંખ વડે થયો હોય, મન વડે થયો હોય, વિધિ કરતાં થયો હોય વા અવિધિને કારણે થયો હોય તે તમામ જાતના અપરાધ માટે મને ક્ષમા કરો, તારો જય જયકાર થાઓ.

ખોરદેહ અવેસ્તા નામના પારસી ધર્મગ્રન્થમાં પૃ. ૧૦૮ ઉપર 'પતેત પશેમાની' નામનું એક પ્રકરણ છે. તેમાં સર્વ પ્રકારના દુષ્ટ વિચારો (હર્વસ્તીન્ દુમ્પત-સર્વ દુમંત) દુષ્ટ વચનો (દુજૂલ્ત-દુરુક્ત) તથા દુષ્ટ વર્તન (દુજ્વરુશ્ત-દુર્વૃત્ત) જે મન સંબંધી હોય - (મનશ્ચી) વચન સંબંધી હોય - (ગવશ્ચી) અને કર્મ - કાર્ય - પ્રવૃત્તિ - સંબંધી હોય - (કુનશ્ચી) તથા જે અપરાધો શારીરિક હોય - (તની) આત્માને લગતા હોય - (સ્વાની) આ જગત સંબંધી હોય - (ગેતી) કે પરલોક સંબંધી હોય - (મીનોઆની) તે તમામની પરમેશ્વર પાસે મનથી, વચનથી અને શરીરથી ક્ષમા માગીને પવિત્ર થવાની હકીકત નોંધેલી છે.

૨. મૈત્રીભાવ - સરખાવો બૌદ્ધપરંપરાના લઘુપાઠમાં આવેલ મેત્તસૂત્રના શ્લોક :

માતા તથા નિયં પુત્તં સાયુસા એકપુત્તમનુરક્ષે ।
 એવં પિ સવ્વભૂતેસુ માનસં ભાવયે અપરિમાણં ॥

મેત્તં ચ સવ્વલોકસ્મિં માનસં ભાવયે અપરિમાણં ।
 ઉદ્ધં અધો ચ તિરિયં ય અસંબાધં અવેરં અસપત્તં ॥

જેમ માતા પોતાના પુત્રને - એકના એક પુત્રને પોતાનું આયુષ્ય આપીને પણ બચાવે એ જ પ્રમાણે વિશાળ મન રાખીને તમામ જીવોના કલ્યાણની ભાવના કરવી જોઈએ.

ઉપર - ઊંચે નીચે અને તિરછે એમ આખા ય લોકમાં બાધા વગરનાં - વૈર વગરના અસાધારણ મિત્રતાયુક્ત વિશાળ ચિત્તની ભાવના રાખવી જોઈએ.

॥ મહાવીર-વાણી સમાપ્ત ॥

प्रथम परिशिष्ट

महावीर-वाणीनां पद्योनी अक्षरानुक्रमणिका

पद्यनुं आदिवाक्य	पद्यनो अंक	पद्यनुं आदिवाक्य	पद्यनो अंक
अच्चेइ कालो	१६१	अभिभूय	२७४
अज्झत्थं सव्वओ	१६	अरई गण्डं	१२४
अड्ड पवयण-	२४१	अलोल भिक्खू	२७७
अणसण-	२३६	अलोलुए अक्कुहए	२५१
अणाइकाल-	१४२	अलोलुयं	२६३
अत्थंगयम्मि	६६	अवउज्झिय	१२७
अदंसणं चेव	४३	अवण्णवायं	२५०
अधुवं जीवियं	१६२	अवि पावपरि-	८४
अत्रायउंछं	२४६	असासए सरीरम्मि	१७४
अप्पणट्ठा	२२	असंखयं जीविय	१०१
अप्पा कत्ता	२१२	अह अट्ठहिं	७५
अप्पा चेव	२१३	अह पन्नरसहिं	७८
अप्पाणमेव	२१६	अह पंचहिं	७४
अप्पा नई	२११	अहीणपंचेन्द्रियत्तं	१२०
अप्पा खलु	२२०	अहे वयंति	१४९
अप्पं च अहि-	७९	अहिंस सच्चं च	२
अवंभचरियं	३९	अंगपच्चंगसंठाणं	४६
अभिक्खणं	८३	आणाऽनिद्देसकरे	८२

पद्यनुं आदिवाक्य	पद्यनो अंक	पद्यनुं आदिवाक्य	पद्यनो अंक
आणानिद्देसकरे	७७	एविन्दियत्था य	१४०
आयरिए उवज्झाए	३१२	एवं गुणसमाउत्ता	२६८
आयारमट्ठा	२४५	एवं धम्मस्स	७३
आहच्च	९५	एवं धम्म	६
आहारमिच्छे	२०८	एवं भवसंसारे	११७
इइ इत्तरियम्मि	११५	एस धम्मे धुवे	५७
इमं सरीरं	१६८	एसा पवयण-	२४४
इरियाभासेसणा-	२४२	कम्मसंगेहिं	९२
इह जीवियं	१९३	कम्माणं तु	९३
उड्ढं अहे य	३५	कम्मुणा	२६७
उदउल्लं बीय-	६८	कलहडमर-	८१
उवलेवो होइ	१५८	कसिणं पि	१४७
उवसमेण हणे	१४६	कहं चरे ?	२८२
उवहिम्मि	२७६	कामाणुगिद्धि-	५५
एगया खत्तियो	९०	कायसा	१८५
एगमेगे खलु	३०३	किण्हा नीला	२३८, २३९
एमेव रूवम्मि	१३८	कुसगो	११४
एयाइं मयाइं	३०९	कूइयं रुइयं	४७
एयाओ पंच	२४३	कोहा वा जइ वा	२५९
एयं खु नाणिणो	१८	कोहो पीइं	१४५
एयं च दोसं	६९	कोहो य माणो य	१४३
एवमावट्टजोणीसु	९१	कोहं च माणं च	१५२

पद्यनुं आदिवाक्य	पद्यनो अंक	पद्यनुं आदिवाक्य	पद्यनो अंक
कोहं माणं च	१४४	जया चयइ	२९३
खणमेत्तसोक्खा	१५५	जया जीव-	२८९
खामेमि सव्वे	३१३	जया धुणइ	२९६
खिप्पं न सक्केइ	१०९	जया निव्विंदए	२९२
गइलक्खणो	२२४	जया पुण्णं च	२९१
गुणेहि साहू	२५२	जया मुंडे	२९४
चउरंगं	१००	जया चयइ	२९३
चउव्विहे वि	७०	जया य चयइ	१८८
चत्तारि परम-	८९	जया लोग-	२९८
चत्तारि वमे	२७०	जया लोगे	२९९
चरे पयाइं	१०७	जया सव्वत्तंगं	२९७
चिच्चा दुपयं	१७०	जया संवर-	२९५
चिच्चाणं धणं	१२६	जयं चरे	२८३
चित्तचतमचित्तं	३३, २६०	जरा जाव	९
चीराजिणं	१५९	जरा-मरण-	४
छन्दंनिरोहेण	१०८	जस्संतिए	८६
जगनिस्सिएहिं	१४	जस्सेवमप्पा	२१९
जणेण सद्धिं	१८१	जहा किंपाग-	१५६
जम्मं दुक्खं	१६७	जहा कुम्मे	२०४
जमिणं जगई	१७३	जहा दवग्गी	५१
जया कम्मं	३००	जहा पोम्मं	२६२
जया गइं बहुविहं	२९०	जहा य अंड-	१३२

पद्यनुं आदिवाक्य	पद्यनो अंक	पद्यनुं आदिवाक्य	पद्यनो अंक
जहा य किंपाग-	१५७	जो न सज्जइ	२५५
जहा लाहो	१४८	जो पव्वइत्ताण	२२२
जहा सागडिओ	५	जो सहइ	२७३
जहिता पुव्व-	२६४	जो सहस्सं	२०५, २१५
जहेह सीहो	१७२	जं ज मणेण	३१४
जा जा वच्चइ	७, ८	जं पि वत्थं च	६१
जायरूवं	२५६	इहरे य पाणे	२०२
जावन्तऽविजा	१९४	णिक्किंचणे	३०७
जावन्ति लोए	१२	तओ पुट्ठो	१८६
जीवा-ऽजीवा य	२२८	तओ से	१८३
जीवियं चव	१७६	तत्थ पञ्चविहं	२३२
जे आवि अण्णं	३०५	तत्थिमं	११
जे केइ पव्व-	१९०	तवस्सियं	२५७
जे केइ बाला	१८७	तवोगुण-	३०२
जे केइ सरीरे	१६०	तसपाणे	२५८
जे गिद्धे	१८०	तस्सेस मग्गो	२०७
जे पाव-	१०२	तहियाणं तु	२२९
जे ममाइअमइं	२०३	तहेव काणं	३०
जे माहणे	३०४	तहेव इहरं	२५३
जे य कंते	२००	तहेव फरुसा	३२
जे संख्या	११२	तहेव सावज्ज-	२५
जो जीवे	२८७, २८८	तिण्णो हु सि	१२९

पद्यनुं आदिवाक्य	पद्यनो अंक	पद्यनुं आदिवाक्य	पद्यनो अंक
तिव्वं तसे	३६	धम्मं पि हु	१२२
तुलियाण	१९८	धीरस्स पस्स	१९७
तेउ-पम्हा-	२४०	न कम्मुणा	२१०
तेणे जहा	१०४	न कामभोगा	१४१
तेसिं गुरूणं	२५४	न चित्ता	१७८
तं अप्पणा	३४	न जाइमत्ते	२७९
तं देहवासं	२८१	न तस्स जाई	३०६
थंभा व कोहा	८५	न तस्स दुक्खं	१७७
दंतसोहण-	३७	न तं अरी	२१८
दाराणि सुया	१६९	न परं वइज्जासि	२७८
दिट्ठं मियं	२६	न य पावपरिक्खेवी	८०
दिव्व-माणुस-	२६१	न य वुग्गहियं	२७२
दुक्खं हयं	१३४	न रूवलावण्ण-	४२
दुज्जए	५४	न लवेज्ज	२४
दुप्परिच्चया	१६५	न वा लभेज्जा	२०९
दुमपत्तए	११३	न वि मुंडिण्ण	२६५
दुल्लहे खलु	११६	न सो परिग्गहो	५८
देव-दाणव-	५६	नाणस्स सव्वस्स	२०६
धण-धन्न-	५९	नाणस्सावरणिज्जं	२३३
धम्मलद्धं	५०	नाणेणं जाणइ	२३०
धम्मो अहम्मो	२२३	नाणं च दंसणं	२२६, २३१
धम्मो मङ्गल-	१	नामकम्मं	२३४

पद्यनुं आदिवाक्य	पद्यनो अंक	पद्यनुं आदिवाक्य	पद्यनो अंक
नासीले	७४	मणपल्हायजणणी	४४
निच्चकाल-	२१	मन्दा य फासा	११०
निच्चुव्विगो	१८९	मरिहिसि रायं !	१०
पइण्णवादी	८५	माणुसत्तम्मि	९७
पढमं नाणं	२८५	माणुसत्ते	१७५
पत्रामयं	३०८	माणुस्सं विग्गहं	९४
पणीयं भत्त-	४९	मासे मासे	१९२
पमायं कम्म-	१३१	मुसावाओ य	२३
परिजूरइ	१२३	मुहुं मुहुं माह-	११०
पवेयए अज्जपयं	२८०	मूलमेयमहम्मस्स	४०
पाणिवह-मुसावया-	७१	मूलाओ खंधप्प-	७२
पाणे य नाइ-	३	रसा पगामं न	१३५
पायच्छित्त	२३७	रागो य दोसो	१३३
पुढवी साली	१५१	रूवाणुरत्तस्स	१३७
पुरिसोरम	१६३	रूवे विरत्तो	१३९
पंचिंदिय-	२१७	रूवेसु जो	१३६
बालस्स पस्स	१९६	रोइअनायपुत्त-	२६९
बालाणं अकामं	१९५	लद्धूण वि ११८, ११९, २२२	
बिडमुब्भेइमं	६०	लोहस्सेस	६३
बुद्धस्स निसम्म	१३०	वत्तणालक्खणो	२२५
भासाए दोसे य	२७	वत्थगन्ध-	२०१
भोगामिसदोस-	१७९	वरं मे	२१४

पद्यनुं आदिवाक्य	पद्यनो अंक	पद्यनुं आदिवाक्य	पद्यनो अंक
विगिंच	९९	सयं समेच्च	२८
वितहं पि	३१	सरीरमाहु	२२१
वित्तेण ताणं	१०३	सल्लं कामा	१५३
वित्तं पसवो	१६६	सवक्कसुद्धिं	२९
विभूसा इत्थिसं-	४१	सव्वत्थुवहिणा	६२
विभूसं	५२	सव्वभूयप्पभूयस्स	२८४
विरई अबंभ-	३८	सव्वस्स जीव-	३१०
विवत्ती अविणी-	८८	सव्वस्स समण-	३११
वेया अहीया न	१७०	सव्वाहिं अणुजु-	१७
वेराइं कुव्वइ	१९१	सव्वे जीवा	१५
वोच्छिन्द	१२५	सव्वं विलवियं	१५४
सक्का सहेउं	२४८	सुइं च लद्धुं	९६
सद्दे रूवे य	५३	सुत्तेसु	१०६
सहंधयार-	२२७	सुवण्णरुप्पस्स	१५०
सन्तिमे	६५	सुहसायगस्स	३०१
समयाए	२६६	सोच्चा जाणइ	२८६
समया सव्व-	२०	सो तवो	२३५
सम्मदिट्ठी	२७१	सोही उज्जुय-	९८
समावयंता	२४९	संथारसेज्जा-	२४७
समिक्ख	१९९	संबुज्झमाणे	१९
समं च	४५	संबुज्झह किं न	१६४
सयं तिवायए	१३	संसारमावत्र	१०५

पद्यनुं आदिवाक्य	पद्यनो अंक	पद्यनुं आदिवाक्य	पद्यनो अंक
हत्थसंजए	२७५	हासं किड्डं	४८
हत्थागया	१८१	हिंसे वाले	१८४

દ્વિતીય પરિશિષ્ટ

છંદ અને અલંકાર

આ મહાવીર-વાણી કોઈ મહાકાવ્ય નથી તેમ વર્ણનાત્મક વાચરિત્રાત્મક કોઈ કાવ્ય પણ નથી, એથી આમાં વિવિધ છંદો કે વિવિધ અલંકારો વપરાવાનો સંભવ નથી.

જૈનધર્મના પ્રાચીન સૂત્રગ્રંથોમાંથી ચૂંટી કાઢેલાં જુદાં જુદાં સુંદર સુભાષિતરૂપ ધર્મબોધક પદોનું આ એક અખંડ રચનારૂપ નાનું પુસ્તક છે. આમાં આવેલાં પદો આશરે બે હજાર વરસ જેટલાં જૂનાં છે, તેથી આ પદો વિશેષ કરીને પ્રાચીન છંદોમાં ગૂંથાયેલાં છે. આર્યા, વૈતાલીય, અનુષ્ટુપ, ત્રિષ્ટુપ અને જગતી; આટલા છંદો આ પદોમાં વપરાયેલ છે.

આર્યા, ગીતિ અને ઉપગીતિ એ ત્રણે માત્રામેળારૂપ આર્યા છંદની કોટિના છંદો છે.

અનુષ્ટુપ, ત્રિષ્ટુપ અને જગતી એ ત્રણે વર્ણમેળરૂપ છંદો છે.

જં છંદના દરેક પાદમાં પ્રધાનપણે માત્રાઓની સંખ્યા ગણાતી હોય તેનું નામ માત્રામેળ છંદ અને જે છંદના દરેક પાદમાં પ્રધાનપણે હસ્વ અને ગુરુ વર્ણોની - અક્ષરોની - સંખ્યા ગણાતી હોય તેનું નામ વર્ણમેળ છંદ. ક, ચ, ત, ભ વગેરે અક્ષરો હસ્વ કે લઘુ ગણાય છે. કા, ચા, તા, ભા વગેરે અક્ષરો દીર્ઘ ગણાય છે તથા જે હસ્વ અક્ષર ઉપર અનુસ્વાર હોય તે અક્ષરનો સ્વર ગુરુ ગણાય છે. કં, ચં, તં, ભં વગેરે અક્ષરોમાં 'અ' હસ્વ સ્વર છે તે, તેની ઉપરના અનુસ્વારને

લીધે ગુરુ ગણાય છે અને આવા ગુરુ અક્ષરની માત્રા મનાય છે તથા એવો અનુસ્વારવાળો હ્રસ્વ અક્ષર પણ દીર્ઘ અક્ષરને સ્થાને છંદમાં કામમાં આવે છે. તથા જે અક્ષરની પછી વિસર્ગ આવતો હોય તેવો હ્રસ્વ અક્ષર પણ છંદમાં ગુરુ ગણાય છે, કઃ, ચઃ, તઃ, ભઃ આમાં ક વગેરે અક્ષરોને ગુરુ સમજવા અને તેની દરેકની બે માત્રા સમજવી. એ જ રીતે જે અક્ષરની પછી કોઈ જોડિયો અક્ષર આવતો હોય તેવો હ્રસ્વ અક્ષર પણ છંદમાં ગુરુ મનાય છે. કર્ક, ચક, તક, ભઙ આમાં ક, ચ, ત અને ભ અક્ષરોને છંદમાં ગુરુ સમજવા અને તે દરેકની બે માત્રા ગણવી. વળી જે હ્રસ્વ અક્ષર શ્લોકના પાદને છેડે આવતો હોય તે ગુરુ પણ મનાય છે અને તેની બે માત્રા સમજવાની છે.

માત્રામેળ છંદમાં કે વર્ણમેળ છંદમાં તેના માપની ગણતરી કરતાં આ લઘુ અને ગુરુની પરિભાષા ધ્યાનમાં રાખીને ચાલવાનું છે.

આર્યા - દરેક છંદમાં ચાર ચરણ અથવા પાદ હોય છે. જેના પહેલા પાદમાં અને ત્રીજા પાદમાં બાર માત્રા હોય તથા જેના બીજા પાદમાં અઢાર માત્રા હોય અને ચોથા પાદમાં પંદર માત્રા હોય તેનું નામ આર્યા છંદ. બીજી રીતે કહીએ તો જેના પૂર્વાર્ધમાં ૧૨+૧૮ એમ ત્રીસ માત્રા હોય અને જેના ઉત્તરાર્ધમાં ૧૨+૧૫ એમ સત્તાવીસ માત્રા હોય તેનું નામ આર્યા. જુઓ પદ્ય ૭૧મું, ૧૬૫મું, ૧૭૯મું.

ગીતિ - જેના પૂર્વાર્ધમાં ત્રીસ માત્રા હોય અને ઉત્તરાર્ધમાં ચ ત્રીસ માત્રા હોય તેનું નામ ગીતિ આર્યા. જુઓ :-

૧૧૨ ૧ ૨૨ ૨૨૨ ૧૧૨ ૨ ૧ ૨ ૧૨૨ ૧
જગનિસ્સિંહિ ભૂંહિ તસનામેહિ થાવરોહિ ચ ।

૨ ૨૧૨૧૨ ૨૨ ૧૧૨ ૧૧૨ ૨૧૨ ૨૧
નો તેસિમારમે દંડં મળસા વ્યસા કાયસા ચેવ ॥

(અક્ષર ઉપર આપેલા આંકડા માત્રાઓને સૂચવે છે : એક છે તે એક માત્રા સૂચવે છે અને બે છે તે બે માત્રાને સૂચવે છે.)

ઉપગીતિ - જેના પૂર્વાર્ધમાં ૧૨+૧૫ એમ સત્તાવીસ માત્રા હોય અને જેના ઉત્તરાર્ધમાં ૫ ૧૨+૧૫ એમ સત્તાવીસ માત્રા હોય તેનું નામ ઉપગીતિ.

આ પુસ્તકમાં આ ત્રણે છંદો ઘણા ઓછા વપરાયા છે.

આર્યા વગેરે ત્રણે માત્રામેળ છંદોનું જે માપ-માત્રા-સંખ્યા જણાવેલ છે. તેમાં આ પુસ્તકનાં પદ્યોમાં ક્યાંય માત્રા સંખ્યા ઓછી વધતી જણાય તો તે દોષપાત્ર નથી. કેમ કે આ બધાં પદ્યો પ્રાચીન ભાષાના આર્ય છંદોમાં છે.

વૈતાલીય - પ્રથમ અને તૃતીય ચરણમાં ચૌદ ચૌદ માત્રા હોય અને દ્વિતીય તથા ચતુર્થ પાદમાં સોળ સોળ માત્રા હોય તથા દરેક પાદમાં છેલ્લે રગણ આવવો જોઈએ. રગણ એટલે જેનો આદિ અક્ષર અને અન્ત્ય અક્ષર ગુરુ હોય અને મધ્ય અક્ષર લઘુ હોય. (જેમકે 'કાયસા' એ શબ્દ રગણ કહેવાય.) અને તે રગણ પછી એક અક્ષર લઘુ આવવો જોઈએ તથા એ લઘુ પછી વળી એક અક્ષર ગુરુ આવવો જોઈએ.

આખું અપ્રમાદસૂત્ર(૧૧-૨) વૈતાલીય છંદમાં છે.

ચૌદમાત્રા

૧૧૨૧૧ ૨૧૧૧ ૧૨
દુમપત્તણ પંડુચણ જહા
ચૌદમાત્રા

૨૨ ૧૧૨ ૧ ૨ ૧૨
ઁવં મણુચાણ ઝીવિચં

સોળમાત્રા

૧ ૧૧૧ ૨ ૧૧૨ ૧ ૨૧૨
નિવડડ રાઙ્ગણાણ અચ્ચણ ।
સોળમાત્રા

૧૧૨ ૨ ૧૧ ૨ ૧૨ ૧૨
સમચં ઝોચમ ! મા પમાચણ ॥

આમાં 'ચાણઝી' ઁ રગણ છે અને પછી 'વિ' લઘુ અક્ષર છે અને 'ચ' ગુરુ અક્ષર છે. ઁ જ રીતે માપમા ઁ ચોથા પાદમાં રગણ છે અને તેની પછી 'ચ' લઘુ અક્ષર છે અને 'ણ' ગુરુ અક્ષર છે. આ ઁદના પૂર્વાર્ધમાં માત્ર પ્રથમ પાદમાં જ પંડુચણનો 'ડુ' હસ્વ હોવાથી રગણની વ્યવસ્થા ઘટતી નથી તથા પ્રથમ પાદમાં 'ઁ'ને હસ્વ હોવાથી હસ્વ માનવાનો છે.

પ્રાકૃત ભાષામાં 'ઁ' અને 'ઓ'નું હસ્વ ઉચ્ચારણ પણ સંમત છે.

આ રીતે ઁદમાં ય કોઈ પાદમાં અક્ષરની વઘઘટ આવે અથવા બીજી કોઈ ન્યૂનતા આવે તે વાંઘાડપ ગણાતી નથી.

અનુષ્ટુપ - આ ઁદના દરેક પાઠમાં આઠ આઠ અક્ષર હોય છે. આના પહેલા અને ત્રીજી પાદમાં સાતમો અક્ષર ગુરુ હોય, બીજા અને ચોથા પાદમાં સાતમો અક્ષર લઘુ હોય તથા ચારે પાદોમાં પાંચમો અક્ષર લઘુ હોય અને છઠ્ઠો અક્ષર ગુરુ હોય તેનું નામ અનુષ્ટુપ ઁદ. આનું બીજું નામ શ્લોક પણ છે. આ ઁક આખા ઁદના બત્રીસ અક્ષર થાય. જુઓ :

લઘુ ગુરુ ગુરુ લઘુ ગુરુ લઘુ
 ઇસો પંચ ન મુ ક્કારો સવ્વપાવપ્પ ણા સળો ।
 લઘુ ગુરુ ગુરુ લઘુ ગુરુ લઘુ
 મંગલાણં ચ સવ્વેસિં પઢમં હવ ઇ મંગલં ॥

ઉપર આપેલા આ શ્લોકમાં ચોથા પાદમાં હવઈના ઇને ગુરુ સમજવાનો છે.

આ પદોમાં આ છંદ ઘણો વધારે વપરાયેલ છે.

આ છંદમાં ક્યાંય ક્યાંય અક્ષરની વધઘટ હોય અથવા જે માપ બતાવેલ છે તેના કરતાં ક્યાંય ફેર હોય તોપણ દોષપાત્ર ન ગણવું. ક્યાંક આ છંદનું પાદ નવ અક્ષરનું આવે છે અને ક્યાંક સાત અક્ષરનું પણ આવે છે છતાં તે આર્ષ હોવાને લીધે વાંધાભર્યું મનાતું નથી.

ત્રિષ્ટુપ - જેના દરેક ચરણમાં અગિયાર અગિયાર અક્ષર આવે તે છંદનું નામ ત્રિષ્ટુપ.

જગતી - જેના દરેક ચરણમાં બાર બાર અક્ષર આવે તે છંદનું નામ જગતી.

આ બન્ને છંદો ઘણા પ્રાચીન છે. વેદમાં એ છંદો વપરાયેલ છે. પ્રસ્તુત મહાવીર વાણીનાં ઘણાં પદો ત્રિષ્ટુપ છંદમાં છે અને જગતી છંદમાં પણ છે.

પદ ૪૩મું, ૮૬મું અને ૮૭મું પદ ત્રિષ્ટુપ છંદમાં છે.

પદ ૨૯મું, ૫૧મું અને ૧૫૦મું પદ જગતી છંદમાં છે. આ બન્ને છંદોમાં પણ ક્યાંક અક્ષરની વધઘટ જણાય તો તે દોષપાત્ર નથી.

અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જેમને ઇદ્રવજ્ઞા, ઉપેન્દ્રવજ્ઞા અને ઉપન્નતિ ઇંદ કહેવામાં આવે છે તેઓ પ્રાચીન ત્રિષ્ટુપ ઇંદના જ જુદા નામવાળા પ્રકાર છે.

ઇદ્રવજ્ઞાના દરેક ચરણમાં અગિયાર અગિયાર અક્ષરો આવે છે. તેમાં ત્રીજો, છઠ્ઠો, સાતમો અને નવમો અક્ષર હ્રસ્વ હોય છે.

ઉપેન્દ્રવજ્ઞા અને ઉપન્નતિના દરેક ચરણમાં અગિયાર અગિયાર અક્ષરો આવે છે. ફક્ત ઉપેન્દ્રવજ્ઞામાં દરેક પાદનો આદિ અક્ષર લઘુ હોય છે અને બીજી યોજના ઇદ્રવજ્ઞાની જેવી હોય છે ત્યારે ઉપન્નતિ ઇંદમાં પ્રથમ અને તૃતીય પાદ ઇદ્રવજ્ઞા જેવું અને દ્વિતીય અને ચતુર્થપાદ ઉપેન્દ્રવજ્ઞા જેવું હોય છે. અર્થાત્ ઇદ્રવજ્ઞા અને ઉપેન્દ્રવજ્ઞાના મિશ્રણનું નામ ઉપન્નતિ ઇંદ.

અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વંશસ્થ અને ઇદ્રવંશા ઇંદો બાર બાર અક્ષરના હોય છે. આ બન્ને ઇંદો પ્રાચીન જગતી ઇંદના એક જુદા પ્રકારરૂપ છે.

વંશસ્થમાં દરેક ચરણમાં બાર બાર અક્ષર હોય છે.

ઉપેન્દ્રવજ્ઞા ઇંદના ચારે ચરણોમાં દસમા અને અગિયારમા અક્ષર વચ્ચે એક લઘુ અક્ષર ઉમેરાયો હોય ત્યારે તેનું નામ વંશસ્થવૃત્ત અને દરેક પાદમાં બાર બાર અક્ષરવાળા વંશસ્થ ઇંદમાં જ્યારે આદિ અક્ષર ગુરુ હોય ત્યારે તેનું નામ ઇદ્રવંશા ઇંદ.

અલંકાર - આ આખાય સંગ્રહમાં ઉપમા અને રૂપક એ બે અલંકારો વપરાયેલા છે.

‘જેવો’ કે ‘પેઠે’ એવા સરખામણીદર્શક શબ્દો મૂકીને જ્યારે બે વસ્તુની સરખામણી કરવામાં આવે છે ત્યાં ઉપમા અલંકાર સમજવાનો. જેમકે ; જહા સાગડિઓ જાણ ઇત્યાદિ. ધર્મ-સૂત્રના પાંચમા પદમાં સાગડિઓ એટલે ગાડાવાળો. આમાં અજ્ઞાની માણસ અને ઉન્માર્ગે જ્ઞનારો ગાડાવાળો એ બે વચ્ચે સરખામણી કરી બતાવી છે. અજ્ઞાની માણસ ઉપમેય છે અને ગાડાવાળો એ ઉપમા છે.

જ્યાં બે વસ્તુની સરખામણી કરતાં સરખામણી સૂચક ‘જેવો’ કે ‘પેઠે’ વગેરે શબ્દો વાપર્યા વિના જ સરખામણી કરવામાં આવી હોય ત્યાં રૂપક અલંકાર સમજવાનો. જેમકે ;

સરીરમાહુ નાવ ત્તિ જીવો વુચ્ચઈ નાવિઓ ।

સંસારો અણ્ણવો વુત્તો જં તરંતિ મહેસિણો ॥

આત્મ-સૂત્ર, પદ ૨૨૧

આ પદમાં શરીર અને નાવ, જીવ અને નાવિક, સંસાર અને અર્ણવ વચ્ચે સરખામણી કરી બતાવવા સાથે એ બન્નેનો અભેદ બતાવેલ છે. સરખામણી સૂચક ‘જેમ’ કે ‘પેઠે’ એવો કોઈ શબ્દ વાપર્યો નથી માટે રૂપક અલંકાર સમજવાનો.

એ જ રીતે આત્મ-સૂત્ર પદ ૨૨૧ મું. આ પદમાં આત્મા અને વૈતરણી નદી, આત્મા અને કૂટ શાત્મલી વૃક્ષ, આત્મા અને કામદુઘાધેનુ તથા આત્મા ને નંદનવન વચ્ચે એકરૂપતા હોય એવી સરખામણી કરી બતાવેલ છે અને ‘પેઠે’ કે ‘જેવો’ કોઈ પણ શબ્દ વાપર્યો નથી, માટે રૂપક અલંકાર સમજવાનો.

धम्मो मंगलमुक्खिट्ठं अहिंसा संजमो तवो ।
देवा वि तं नमंसन्ति जस्स धम्मे सया मणो ॥

ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ મંગલ છે. અહિંસા, સંયમ અને તપએ ધર્મ છે.
જેમનું મન સદા ધર્મમાં છે, તેમને દેવો પણ નમન કરે છે.

खामेमि सव्वे जीवे सव्वे जीवा खमंतु मे ।
मित्ती मे सव्वभूएसु वेरं मज्झं न केणइ ॥

હું તમામ જીવો પાસે મારા અપરાધોની ક્ષમા માગું છું અને
એ તમામ જીવો મને પણ તેમના તરફના મારા અપરાધોની
ક્ષમા આપો. તમામ જીવો તરફ મારો મૈત્રીલાવ છે અને
મારે કોઈ પણ જીવની સાથે વેરઝેર નથી.